काशिका वृत्ति - with
पदमञ्जरी & न्यास
Varanasi, 1966

Vol. III

270

Bill No. 34/07-08
20
2608-0402 (Vol.3)

३

काशिकावृत्तिः (न्यास-पदमञ्जरीसहिता)

तारा
पब्लिकेशन्स
१९६६

न्यास-पदमञ्जरीसहिता

काशिकावृत्तिः

तृतीयो भागः

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री
पं० कालिकाप्रसाद शुक्लः

३

काशिकावृत्तिः (न्यास-पदमञ्जरीसहिता)

तारा
पब्लिकेशन्स
१९६६

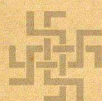
न्यास-पदमञ्जरीसहिता

काशिकावृत्तिः

तृतीयो भागः

सम्पादकौ
स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री
पं० कालिकाप्रसाद शुक्लः

Prachya Bharati series–4

NYĀSA OR PAÑCIKĀ COMMENTARY

OF ĀCĀRYA JINENDRABUDDHIPĀDA

AND

PADMAÑJARĪ

OF HARADATTA MIŚRA

ON

THE KĀŚIKĀVṚTTI

[Commentary on The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini]

OF VĀMANA-JAYĀDITYA

PART III

(3rd & 4th Sections of III Chapter & Chapter IV.)

CRITICALLY EDITED BY

SWAMI DWARIKADAS SHASTRI

Ācārya (Vyākaraṇa, Pāli & Bauddha Darshana)

AND

Pt. KALIKAPRASAD SHUKLA

M.A., Vyākaraṇācārya

TARA PUBLICATIONS.

VARANASI

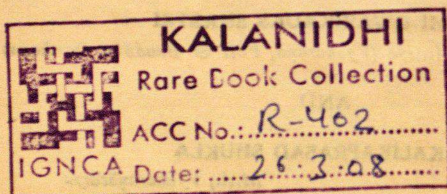
1966

Published by

© TARA PUBLICATIONS
KAMACHHA,
VARANASI.

First Edition, 1966

[redacted]

Printed at

TARA PRINTING WORKS
KAMACHHA,
VARANASI.

प्राच्यभारतीग्रन्थमालायाश्चतुर्थं पुष्पम्

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया

न्यासापरपर्यायकाशिकाविवरणपञ्चिकया

विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया

पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता

श्रीमद्वामन-जयादित्यविरचिता

काशिकावृत्तिः

[पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या]

तृतीयो भागः

(तृतीयाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ, चतुर्थाध्यायश्च)

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री
व्याकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः

पं० श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः
एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

तारा पब्लिकेशन्स,

वाराणसी

१९६६

प्रकाशक :

कमच्छा, वाराणसी

प्रथम संस्करण : १९६६

[redacted]

मुद्रक :

तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा,
वाराणसी—१.

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षचराणां
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां रघुनाथशर्ममहाभागानां

शुभाशंसनम्

इदं खलु विलोकयतो विमृशतश्च मम मानसमवारितप्रसरमुद्वेलमुल्लोलकल्लोल-जालमुल्लासमासादयति यत् *काशिकावृत्ति-पदमञ्जरी-न्यास*-ग्रन्थैर्ग्रथितस्य ग्रन्थस्य तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः, चतुर्थोऽध्यायश्च प्राङ्मनोरथपथातीतोऽपि साम्प्रतं दृग्गोचरतामायाति ।

एतस्य शुक्लस्य सुकृतस्य कर्मणः कर्त्तारौ वैयाकरणमूर्धन्यौ—पण्डित-*श्रीकालिकाप्रसादशुक्ल*महोदयः, लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकः *स्वामी श्रीद्वारिकादास*महानुभावश्च । ग्रन्थस्यास्य सम्पादकाविमौ साम्प्रतमनवरतं सुलोक्यावग्रे च भविष्यति भविष्यतः, शताब्द्याः परतः सुश्लोक्यौ चैनेनैव सुकृतेन ।

आशासे अस्मिन् प्रवर्त्तमाने प्रवर्धमाने च भाषापरिष्कारविरोधिनि विषय-मात्रपरिष्कारप्रवणे कराले काले समावर्त्तनाय त्वरयति च च्छात्रवर्गे नूनमयं ग्रन्थोऽनूनमनवमं च पदमवाप्स्यत्यरमलञ्च ।

इदञ्चापरमप्याशासे

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

इति प्राक् परोक्षं कविभिः स्तूयमानोऽयं ग्रन्थ इतः परं प्रत्यक्षामपि स्तुतिं लप्स्यत इति ।

अध्येषये च कुतुकाक्रान्तस्वान्तो गीर्वाणवागनुरक्तान् विपश्चितो यत्तेऽस्य ग्रन्थस्य श्रुत्यङ्गस्य श्रवणमननाभ्यां श्रोत्रमनसी संस्कुर्वन्त्विति ।

कार्तिकी पूर्णिमा २०२३ वै०
वाराणसी

रघुनाथशर्मा

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥

—श्रीभर्तृहरिपादाः

❀ ❀ ❀

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

❀ ❀ ❀

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

—श्रीहरदत्तमिश्राः
(पदमञ्जरीकाराः)

प्रकाशकीयम्

देवैरपि स्पृहणीयस्यास्य महनीयस्यार्यावर्तस्य प्राचीनेतिवृत्तसङ्कलनेन गौरवमावहन्ती सुरभारतीयं विश्वस्याखिलासु भाषास्वतिप्राचीनतमा। प्रातःस्मरणीयैर्विगतविविधकल्मषैर्मुनिभिः, आचार्यैः, पण्डितपुङ्गवैश्चास्यामेव देववाण्यां तानि तानि सन्दर्भरत्नानि ग्रथितानि, यैर्देशस्यास्य माहात्म्यं परां काष्ठां नीतम्।

परमिदानीं महदिदमसन्तोषकरमेव यदीदृश्या भाषाया भूयांसो ग्रन्थमणयः कालवशादेवं पारोक्ष्यमुपागताः, मन्ये ते विरचिता एव नासन्! तेषु केचित् लब्धात्मलाभा अपि कतिपयैः प्रकाशकैर्विकृतिं नीताः। केषाञ्चित्पत्त्राणि भ्रष्टानि, केषाञ्चिदङ्कनं न मनोहारि, केषाञ्चिच्च तत्रस्थः सन्दर्भ एव व्यत्यस्तः।

अतः, बहोः कालादस्माकं मनस्ययं विचारः पदमादधदासीद्यत् कश्चिन् मनस्वी दोषानिमान्निरस्यादर्शभूतान् दुर्लभान् संस्कृतसन्दर्भान् प्रकाशयेत्, येन संस्कृतसमाजस्य चिरायोपकृतिर्भवेत्। एतद्धियैवास्माभिरिदं *प्राच्यभारती-प्रकाशनं* समारब्धम्। अत्र वयं यथासमर्थं सुदुर्लभान् संकृतभाषानिबद्धान् महत्त्वशालिनो ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा प्रकाशयिष्यामः।

अस्य प्रथमं प्रकाशनम्—*माधवीया धातुवृत्तिः*, यत्र हि पाणिनीयधातुपाठमाश्रित्य *श्रीमत्सायणाचार्येण* धातूनामतिविस्तृतं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानं कृतम्। ग्रन्थेनानेन वैयाकरणानां कियानुपकारो जात इति मात्सर्यरागविधुरा भाषातत्त्वविदो विद्वांसो विदन्त्येव।

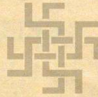
ततश्चेदानीमयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो लुप्तप्रायोऽपरो ग्रन्थः पाणिनीयशब्दानुशासनसम्बद्धः *काशिकावृत्ति*नामा विद्वद्वर*वामन-जयादित्य*विरचितः, आचार्य-*जिनेन्द्रबुद्धिपादकृतन्यासेन श्रीहरदत्तमिश्रकृतपदमञ्जरी*व्याख्यया च सह षट्सु भागेषु विभज्य प्राकाश्यं नीयते, यस्य प्रथमो भागः प्रथमाध्यायमिती २०२२ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः। तथाऽस्य द्वितीयो भागोऽपि, यत्र द्वितीयाध्यायः, द्वितीयपादान्तश्च तृतीयाध्यायोऽस्ति, परुदेव प्रकाशितः।

अयमिदानीमस्य तृतीयो भागः, यत्र तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः, चतुर्थोऽध्यायश्चास्ति, कतिपयैः कारणैः अस्मदीय–'तारापब्लिकेशन्स'–प्रतिष्ठानतः प्रकाश्यते।

अनुपदमेव च चतुर्थभागोऽपि प्रकाशयिष्यते, यत्र पञ्चमाध्यायः, षष्ठाध्यायस्य च कियानंशो भविष्यति ।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भृशं प्रार्थिताविमौ विद्वद्धौरेयौ—प्रथमः विद्वत्पुङ्गवः स्वामिश्री*द्वारिकादास*महाभागः, व्याकरणपालिसाहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः, वाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डितप्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी *श्रीकालिकाप्रसाद*शुक्लमहोदयः, एम. ए., व्याकरणाचार्यः, यो हि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति । आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनेके ग्रन्थाष्टीकिताः, सम्पादिताश्च ।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभागानामपि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासाना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां समक्षं समुपस्थापयामः ।

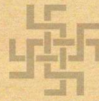
प्रकाशकः

सम्पादकीयम्

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषामधिकृत्य वैज्ञानिकसरण्या यावत्सुव्यवस्थितं सुदृढञ्च भारतीयैर्मनीषिमूर्धन्यैर्विचारितम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभवति। भाषाया वर्गीकारः, प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम्, पदानां मूलभूतशब्दान्वेषणम्, धातुप्रत्ययवाच्यनिश्चयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्थानञ्च भारतीयसंस्कृतशाब्दिकानां बुद्धिवैभवस्य परां काष्ठां बोधयति। देशेऽस्मिन् शताब्दीर्यावत् मेधाविनो वैयाकरणमूर्धन्याश्शब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्पन्नानि तानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिषुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम्। अमीषां निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा परामरतां भजति। किमधिकम्, वैदेशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषां निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमामुपयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम्। अथ च आ सृष्टेरद्य यावत् व्यवस्थितभाषाशास्त्रराहित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गताः, दुरवबोधा वा जाताः; परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयानुकम्पया संस्कृतवाङ्मयं परःसहस्रं परप्रहारान् सोढ्वाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां गच्छति।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्तामासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशायीति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत! संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसकलसामग्रीसम्भृतमिदं *पाणिनीयाष्टकमस्ति*। यस्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गकलङ्को मा भूदिति विरम्यते। एतावदपि, विद्वत्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि तदेव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

'वर्त्तमाने' इत्येव, 'संज्ञायाम्' इति च। उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति। यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति। केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'—कारुः, वायुः, पायुः, जायुः, मायुः, स्वादुः, साधुः, आशुः।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।

पदमञ्जरी

उणादयो बहुलम् ॥ *वर्त्तमाने इत्येवेति*। 'वर्त्तमाने लट्' इत्यतो वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तेरविच्छेदमेवकारेण दर्शयति। *संज्ञायामिति चेति*। 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः ॥

'उणादयः' इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपरिपठितानां साधुत्वानुज्ञानार्थमस्तु, किं बहुलग्रहणेन? तत्राह—*बाहुलकमिति*। 'ला आदाने', बहूनर्थान् लाति—बहुलम्, तस्य भावो बाहुलकम्, मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। तत्पुनर्बह्वर्थादानं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। बह्वः पुनरर्थाः—क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणलक्षणाः। *प्रकृतेरिति*। जातावेकवचनम्। तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये

न्यासः

उणादयो बहुलम् ॥ वर्त्तमान इत्येवेति। 'वर्त्तमाने लट्' इत्यतो वर्त्तमानग्रहणमनुवर्त्तत इति दर्शयति। संज्ञायामिति। वर्त्तत इति 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः।

बाहुलकमित्यादि। 'ला आदाने', बहूनर्थांल्लातीति बहुलम्। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। बह्वः पुनरर्थाः क्वचित्प्रवृत्त्यादयः। तथा चोक्तम्—

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ इति।

बहुलस्य भावो बाहुलकम्। 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। बह्वर्थादानं बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैवायं भावप्रत्ययः। तद् बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरुक्तम्। प्रत्ययमनादिं कृत्वा यः पूर्वमुपादीयते शब्दः सा प्रकृतिरित्युच्यते। प्रत्ययात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतिः। प्रकर्षेण नियमेन प्रत्ययः क्रियते तस्या इति वा प्रकृतिः। प्रकृतेरिति। जातौ षष्ठ्येकवचनम्। तनुदृष्टेरिति। कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। तनुदृष्टिं

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥

पदमञ्जरी

गुणमात्रवचनः । प्रकृतीनां तानवमल्पत्वं दृष्ट्वा तद्बाहुलकमुक्तम्, तेनापठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति, यथा—हृषेरुलजुक्तः शकेरपि भवति—शङ्कुलेति । तथा तेषामुणादीनां पञ्चपाद्यां प्रायेण समुच्चयनं कृतम्, न तु साकल्येन; बहुलवचनात्त्वविहिता अपि भवन्ति, यथा—अर्तेः फिडफिड्डौ भवतः—ऋफिडः, ऋफिड्ड इति । *कार्यसशेषविधेश्च* । कार्याणि च सशेषाणि विहितानि न निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति । 'षणु दाने', 'त्रमन्ताड्डः' 'धात्वादेः षः स' इति सत्वं न भवति, कृते वा सत्वे षत्वं भवति । स्यादेतत्—यावत्यः प्रकृतयः पञ्चपाद्यामुपात्ताः, यावन्तश्च प्रत्ययाः, यावन्ति च कार्याणि विहितानि तावन्त्येव भवन्तु, मा भूदन्येषां बहुलग्रहणेन संग्रह इति ?

न्यासः

वीक्ष्य बाहुलकमुक्तमिति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इत्यनेन त्विह पञ्चमी न भवति; अस्त्रियामिति प्रतिषेधात् ।

अथ वा 'विभाषा गुणे' इति योगविभागादिह पञ्चमी वेदितव्या । तनुशब्दः शरीरवचनोऽप्यस्ति, गुणवचनोऽपि; इह तु गुणवचनः प्रकृतेरल्पत्वं नाम यो गुणस्तस्य वाचकः । दर्शनं दृष्टिः = उपलब्धिः, तनोर्गुणस्य दृष्टिस्तनुदृष्टिः । ततो गुणो नित्यं गुणिनमपेक्षत इति गमकत्वात् तनुशब्दस्य प्रकृतिमपेक्षमाणस्यापि दृष्टिशब्देन समासो भवति । अयं त्वर्थः— प्रकृतेर्गुणस्य, तयोदर्शनादिति ।

अथ वा तनुर्दृष्टिर्यस्याः प्रकृतेः सा तनुदृष्टिः । अत्र पक्षे यद्यपि तनुगुणो दृष्टेर्विशेषणम्, तथाप्यसौ दृष्टेः प्रकृतेरपि विशेषणत्वेन प्रतीयत एव । प्रकृतेस्तनुत्वादेव हि तद्दृष्टितनुत्वं भवति । उणादिषु पञ्चपाद्यां स्वल्पाः प्रकृतयो दृश्यन्ते, ततोऽन्याभ्योऽपि च प्रकृतिभ्यः प्रत्यया दृश्यन्ते, तस्माद् बहुलग्रहणाद् भवन्ति । यथा हि 'हृषेरुलच्' इति 'हृषु अलीके' इत्यस्मादुलजुक्तः, तथा 'शकि शङ्कायाम्' इत्यतोऽपि भवति—शङ्कुलेति । किञ्च, प्रायसमुच्चयनादपि तेषां तदुक्तमिति सम्बन्धः । तदिति बाहुलकं परामृश्यते । तेषामुणादीनां प्रायेण बाहुल्येन समुच्चयनं ग्रहणं विधानं वा प्रायसमुच्चयनम् । 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः । अपिशब्दः समुच्चये । न केवलं प्रकृतेस्तनुदृष्टेस्तद् बाहुलकमुक्तम्, अपि तु प्रायसमुच्चयनादपि तेषामेतदुक्तम् भवति । न केवलं प्रकृतयस्तन्व्यः पठिताः, अपि तु प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिताः, न सर्वे, तदर्थं बाहुलकमिति । बाहुलकादप्यविहिता अपि ते चेत् प्रत्यया उन्नीय विधीयन्ते । तथा हि 'अर्त्तेः क्युरुच्च' इत्यर्त्तिधातुः पठितः, फिडफिड्डौ तु प्रत्ययौ न विहितौ; तथापि ऋफिडऋफिड्डशब्दयोर्दर्शनात् तावपि च विधीयेते ।

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तमिति । चशब्दः समुच्चये । पूर्वोक्तकारणद्वयादेतस्मात्

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।

पदमञ्जरी

तत्राह—*नैगमरूढिभवं हि सुसाध्विति*। निगमः = छन्दः, तत्र भवा नैगमाः। निगमशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्त इति 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' इति ठञि प्राप्ते ऋगयनादिपाठादण्। रूढिः = प्रसिद्धिः, तत्र भवा रूढिभवाः = संज्ञाशब्दाः, तेषां साधुत्वमनुपात्तानां प्रकृत्यादीनां बहुलग्रहणेन संग्रहे सति भवति, नान्यथा। हिशब्दो हेतौ। यस्मादेवं तस्माद्बाहुलकमुक्तमित्यर्थः।

अन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनं कृतम्, अतोऽस्माभिरपि तत्कर्त्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह—*नाम चेति*। निरुक्तकारो हि *यास्क आचार्यः* स्वशास्त्रे निरुक्तैः सर्वमेव नाम धातुजमाह। *तोकमि*त्यपत्यं नाम।

न्यासः

तद्बाहुलकमुक्तम्। विधानं विधिः = कारणम्, सह शेषेण वर्त्तते यो विधिः स सशेषः, सशेषश्चासौ विधिश्च सशेषविधिः, कार्याणां सशेषविधिः कार्यसशेषविधिः। तस्म च्च बाहुलकमुक्तम्। एतदुक्तं भवति—प्रकृतेः प्रत्ययाश्रितानि कार्याणि न निःशेषाणि पञ्चपाद्यां दर्शितानि, इष्यन्ते चादर्शितान्यपि तानि। अतस्तत्सिद्ध्यर्थं तद् बाहुलकमुक्तम्। तेन ऋफिड, ऋफिड्ड—इत्यत्र गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति। एवमादि तावत् प्रत्ययाश्रितं कार्यं सिद्धं भवति। 'षणु दाने', 'ञमन्ताड्डः' इति षण्डः। अत्र 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति। सत्यपि वा सत्वे पुनः षत्वमेव क्रियत इत्येवमादि प्रकृत्याश्रितमपि कार्यं बाहुलकाद्भवति। नैगमरूढिभवं हि सुसाध्विति। निगमः = छन्दः, तत्र भवा नैगमाः, ऋगयनादिपाठादण्। निगमस्य वेमे नैगमाः। रूढिः = प्रसिद्धिः; भवन्तीति भवाः, रूढौ भवाः। 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः। लोकप्रसिद्धा इत्यर्थः। नैगमाश्च रूढिभवाश्च नैगमरूढिभवम्। 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इत्येकवद्भावः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गता। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादेतदेव बाहुलकमनेकार्थस्य साधकम्, तस्मान्नैगमं रूढिभवं सुष्ठु साधु भवति; व्याकरणे बहुलग्रहणेन संस्कृतत्वात्। अन्यथाऽसंस्कृतत्वाद् गाव्यादिशब्दानामिव तस्यासाधुत्वं स्यात्।

अन्यैरपि प्रमाणपुरुषैर्नैगमरूढिभवानां व्युत्पाद्यत्वमभ्युपेतमिति दर्शयितुमाह—नाम च धातुजमित्यादि। निरुक्त इति। निरुक्ते शास्त्रे। नामेति। प्रातिपदिकम्। तस्य हीयमन्याचार्यसंज्ञा। धातोर्जातत्वाद्धातुजम्। धातुग्रहणमुपलक्षणम्, प्रत्ययागमादयोऽपि गृह्यन्ते। निरुक्तकारः स्वशास्त्रे निरुक्ते प्रातिपदिकं धातुजमाह; धातुप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादितत्वात्। चशब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च। धातुजमेवेत्येवं द्रष्टव्यम्।

यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥

पदमञ्जरी

शकटस्य तोकम् शाकटायनः । *यत्रेति* । पदमर्थः प्रयोजनमस्य व्युत्पाद्यत्वेनेति *पदार्थः*=प्रकृत्यादिः, पदार्थश्चासौ विशेषश्च पदार्थविशेषः, तस्मात्समुत्थितं *पदार्थविशेषसमुत्थम्* । यदेवंविधं न भवति, प्रकृत्यादिविशेषोपादानेनाव्युत्पादितमित्यर्थः, तद्धातुजत्वेनोह्यम् । कथमूह्यम् ? *प्रत्ययतः प्रकृतेश्च* । यत्र शब्दरूपे परभागः प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेन केनचित्सदृशः श्रुतः, तत्र तं भागं प्रत्ययं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः प्रकृतित्वेनोह्यते । 'हृपेरुलच्' इति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरूह्यते, तेन सिद्धं शङ्कुलेत्यस्य धातुजत्वम् । यत्र तु पूर्वो भागो धातुत्वेन प्रसिद्धेन केनचित्सदृशस्तत्र तं भागं प्रकृतिं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोह्यः । यथा—ऋफिडः, ऋफिड्ड इति, फिडफिड्डौ प्रत्ययौ ।

न्यासः

न केवलं निरुक्तकार एवेह, अपि तु —*व्याकरणे शकटस्य च तोकम्* । तोकशब्दोऽपत्यपर्यायः । व्याकरणेऽपि यः शकटस्य पुत्रः शाकटायनः सोऽपि नाम धातुजमेवाह । तदेवं निरुक्तकारशाकटायनदर्शनेन त्रयो शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दा इति; न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति । अथ वा – जातिगुणशब्दानामपि क्रियाशब्दत्वमेव; धातुजत्वात् । ततश्चैकैव शब्दानां प्रवृत्तिः—क्रियाशब्दा इति ।

अथ यदि प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषञ्चोपादाय न व्युत्पादितं शब्दरूपम्, तस्य कथं धातुजत्वं वेदितव्यम्, न हि प्रकृतिप्रत्ययानवधारणे धातुजत्वं शक्यं निश्चेतुमित्यत आह—यत्रेत्यादि । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची, पदमर्थः प्रयोजनं यस्य प्रकृत्यादेः स पदार्थः । कथं पुनः पदमर्थः प्रकृत्यादेर्भवति ? तदुद्दिश्य तदुपादानात् । पदं हि व्युत्पादयिष्यामीत्येवमर्थं प्रकृत्यादेरुपादानम् । कस्मात् ? प्रकृतिप्रत्ययश्च पदार्थः, तस्य विशेषः पदार्थविशेषः । समुत्थानं समुत्थः=प्रादुर्भावः, 'सुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागेन भाव एव कप्रत्ययः । पदार्थविशेषात् समुत्थः प्रादुर्भावो यस्य तत् पदार्थविशेषसमुत्थम् । यदेवंविधं न भवति शब्दरूपं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तदूह्यम् । धातुजत्वेनापि तदुक्तं भवति—यस्य प्रतिपदोक्ता प्रकृतिप्रत्ययविशेषानासादितात्मा निर्वृत्तिस्तस्य प्रकृतिविशेषात् प्रत्ययविशेषाच्च धातुजत्वं निश्चेतव्यमिति ।

ननु च तथाविधस्य प्रकृतिप्रत्ययविशेषस्यापरिज्ञानादेवाशक्यं धातुजत्वं निश्चेतुमिति मत्वा परेण चोदितम्, तत् कथं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमित्युक्तं युज्यते ? नैष दोषः, एवं हि ब्रुवताऽनेन प्रकृतिप्रत्ययावेवं तावद्व्यूहितव्यौ, ततस्ताभ्यां तच्छब्दरूपमित्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । न ह्यनवधारिताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां शक्यं धातुजत्वं कस्यचिन्निश्चेतुमिति किमत्रायुक्तम् ?

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

पदमञ्जरी

स चायमूहोऽनादिप्रयुक्तास्वेव संज्ञासु, न सर्वत्रेत्याह — *संज्ञास्विति* । *कार्याद्* गुणप्रतिषेधादिकाद् *अनूबन्धं* ककारादिकं *विद्यात्* । तेन फिडफिड्डौ कितावूह्यौ । एतदेवानन्तरोक्तमूहात्मकं शास्त्रमुणादिष्वनुक्तेषु ॥

न्यासः

यत्र प्रसिद्धप्रत्ययावयवेन शब्दान्तरेण कस्यचिद् भागस्य सारूप्याधिगमोऽस्ति तत्र प्रत्ययं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रकृतित्वेनोत्प्रेक्षितव्यः । यथा—'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन्' इति थन्प्रत्ययान्तमोष्ठादिकं प्रसिद्धप्रत्ययावयवम् । तेन च डित्थडवित्थशब्दयोः किञ्चित् सारूप्यमस्ति, तथैषामिव हि तेषां थशब्दोऽवयवो विशिष्टदेशवर्त्ती विद्यते । तत्र थन्प्रत्ययान्ते शब्दरूपे यो दृष्टस्थशब्दः प्रत्ययसंज्ञकस्तत्सादृश्याद् डित्थडवित्थशब्दस्थं थशब्दं प्रत्ययमवधार्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागो डिड्डुविदिति च धातुत्वेनोह्यः । ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यम्—डीङस्थण् डिड्डुविच्चेति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्मात् थन्प्रत्ययः, डीङश्च डिड्डुविदित्येतावादेशौ भवतः । यत्र तु शब्दरूपे निर्ज्ञातधात्ववयवेन शब्दान्तरेण किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति, तत्र प्रकृतिं दृष्ट्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोहितव्यः, यथा—ऋतमिति दृष्टं शब्दरूपं प्रसिद्धप्रकृत्यवयवम्, तेन ऋफिडशब्दस्य ऋफिड्डशब्दस्य च किञ्चिद् भागगतं सारूप्यमस्ति, उभयेषां तेषामृकारादित्वात् । तत्र निष्ठाप्रत्ययान्त ऋतशब्दे य ऋकारावयवो धातुसंज्ञकस्तत्सादृश्यादृफिडऋफिड्डशब्दस्थञ्च ऋवर्णं धातुमवधार्य ततः परिशिष्टस्तयोर्भागः फिड इति फिड्ड इति च प्रत्ययत्वेनोह्यः । ततश्चैवं सूत्रं कर्त्तव्यम् -'अर्त्तेः फिडफिड्डौ' इति, 'ऋ गतौ' इत्यस्मात् फिडफिड्डौ प्रत्ययौ भवतः । ऋफिडः, ऋफिड्डः । गुणः पूर्वोक्तात् कारणान्न भवति । अथ वा—कितावेवैतौ प्रत्ययौ विधातव्यौ । एवं प्रकृतिप्रत्ययावूहित्वा तस्य शब्दरूपस्य धातुजत्वमूहितव्यम् । यत् प्रकृतिप्रत्ययविशेषावयवानुगतं न तद्धातुजत्वं व्यभिचरति, यथा—कर्त्तव्यम् करणीयमित्येवमादयः शब्दाः । ऊह्यमिति । अनुज्ञातव्यम् ।

न यत्र क्वचिदूहः कर्त्तव्यः, अपि तु विशिष्ट एव विषय इति दर्शयन्नाह— संज्ञास्वित्यादि । य एते निरूढाः साधुत्वेन शब्दास्तेष्वेव संज्ञातः सूहः कर्तव्यो नान्यत्र । धातुरूपाणीति । कल्पयितव्यानीति शेषः । प्रत्ययाश्च ततः परे इति । कल्पयितव्या इति शेषः । कार्याद् गुणाभावादिकाद् । विद्यात् जानीयाद् । अनूबन्धं ककारादिकम् । एतदनन्तरोक्तं शास्त्रमुणादिषु । शास्त्रोपनिबन्धनत्वाच्छास्त्रविषयत्वाद्वा शास्त्रमित्युक्तम् ।

यदि तर्ह्यत्र सूत्रे 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्त्तते 'वर्त्तमाने' इति च, बहुलग्रहणं च क्रियते,

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद् भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।

दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ *पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादिति* । तत्रैव वर्तमानग्रहणं न निवर्त्तितम्, बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति, कचिदेव भूते भवन्तीति किल विवेकप्रदर्शनायेति भावः । उदाहरणेषु 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इति संप्रदानापादानव्यतिरिक्ते कारके मनिन् प्रत्ययः, 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ यथा 'स्यदो जवे' इत्युक्ते जवशब्दपर्यायः स्यद-

न्यासः

तत् किमर्थमुणादिषु 'वर्त्तमाने' पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति वर्त्तमानग्रहणम्, 'घृषेर्धिष च संज्ञायाम्' इति संज्ञाग्रहणम्, 'बहुलमन्यत्रापि' इति बहुलग्रहणञ्च क्रियते? 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' इति वचनाद् भूतेऽपि पृषदादयो भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । वर्त्तमानग्रहणं प्रकृताया एव संज्ञाया अनुवृत्तेर्दृढीकरणार्थम् । पुनः संज्ञाकरणं बहुलवचनादसंज्ञायामपि भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा । अस्यैव बहुलस्य स्मरणार्थं पुनर्बहुलग्रहणम् । एवं हि विस्मरणशीलानामनुग्रहः कृतो भवति ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ पूर्वत्र वर्त्तमानादिति । अथ पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणं कस्मान्न निवर्त्तितम्, युक्तं हि तत् तत्र निवर्त्तयितुम्, तथा हि—तस्मिंस्तत्र निवृत्ते सतीदं न कर्त्तव्यम्? नैतदस्ति; अवश्यमेतत् कर्त्तव्यम्, यस्मात् केचिद् भूत एवेष्यन्ते । यदि च पूर्वत्र वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तिर्न स्याद् भविष्यत्यप्युणादयो न स्युः । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्येकं तु नियमार्थं विज्ञायेत—भविष्यत्येव गम्यादय इति । तस्मात् पूर्वत्रानुवर्तयितव्यं वर्तमानग्रहणम् । वर्त्मेति । 'आतो मनिन्' इत्यनुवर्तमाने 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः । 'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः । भस्मेति । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । दृशिग्रहणमित्यादि । विशिष्टप्रयोगमनुसृत्य यत्र शिष्टाः प्रयुञ्जते तत्र भूते प्रत्ययः कर्तव्यः, न तु सर्वत्रेति दृशिग्रहणेन यमर्थः प्रतिपादित इति दर्शयति ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ प्रत्ययस्यैवेत्यादि । एवं हि भविष्यति गम्यादयः साधवो

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति। प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते, न प्रकृतेः। गमी ग्रामम्। आगामी। प्रस्थायी। प्रतिरोधी। प्रतिबोधी। प्रतियोधी। प्रतियोगी। प्रतियायी। आयायी। भावी॥

※ अनद्यतन उपसंख्यानम् ※। श्वो गमी ग्रामम्॥

पदमञ्जरी

शब्दो भवति, तथेहापि भविष्यच्छब्दपर्याया गम्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याह—*प्रत्ययस्यैवेत्यादि*। प्रकृत्यर्थगता भविष्यत्कालता प्रत्ययस्यैव द्योत्यत्वेन विधीयते, न पुनः प्रकृत्यर्थपरित्यागेन समुदायस्येत्यर्थः। *न प्रकृतेरिति*। न प्रकृतेरपीत्यर्थः। गम्यादिषु केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगताः। *गमी, आगामीति*। 'गमेरिनिः' 'आङि णिच्च' इतीनिः। *भावी, प्रस्थायीति*। अस्मिन्नेवाधिकारे 'भुवश्च' 'प्रात्स्थः' इतीनिः, णित्त्वाद् वृद्धिर्युक्च। रुधिबुधियुधियातिभ्यः प्रतिपूर्वेभ्यो ग्रहादिनिः। अस्मादेव निपातनादित्यन्ये। 'सुप्यजातौ' इत्यन्ये। *प्रतियोगीति*। संपृचादिसूत्रेण घिनुणि 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। णिनिप्रत्यय एव न्यङ्क्वादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा कुत्वमित्यन्ये।

अनद्यतन उपसंख्यानमिति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति? लटायं निर्देशः क्रियते लट् चानद्यतने लुटा बाध्यते, तेन लट एव विषये एते स्युः। न वा वाक्यार्थत्वाद् गम्यादयः शब्दा विशेषे यत्सामान्यं तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते। अनद्य-

न्यासः

भवन्ति, यदि प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते, अथ तु प्रत्ययस्यान्यकालता स्यान्न ते भविष्यति साधवः स्युः। तस्मात् प्रत्ययस्यैवानेन कारेण भविष्यत्कालता विधीयते। ग्रामं गमीति। 'गमेरिनिः' इतीनिप्रत्ययः, 'सौ' इति दीर्घः। 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां ग्रामशब्दात् 'कर्मणि द्वितीया'। आगामीति। 'गमेरिनिः' इति वर्त्तमाने 'आङि णित्' इतीनिः, णित्त्वादुपधावृद्धिः। प्रस्थायीत्यादि। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। 'बुध बोधने', 'युध समाधौ', 'या प्रापणे'—एभ्यः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः। यातितिष्ठत्योः 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। युजः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। भावीति। आङि णित्' इति वर्तमाने 'भुवश्च' इतीनिः, णित्त्वाद् वृद्धिः।

अनद्यतन उपसंख्यानमिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति? भविष्यतीति लटायं निर्देशः क्रियते, तेन च लट एव विषये भविष्यत्सामान्ये स्यात्, न भविष्यदनद्यतने,

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

'भविष्यति' इत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते ।

निपातयोरिति किम्? यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

पदमञ्जरी

तनाख्यस्तु विशेषः श्वःशब्दमहिम्ना गम्यते । विशेषविवक्षायां तु लुडेव भवति—श्वो गन्ता ग्राममिति । वासरूपविधिना च लडपि भवति । तेन भविष्यति, गमिष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ 'पुरा' इत्यविभक्तिको निर्देशः, कर्मधारयो वा । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः । निपातौ चैतौ निश्चयं द्योतयतः । एतयोश्च प्रयोगे वर्त्तमाने लण्न भवति; भविष्यत्कालतया वर्त्तमानकालताया बाधनात् ।

यावद्दास्यतीति । यत्परिमाणमस्य 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । *पुरा व्रजिष्यतीति* । 'पॄ पालनपूरणयोः' 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । अस्य तृतीयान्तत्वं द्योतयितुं *करणभूतयेत्युक्तम्* । प्रतिपदोक्तत्वादेव निपातयोर्ग्रहणे सिद्धे निपातग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'आतां पुग्णौ' इत्यत्र लाक्षणिकस्याप्याकारान्तस्य पुग्भवति, 'क्रीङ्जीनां णौ'—क्रापयति, जापयतीति ॥

न्यासः

ततो लुटो न विषयः, लटा बाधितत्वात् । तस्मादनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् - बहुलग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेनानद्यतनेऽपि भविष्यतीति ।

एते च गम्यादयो लुङ्लटोरुभयोरपि बाधकाः, अपवादत्वात् । अपवादत्वं तु येननाप्राप्तिन्यायेन । ननु च वासरूपविधिना लुङ्लटावपि प्राप्नुतः, तद्विधौ 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यनुवृत्तेः ? सत्यम् ; अस्यामप्यनुवृत्तौ पक्षे प्राप्नुत एवेति चेत् ? नैतदस्ति; एवं ह्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ यावद् भुङ्क्त इति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः ।

यावद्दास्यति तावद् भोक्ष्यत इति । यत् परिमाणमस्य, तत् परिमाणमस्येति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' 'दृग्दृशवतुषु' इत्यनुवर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । पुरा व्रजिष्यतीति । 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा, कर्हि—इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता। कर्हि भुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते. कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

'विभाषा' इति वर्त्तते। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। वृत्तग्रहणेन

पदमञ्जरी

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ 'अनद्यतने लुट्' इत्यत्राप्ययं योगोऽनुवर्त्तनीयः, तेन लुड्विषयेऽपि पक्षे लड् भवति। अत एव पक्षे लुडप्युदाहृतः। एतच्च पूर्वयोगेऽपि द्रष्टव्यम्। *कर्हि भोक्ष्यते इति*। ननु च कर्हिशब्दोऽनद्यतनविषयः, तत्प्रयोगे लुडेव भवितुमर्हति, न लट्; न वा वाक्यार्थत्वात्। भोक्ष्यत इति पदं भविष्यत्सामान्ये वर्त्तते, अनद्यतनावगतिस्तु कर्हि-शब्दाधीना। न च वाक्यार्थः पदसंस्कार उपयुज्यते ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ *किमो वृत्तं किंवृत्तमिति*। वर्त्ततेऽस्मिन्निति वृत्तम्,

न्यासः

इत्युत्त्वम्, करणे तृतीयैकवचनम्। ननु चाव्युत्पन्नावेव यावत्पुराशब्दौ निपातौ, तौ च व्युत्पादितौ, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव तयोर्निपातयोर्ग्रहणं भविष्यति, तत् किमर्थं निपातग्रहणम्? मन्दबुद्धीनां प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमित्येके। अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमित्यपरे। अनित्यत्वज्ञापनस्य तु प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ कदा भोक्तेति। लुट्। ननु च भविष्यतीत्यनुवृत्तेर्लट एव विषये भवितव्यम्, न लुटः। ततो लडेव पक्षे युक्त उदाहर्तुम्, तत् कथं लुडप्युदाहृतः? एवं मन्यते—'अनद्यतने लुट्' इत्यत 'विभाषा कदाकर्ह्योः' इत्यस्यानुवृत्तेर्लटो विषये विभाषा लुटा भवितव्यमिति। कर्हि भोक्ष्यत इति। लट्। ननु च कर्हिशब्दः 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इत्यनद्यतने व्युत्पादितः, तदसौ यत्र प्रयुज्यते तत्रानद्यतन एव कालः सम्भवति, तत् कुतो लटः प्राप्तिः, 'अनद्यतने लुट्' इति लुटैव पक्षे भवितव्यम्? नैतदस्ति; यस्माद् भोक्ष्यत इत्येतत् पदं भविष्यत्काल एव वर्त्तते। अनद्यतनकालावगतिस्तु कर्हिशब्दसन्निधाने सति वाक्याद् भवति। न च वाक्यगम्येऽर्थे लड् भवति। तथा हि पदमिह संस्क्रियते, न च पदसंस्कारे वाक्यगम्योऽर्थ उपयुज्यते। तस्माद् भविष्यत्सामान्ये विवक्षिते लड् भवति, भविष्यति विशेषेऽप्यनद्यतने विवक्षिते लुडिति ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ किमो वृत्तमित्यादि। कि पुनः किमो वृत्तमित्याह—वृत्त-

तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्। डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते। किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। लिप्सा=लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः। कं भवन्तो भोजयन्ति। कं भवन्तो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति—कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा। कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा।

लिप्सायामिति किम्? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ ७॥

'विभाषा' इत्येव। लिप्स्यमानात्सिद्धिः=लिप्स्यमानसिद्धिः,

पदमञ्जरी

'क्तोऽधिकरणे च' इत्यधिकरणे क्तः। अस्मादेव निपातनाद् 'अधिकरणवाचिना च' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधाभावः, शेषषष्ठ्या वा समासः। यत्र किंशब्दोऽवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्वं किंवृत्तम्। ततश्च कीदृशः, किमीयः, किन्तरामित्यादावतिप्रसङ्गात्परिगणनम्। *वृत्तग्रहणेनेति*। तदिति शब्दरूपापेक्षं नपुंसकत्वम्। *डतरडतमौ चेति*। डतरडतमान्तं किंशब्दरूपमित्यर्थः। *कं भवन्तो भोजयितार इति*। अस्यापि 'अनद्यतने लुट्' इत्यत्रानुवृत्तिरिति भावः। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ 'लिप्स्यमानसिद्धौ' इति षष्ठीसमासः। वृत्तौ तु वस्तुमात्रमदर्शि। *लिप्स्यमानात्सिद्धिरिति*। अस्मादेव निपातनाद्वा पञ्चमी-

न्यासः

ग्रहणेनेत्यादि। तदित्यनेन किंशब्दः सम्बध्यते—किमेतच्छब्दरूपं विभक्त्यन्तं वृत्तग्रहणेन प्रतीयात्। डतरडतमौ च 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्', 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इत्येतौ प्रत्ययौ किंशब्दसम्बन्धिनावेव वृत्तग्रहणे प्रतीयात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेह डतरडतमान्तं प्रतीयादित्येषोऽर्थो वेदितव्यः। परिसंख्यानमिति। नियम इत्यर्थः। तेन कितराम्, किंगौः, किंपुरुषः—इत्येवमादिषु पदेषु न भवति; तेषां किंवृत्तत्वस्य परिगणनेन निरस्तत्वात्। भोजयन्तीति। हेतुमण्ण्यन्ताल्लट्। भोजयितार इति। लुट्। 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति रसादेशः, 'रि च' इति सकारलोपः। लब्धुकामः पृच्छतीति। उदाहरणेषु लिप्साया गम्यमानत्वात्॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ लिप्सायामेव सत्यां सम्भवति, नासत्याम्। अतो यत्र

लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति, यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति, यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता। लिप्स्यमानाद्भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षणो दातारं प्रोत्साहयति॥

लोडर्थलक्षणे च॥ ८॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीश्व। उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्षणम्॥

पदमञ्जरी

समासः। लिप्स्यमानं भक्तादि तन्निमित्ता या स्वर्गादेः सिद्धिस्तस्यामित्यर्थः। ननु च यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते, लिप्सापि तत्र भवति, ततश्च पूर्वेणैव सिद्धं नार्थ एतेन? तत्राह—*अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भ इति*। पूर्वसूत्रे किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किंवृत्त एव यथा स्याद्, अकिंवृत्ते मा भूदित्येवमर्थम्॥

लोडर्थलक्षणे च॥ अध्ययनप्रैषस्येति। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यत्र साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति वचनात्सप्तमीसमासः॥

न्यासः

लिप्स्यमानसिद्धिर्गम्यते तत्रावश्यं लिप्सया भवितव्यम्, तथा च पूर्वेणैव सिद्धम्, तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह—अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भ इति। यद्येवम्, पूर्वसूत्र एव किंवृत्तग्रहणमकृत्वा प्रत्ययो विधेयः, एवं हीदं नारब्धव्यम् भवति? नैतदस्ति; एवं हि यथा लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां किंवृत्तं चाकिंवृत्तं च भवति तथा यत्रापि लिप्स्यमानसिद्धिरहितं लिप्स्यमानं गम्यं तत्रापि स्यात्। किंवृत्त एव तत् तत्रेष्यते, तस्मात् पूर्वयोगे किंवृत्तग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च सतीदमप्यकिंवृत्तार्थमारब्धव्यम्। दातारं प्रोत्साहयतीति। भक्तदानविषयेऽस्य प्रोत्साहं जनयतीत्यर्थः॥

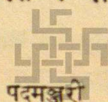
लोडर्थलक्षणे च॥ प्रैषादिरिति। आदिशब्देन विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टादयो गम्यन्ते। आगच्छतीति। 'इषुगमियमां छः' इति च्छत्वम्। अध्ययनप्रैषस्येति। अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रैषः, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। अथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति। अत्र 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इति लोट्, स च प्रैषोऽध्ययन-

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

'भविष्यति' 'विभाषा' 'लोडर्थलक्षणे' इति सर्वमनुवर्त्तते। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च। ऊर्ध्वमुहूर्त्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः। निपातनात्समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च। भविष्यतश्चैतद्विशेषणम्। ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् = उपरि मुहूर्तस्य, उपाध्यायश्चेदागच्छेत् उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

'भविष्यति' इत्येव। क्रियार्थायां क्रियायामुपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्-ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः। भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति। भुजिक्रियार्थो व्रजिरत्रोपपदम्।

पदमञ्जरी

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्चेति। ठञ्प्रत्ययश्चाध्यात्मादित्वात्। 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इत्यत्र तु 'व्याख्यातव्यनाम्नः' इति वर्त्तते। *उपाध्यायश्चेदागन्तेति।* ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽनद्यतनत्वं सम्भवतीति चिन्त्यम् ॥

न्यासः

विषयः। तस्योपाध्यायागमनं ह्यपेक्ष्याध्ययने प्रैषतेत्यस्योपाध्यायागमनस्य प्रैषं प्रति निमित्तभावः ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ निपातनात् समास इत्यादि। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दस्योच्चारणमेव निपातनम्। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादिति विग्रहस्तस्मादेव निपातनात् समासः। ततः 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ्, तत उत्तरपदवृद्धिः; सा ह्यत एव निपातनात्। भविष्यतः प्रकृतत्वात् तस्यैवोर्ध्वमौहूर्त्तिकग्रहणं विशेषणं विज्ञायत इत्याह—भविष्यतश्चैतदित्यादि। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकशब्दश्चायं वर्तमानस्य प्रत्यासन्ने वर्त्तते। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके वर्तमानसमीप इत्यर्थः। आगच्छेदिति। यासुट्, 'अतो येयः' इतीयादेशः, 'आद् गुणः', 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्य लोपः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारस्य ॥

क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः ।

अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते, यावता 'ण्वुल्तृचौ' इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति ? लृटा क्रियार्थोपपदेन

पदमञ्जरी

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ *भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति* । अत्र भिक्षणक्रियार्थत्वं जटानाम्, न तु क्रियात्वम्; द्रव्यत्वाज्जटानाम् । *धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति* । अस्त्यत्र धावनक्रियोपपदम्, न त्वसौ दण्डपातनार्थं धावति, किं तर्हि ? धावतोऽर्थात्पतिष्यति दण्डः । उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते, न तु हेतुत्वमात्रेण तादर्थ्यम् । *अथेत्यादि* चोद्यम् । परिहरति—*लृटा क्रियार्थोपपदेनेति* । तुमुना तु बाधो नाशङ्कनीयः; भिन्नार्थत्वात्—कर्त्तरि ण्वुल्, तुमुन् पुनर्भावे । कथम् ? 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् । यदि हि 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात्कर्त्तरि तुमुन् स्यात्तद्वदेव सेसेन्प्रभृतयोऽपि कर्त्तरि भविष्यन्ति । अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्त्तुस्तावदयमपकृष्यते । न चान्योऽर्थो निर्दिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । कश्च धातोः स्वार्थः ? भाव एव । लृट् तु यद्यपि भावकर्मणोश्चरितार्थस्तथापि क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति काले च विधानाद्विशेषविहितः । ण्वुल्विषयौ तु कर्त्तरीति न श्रूयते, अतोऽसौ विशेषविहितेन लृटा बाध्यते । अथ वा किं न एतेन विशेषविहित इति, द्वयोः

न्यासः

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति । लृट्, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट्, टेरेत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । अत्रास्ति भिक्षिक्रियार्थमुपपदं जटाशब्दः, न तु जटाशब्दः क्रियावचनः; जटानां द्रव्यत्वात् । धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति । 'धावु गतिशुद्धयोः', लट्, तस्य शत्रादेशः, षष्ठ्येकवचनम् । अथ वा 'सृ गतौ' इत्यस्य पाघ्रादिसूत्रेण धावादेशः । अस्त्यत्र धावतिक्रियोपपदम्, न तु क्रियार्थः । अर्थशब्दो ह्ययं प्रयोजनवचनः, यच्च यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते तत् तस्य प्रयोजनं भवति, न चासौ दण्डपतनमुद्दिश्य धावति, किं तर्हि ? कार्यान्तरार्थम् ।

अथेत्यादि चोद्यम् । सामान्येन विहित एवेति । भविष्यत्यन्यत्र च काले क्रियायां क्रियार्थायामुपपदेऽन्यत्र चाविशेषेण विधानात् । लृटेत्यादि परिहारः । 'लृट् शेषे च' इति लृटं वक्ष्यति, तेन विशेषविहितेन लृटा बाध्यते, तन्मा भूत्तस्य बाधेति पुनरिह विधीयते । अथ तुमुन् क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इत्येतत् कस्मान्नोक्तम् ? भिन्नार्थ-

बाध्येत । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते—क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

सावकाशत्वेऽपि परत्वाल्लृट् ण्वुलं बाधेत । पुनश्चोदयति—*वासरूपविधिनेति* । परिहरति—*एवं तर्हीति* । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनम्, किम् ? 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य प्रयोगे यथा स्यात्, वर्षशतस्य पूरकः पुत्त्रपौत्त्राणां दर्शक इत्यत्र मा भूदिति ? एवं मन्यते—पदान्तरसन्निधानादत्र भविष्यत्कालत्वं गम्यते । यदा हि बालविषयमेतत्प्रयुज्यते तदा तस्यामवस्थायां वर्षशतपूरणस्य पुत्त्रपौत्त्रदर्शनस्य चासम्भवात्तावन्तमसौ कालं जीविष्यतीत्यर्थाद्गम्यते, न त्वत्र पदार्थो भविष्यत्कालत्वमिति । स्थिते त्वस्मिन् ण्वुल्विधाने 'वर्षशतस्य पूरकः' इत्यादौ भविष्यत्कालस्य पदार्थत्वेऽपि न दोष इत्यभिप्रायेण 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इत्यत्रोक्तम्—भविष्यदधिकारविहितस्याकस्येदं ग्रहणम्, तेन वर्षशतस्य पूरकः पुत्त्रपौत्त्राणां दर्शक इत्यत्र न भवतीति ॥

भाववचनाश्च ॥ वक्तीति वचनः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्,

न्यासः

त्वात् । न हि भिन्नार्थयोर्बाध्यबाधकभावो भवति, भिन्नार्थौ च ण्वुल्तुमुनौ । तथा हि—कर्त्तरि ण्वुल्, तुमुन् पुनर्भावे । कथं ज्ञायते ? 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् । यदि तुमुन् 'कर्त्तरि कृत्' इत्यतो वचनात् कर्त्तरि स्यात्, ततः सेसेन्प्रभृतयोऽपि तत्रैव भविष्यन्तीति तुमर्थग्रहणं न कुर्यात्, कृतवांश्च, ततस्तुमर्थग्रहणादवसीयते—तुमुन् कर्त्तरि न भवति । न चान्यार्थो निर्दिश्यते, तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भाव एव तुमुन् भवतीति विज्ञायते । यदुक्तम्—लृटा क्रियार्थोपपदेन बाध्यत इति, तद् विघटयितुमाह—वासरूपविधिनेत्यादि । एवं तर्हीत्यादि । एतेन ज्ञापकार्थतां ण्वुल्विधानस्याचष्टे । यदि हि क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयः स्युर्ण्वुलपि तृजार्थाभिधायित्वाद् वासरूपविधिना भविष्यतीति पुनरिह तन्न विदध्यात्, विहितवांश्च; ततस्तेन ण्वुल्विधानेनास्मिन् विषये वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञाप्यते । तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । कर्त्तेति तृच् । विक्षिप इति 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । तुमुनो नकार आद्युदात्तार्थः, उकार उच्चारणार्थः । ण्वुलो लकारो लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तार्थः, णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

'भविष्यति' इत्येव । 'भावे' इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति ।

किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते ? क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् ।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति, नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

पदमञ्जरी

करण एव वा—भाव उच्यते येन स भाववचनः । अत्र पुरुषाः कर्त्तारः, भावाधिकारविहिता एव भाववचना भवन्तीत्याह—*भाव इति प्रकृत्येति । तुमुना बाध्येरन्निति* । लृट् तु भावकर्मकर्तृषु त्रिषु विधानादसमानार्थः । किञ्च, धात्वर्थस्य सिद्धतायां घञादयः, शुद्धे तु धात्वर्थे लकारः, अतोऽप्यसमानार्थत्वम् ।

इह 'भावे' इत्येतावद्वक्तव्यम्, एवमपि ह्युच्यमाने भावे ये विहितास्ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भवन्तीत्यर्थो लभ्यत एव, तदपार्थकं वचनग्रहणमिति मत्वा पृच्छति—*अथेति । वाचका यथा स्युरिति* । वचनग्रहणे हि सति भाववचनाः सन्तो घञादयोऽस्मिन्विषये भवन्तीत्यर्थो भवति, भावस्य वाचकाः सन्तो भवन्तीत्यर्थः । एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—*कथं चेति । याभ्य. प्रकृतिभ्य*

न्यासः

भाववचनाश्च ॥ भाववचना इति । ब्रुवन्तीति वचनाः, बहुलवचनात् कर्त्तरि ल्युट् । भावस्य वचना भाववचनाः । भाववचनत्वं पुनस्तेषां भावाधिकारे विधानादिति दर्शयितुमाह—**भाव इति प्रकृत्येत्यादि** । प्रकृत्य अधिकृत्येत्यर्थः । **घञादय इति** । आदिशब्देनाजबादीनां ग्रहणम् । **किमर्थमिदमित्यादि** चोद्यम् । **क्रियार्थोपपदे विहितेनेत्यादि** परिहारः । स्यादेतत्—वासरूपविधिना ते भविष्यन्ति । अत आह—**वासरूपविधिश्च नास्तीत्युक्तमिति** । एतच्च पूर्वसूत्र उक्तम् ।

अथेत्यादि । भाव इत्येतावद्वक्तव्यम् ; एवं ह्युच्यमाने सतीदमेव घञादीनां विधायकं स्यात्, ततश्च ते धातुमात्रादविशेषेण प्रसज्येरन् ; विशेषानुपादानात् । वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यते—भावे ये विहिताः प्रत्ययास्ते तथा भवन्ति यथा भावस्य वाचका भवन्तीति । यथा च ते भावस्य वाचका भवन्ति तथा प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह—**कथञ्चेत्यादिना । नासामञ्जस्येनेति । न व्यतिकरेण, नानियमेनेत्यर्थः** ।

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

'भविष्यति' इत्येव। चकारः सन्नियोगार्थः। धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम्। 'कर्मण्यण्' इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावाद् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वाच्च कादीन्। तेनापवादविषयेऽपि

पदमञ्जरी

इति। इवर्णान्तेभ्योऽच्, ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाबिति। एवम् *येन विशेषणेनेति*। 'हस्तादाने चेरस्तेये', 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यादिना। असामञ्जस्यम् = व्यतिकरः, अन्योऽन्यविषयावगाहनमिति यावत्। पाकायेत्यादौ 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥

अण् कर्मणि च ॥ चकारः सन्नियोगार्थ इति। अन्यथा पर्यायेण स्यात्—कदाचित्क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे, कदाचित्कर्मण्येव केवले; वचनं तु भविष्यति काले कादीनामपवादानां बाधनार्थं स्यात्। चकारात्तु सन्नियोगार्थात्समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वम्। उपपदसंज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति; प्रत्येकं सप्तमीनिर्देशात्। तेन केवलस्यापि कर्मणः समासो भवति। *काण्डलावो व्रजतीति। सोऽपवादत्वात् ण्वुलं बाधत इति।* ण्वुल्विधाने च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्, न पुनरस्मिन् प्रकरणे वासरूपविधिर्नास्तीति। तेन योऽयम् 'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल्, सोऽस्याणो विषयेऽपि वासरूपविधिना भवत्येव—एधानाहारको व्रजतीति। तथा च 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य भविष्यति प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रतिषिद्ध्यते। *परत्वाच्च कादीनिति।* ननु

न्यासः

तत्र केचिदाहुः—वचनग्रहणाद् यैरेव विधिवाक्यैर्भाव एषां विधानं तैरेव क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति, एवञ्च ते वाचका भवन्ति, नान्यथेति। अन्ये त्वाहुः—एतदेव सूत्रं विधायकम्; वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अनेनापि तथैषां विधानं भवति यथा स्वैर्विधिवाक्यैः। यदि भावे हि तद्विधिः, नान्यस्मिन्नपि विषये भविष्यति। तत् तस्मात् पुनर्विधीयत इति ॥

अण् कर्मणि च ॥ कर्मण्यणित्यादि। 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादि सूत्रे ज्ञापितमेतद्—वासरूपविधिरिह नास्तीति। तेन यद्यपि विशेषेणाण् विहितः, तथापि वासरूपविधेरभावात् क्रियार्थोपपदे न ण्वुला बाधितः, तस्मात् पुनर्विधीयते। सोऽपवादत्वाण्ण्वुलं बाधत इति। नाप्राप्ते ण्वुलीतरस्यारब्धत्वात्, विशेषविहितत्वाच्च। कादीनिति। बाधत इति

भवत्येव—काण्डलावो व्रजति, अश्वदायो व्रजति, गोदायो व्रजति। कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

'भविष्यति' इत्येव। शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः। शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति। करिष्यामीति व्रजति। हरिष्यामीति व्रजति। शेषे खल्वपि—करिष्यति, हरिष्यति।

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

चापूर्वविधानात्प्रतिप्रसववचनस्य लाघवमस्तीति अण्विषय एव ण्वुलं बाधित्वाण् स्यान्नापवादविषये ? एवं मन्यते—इह कर्मणीति न वक्तव्यं वचनग्रहणानुवृत्तेरेव यो वचनेऽण् सोऽस्मिन्विषये भवतीति वचनव्यक्त्या कर्मण्येवोपपदेऽण् सिद्धः, तत्र पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽपि भवतीति। एवं च परत्वादिति कोऽर्थः ? उत्कृष्टत्वादाधिक्यादित्यर्थः। अन्ये तु विप्रतिषेधमेव व्याचक्षते ॥

लृट् शेषे च ॥ *शेषः क्रियार्थोपपदादन्य उच्यते इति*। क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्मिन् भविष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यदित्यर्थः। *चकारादिति*। यदि तर्हि शेषे चाशेषे च भवति लृडित्येवास्तु, क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्त्तिष्यते, तेन सर्वत्र भविष्यति ? एवमपि शेष एव स्यात्, अशेषे तु तुमुन्ण्वुलौ बाधकौ स्याताम्। वासरूपविधिना लृडपि भविष्यति। तदेतत् 'शेषे च' इति वचनं चिन्त्यप्रयोजनम्। *करिष्यामीति व्रजतीति*। इतिशब्दः परस्परसम्बन्धज्ञापनार्थः ॥

न्यासः

सम्बन्धः। आदिशब्देन टगादीनां ग्रहणम्। तेनापवादविषयेऽपि भवतीति। अपवादाः सामान्यविहितस्याणः कादयः, तद्विषयेऽपि भवति। 'अण् कर्मणि च' इत्यस्याऽनाकारान्तक्रियोपपदोऽवकाशः—काण्डलावो व्रजतीति, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याकारान्तः क्रियोपपदोऽवकाशः—गोद इति; इह तूभयं प्राप्नोति—गोदायो व्रजतीति, परत्वादण् भवति। तथा 'गापोष्टक्' इत्यस्यावकाशः—सुरापः शीधुपः, अणः स एव; इहोभयं प्राप्नोति—सुरापायो व्रजति, शीधुपायो व्रजतीति ॥

लृट् शेषे च ॥ चकारादित्यादि। एतेन क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इति दर्शयति। करिष्यामीति। 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ, तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम् । अन्यत्र विकल्पः – करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य, करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् , हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति ।

प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः—करिष्यन्देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते, करिष्यति ॥

पदमञ्जरी

लृटः सद्वा ॥ 'लृटः' इति वचनं स्थानिनिर्देशार्थम् , अन्यथा सत्संज्ञकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्यातां न त्वादेशौ । *अप्रथमासमानाधिकरणादिष्विति* । आदिशब्देन 'सम्बोधने च' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यस्मिन्विषये, तथा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः, कारिष्यमाणिः, करिष्यतो भक्तिः करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यन्ती भक्तिरस्य करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणा भक्तिरस्य करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यत्तरः, करिष्यमाणतरः, करिष्यमाणतमः, करिष्यद्रूपः, करिष्यमाणरूपः, करिष्यत्कल्पः, करिष्यमाणकल्पः । कथं 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन' इत्यनद्यतने शतृशानचौ भवतः ? उक्तोऽत्र परिहारः—'व्यत्ययो बहुलम्' इति कालव्यत्ययेन लृट् । अथ वा – उत्तरत्रानद्यतन इति योगविभागः, 'लृटः सद्वा' इत्येव अनद्यतने यो लृट् तस्यापि सत्संज्ञकौ भवतः । केन पुनरनद्यतने लृट् भवति ? एतदेव ज्ञापयति—भवत्यनद्यतने लृडिति, यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञकौ शास्ति ॥

न्यासः

लृटः सद्वा ॥ सत्संज्ञाविति । 'तौ सत्' इति संज्ञाविहितत्वाच्छतृशानचौ सत्संज्ञकौ । कथं पुनर्लृटः शतृशानचौ भवत इत्याह—अप्रथमासमानाधिकरणेत्यादि । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पेन यथा लटः शतृशानचौ, तथा लृटोऽपि व्यवस्थितविभाषया सत्संज्ञकौ भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यं भवतः—करिष्यन्तं पश्य, करिष्यमाणं पश्य, हे करिष्यन् , हे करिष्यमाण, अर्जयिष्यन् वसति, करिष्यद्भक्तिः, करिष्यमाणभक्तिः, करिष्यद्रूपः, करिष्यमाणरूप इत्यप्रथमासमानाधिकरणे ।

प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पः—करिष्यति देवदत्तः, करिष्यन् देवदत्तः; करिष्यते देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्त इति । लृडिति वर्त्तमाने पुनर्लृड्ग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम् ; इतरथा हि प्रत्ययान्तरत्वं सत्संज्ञकयोर्विज्ञायेत । लृण्मात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं वा ।

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

'भविष्यति' इत्येव। भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति। लृटोऽपवादः। श्वः कर्ता। श्वो भोक्ता। 'अनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः, तेन व्यामिश्रे न भवति – अद्य श्वो वा भविष्यतीति।

* परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या *। इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति। अयं कदाऽध्येता, य एवमनभियुक्तः॥

पदमञ्जरी

अनद्यतने लुट्॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति। 'अनद्यतने लङ्' इत्यत्रैवैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम्।

परिदेवने इति। परिदेवनम् = अनुशोचनम्। *श्वस्तनीति*। लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। *भविष्यन्त्यर्थ इति*। भविष्यन्तीति लटः संज्ञा, तस्या अर्थे भविष्यत्सामान्य- इत्यर्थः। *भविष्यदर्थ इति* वा पाठः। भविष्यत्सामान्यरूपेऽर्थ इत्यर्थः। *यैवमिति*। विलम्बितम्। *अनभियुक्तः* = परिचयरहितः॥

न्यासः

तेन योऽनद्यतने लट् तस्यापि भवतः—श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेति। 'अभिज्ञावचने लट्' इत्यस्य न भवतः; भविष्यतीत्यधिकारात्, अस्य च भविष्यत्कालविहितत्वात्। अनद्यतने पुनर्लङ्त्तरसूत्रेऽनद्यतन इति योगविभागाद् भवतीति वेदितव्यम्। लट्टकारष्टेरत्वार्थः, ऋकारः 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यत्र विशेषणार्थः॥

अनद्यतने लुट्॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश इति। अद्य भावो नास्यास्मिन्नित्यनद्यतनः। तेनेत्यादिना बहुव्रीहिसमासाश्रयणस्य फलं दर्शयति। एतच्च 'अनद्यतने लङ्' इत्यत्र व्याख्यातप्रायमिति तत एवावगन्तव्यम्। अद्य श्वो वा गमिष्यतीति। अद्य श्वश्च गमिष्यतीत्यर्थः।

परिदेवन इत्यादि। भविष्यदनद्यतने लुडुक्तो भविष्यत्सामान्ये न प्राप्नोति, इष्यते च, एतदर्थमिदमुच्यते। परिदेवनम् = अनुशोचनम्। श्वस्तनीति। लुट इयमन्याचार्यसंज्ञा। वक्तव्येति। व्याख्येया। तत्रेदं व्याख्यानम्—'लट् शेषे च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। ततः परिदेवने श्वस्तनी भविष्यत्यर्थे भविष्यतीति। अन्यस्त्वयं नु कदा गन्तेत्यादावनद्यतन एव काले लुडिति दर्शयन्नाह — पदमन्वाख्यायते व्याकरणे च, तच्च पदं गन्तेत्यादिकमनद्यतन एव वर्त्तते। तस्य यदाऽनद्यतने भविष्यत्सामान्ये वा वृत्तिः सार्थात् प्रकरणाद्वा भवतीति वाक्यार्थेऽवतिष्ठते। न च वाक्यार्थः पदसंस्कारस्य निमित्तम्, किं तर्हि ? पदार्थः। तस्मादनद्यतने

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

'भविष्यति' इति निवृत्तम्। इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः। पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। पद्यतेऽसौ पादः। रुजत्यसौ रोगः। विशत्यसौ वेशः।

* स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् *। स्पृशतीति स्पर्श उपतापः। ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति—स्पर्शो देवदत्तः। स्वरे विशेषः॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति। स्थिर इति

पदमञ्जरी

पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ पद्यतेऽसाविति। करणस्यात्र कर्तृत्वेन विवक्षा। पदमित्येतत्तु 'खनो घ च' इत्यत्र साधयिष्यते। *रोग इति*। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। *स्पृश उपतापे इति*। उपतापः = रोगः॥

सृ स्थिरे॥ 'सृ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। *सर्त्तेरिति*। 'सृ गतौ', 'सृ सृ गतौ' इति द्वयोरपि ग्रहणम्। *स्थिरे कर्त्तरीति*। एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं नोपपदमिति दर्शयति। एतच्चार्थचादिषु सारशब्दपाठाद्विज्ञायते।

न्यासः

लुडित्येव सिद्धमिति। अनेन तु न्यायेन परिदेवने श्वस्तनीत्यादि सम्यगेतत्। लुटोऽपि टकारष्टेरेत्वार्थः, उकारः 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति विशेषणार्थः॥

पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ पदेर्ल्युट्तृचोरपवादो घञ् विधीयते, रुजिविशिभ्यामिगुपधलक्षणस्य कस्य, स्पृशेश्च पचाद्यचः। पाद इति। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। यद्येवम् पदमिति न सिध्यति? न तु खलु न सिध्यति, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति निपातनात्।

स्पृश उपतापे इति वक्तव्यमिति। उपतापः = रोगः, तत्र स्पृशेर्घञ्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'लटः सद्वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन स्पृशेरुपताप एव कर्त्तरि भवति, नान्यत्रेति। स्वरे विशेष इति। अचि हि सत्यन्तोदात्तत्वम् भवति, घञि तु पदस्याद्युदात्तत्वं स्यात्। घञो ञकारो वृद्ध्यर्थः, आद्युदात्तार्थश्च। घकारः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वार्थः॥

सृ स्थिरे॥ सर्त्तेर्धातोरिति। 'सृ गतौ' इत्यस्माद् धातोः। स्थिरे कर्त्तरीति। एतेन स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति दर्शयति। घञ् प्रत्ययो भवतीति। तृजाद्यपवादः। कः पुनरयं स्थिरो नामेत्याह—स्थिर इति कालान्तरस्था-

कालान्तरस्थायो पदार्थ उच्यते, स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः ।

स्थिरे इति किम् ? सर्त्ता, सारकः ।

❀ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ❀ । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो वलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

पदमञ्जरी

ननु स्थिरशब्दस्तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचिन उणादिषु किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, सर्त्तिस्तु गतिवचनः, तत्कथं सरणस्य स्थिरकर्त्ता युज्यते ? इत्याह—*स्थिर इति कालान्तरस्थायीत्यादि* । यतः कालान्तरगमनं सम्भवति, ततश्च सर्त्तेर्धातोरर्थस्य कर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्निति च हेतौ शतृप्रत्ययः । *खदिरसार इति* खदिरास्थि, तत् दृढत्वात् स्थिरम् । *अतीसारो व्याधिरिति* । शरीरान्तरावस्थितं रुधिरादिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति कृत्वा । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । *विसारो मत्स्य इति* । विविधं सरतीति कृत्वा । *सारो बलमिति* । सारयति चेष्टयतीति कृत्वा । अत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थः सरतिः । बलवान्हि चेष्टते, सारशब्द उत्कर्षे पुंलिङ्गः, न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्ग इति च दृश्यते ॥

न्यासः

यीत्यादि । तत्रैवोपपत्तिमाह—स चिरमित्यादि । सर्त्तेर्धातोर्गतिरर्थः । स च कालान्तरस्थायिन एव कर्तुः सम्भवति, नात्मलाभसमनन्तरनाशिनः । तस्मात् कालान्तरस्थाय्येव गतेर्धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यत इत्येवेह स्थिरशब्देनोच्यते । यदि कालान्तरस्थायिन एव गतिः सम्भवति स्थिरग्रहणमनर्थकम्, न ह्यस्थिरः सर्त्यर्थस्य कर्त्तोपपद्यते ? नानर्थकम् ; प्रकर्षेण यः सरति तत्र कर्त्तरि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । अत एव स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति वृत्तौ चिरग्रहणं कृतम् । चन्दनसार इति । षष्ठीसमासः ।

व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति । अस्थिरार्थोऽयमारम्भः । एषु व्याध्यादिषु त्रिष्वपि घञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि चकारानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अतीसार इति । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घत्वम् ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवतिः, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते । यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः, तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते ।

पदमञ्जरी

भावे ॥

नित्यानामेव शब्दानां साङ्कर्यस्य निवृत्तये ।
अन्वाख्यानाद्भावशब्दे घञि नान्योऽन्यसंश्रयः ॥

राग इति । 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः । कथं पुनः पाकादिरुदाहरणं भवति, यावता भवतिनार्थनिर्देशः क्रियमाणोऽस्तिभवतिविद्यतिविषय एव कृतो भवति, न पचादिविषयः ? तत्राह—*क्रियासामान्यवाची भवतिरिति* । सत्ताख्यं सामान्यमपि भवतिना साध्यत्वेनाभिधीयत इति क्रियासामान्यवाची भवतिर्भवति । *तेनार्थनिर्देशः क्रियमाण इति* । हेतौ शानच्, यस्मात्सामान्यवाचिनार्थनिर्देशः क्रियते, न विशेषवाचिना पचादिना; तस्मात्सर्वधातुविषयः कृतो भवति सामान्यस्य, सर्वेष्वेव विशेषेषु भावात्, षण्डादिषु गोत्ववत् विशेषरूपाश्रयनिषेधस्याभावाच्च । इह भावो धात्वर्थः, स च पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्नः, तस्य घञ्वाच्यस्य कथं लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याह—*धात्वर्थश्चेति* । यथा पचति पाचक इत्यादौ प्रकृतिभागेन क्रियोच्यते, प्रत्ययभागेन तु तदीयं साधनम्; तथा पाकादिषु प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह,

न्यासः

भावे ॥ राग इति । 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इत्यनुनासिकलोपः । ननु च 'भावे' इति भवतिनायं घञन्तेन निर्देशः क्रियत इति भवतिविषय एव प्रत्ययार्थनिर्देशः कृतो भवति, ततश्च भवतेर्यो भावस्तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययः स्यात्, स च भवतेरेवोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन शक्योऽभिधातुम्, अतस्तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्, तत् कथं पाकस्त्यागो राग इति पचादिभ्यो भवति ? अत आह—क्रियासामान्यवाचीत्यादि । क्रियासामान्यं हि सर्वं धात्वर्थानुगतं भवतेरर्थः । तेन क्रियासामान्यवाचिनाऽर्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति, अतः पचादिभ्योऽपि प्रत्ययो भवतीत्यभिप्रायः । ननु धात्वर्थः पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्नः, ततो यदि तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवति तस्यासत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसंख्याभ्याम् प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धो न सिध्यति, तत आह—धात्वर्थश्चेत्यादि । एवकारः प्रत्ययव्यवच्छेदार्थः । धातुनैवोच्यते धात्वर्थः, न तु प्रत्ययेन । कथं तर्हि घञादयो विधीयन्त इत्यत आह—यस्तस्येत्यादि । तस्य धात्वर्थस्य

पुंल्लिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रम्। लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि

पदमञ्जरी

प्रत्ययभागस्तु तस्यैव सिद्धरूपतां द्रव्यधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तिभिः सम्बन्धयोग्यमाकारमाहेत्यर्थः। उक्तं च—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥ इति॥

बहुवक्तव्योऽयमर्थः। इह 'भावे' इति पुंल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनेन च तत्र पुंल्लिङ्ग एव, भावे एकवचन एव च प्रत्ययाः स्युर्न लिङ्गान्तरे, न च सङ्ख्यान्तरे; ततश्च 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धासम्भवात्—स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्ययः स्यात्, भावे तु पुंसीव 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यत्र 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्त्तरि क्तः स्याद्भावे तु पुंसि, द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यत आह—*पुंल्लिङ्गमेकवचनं चातन्त्रमिति*।

न्यासः

सिद्धता निष्पन्नता नाम यो धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते, ततो युक्तः प्रत्ययार्थस्य लिङ्गसंख्यायोगः। तस्य यो धर्मस्तस्य सत्त्वभूतत्वादित्यर्थः। भाव इति—इह पुंल्लिङ्गेनायं निर्देश एकवचनेन च। तेन पुंल्लिङ्ग एव भावे एकवचन एव प्रत्ययाः स्युः। न लिङ्गान्तरयुक्ते नापि वचनान्तरे। एवञ्च सति 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र 'भावे' 'स्त्रियाम्' इति चैतयोः सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते, वैयधिकरण्यं हि स्यात्। ततः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्ययो न स्यात्, अर्थान्तर एव कर्मादौ स्यात्। भावे च पुंल्लिङ्गे पाकौ पाका इत्यत्रैकवचनं स्यात्।

यथाजातीयकं ह्यर्थमुपादातुं समर्थो भावशब्दस्तथाजातीयकेऽर्थे प्रत्ययेन युक्तं भवितुं नान्यत्रेत्यत आह—पुंल्लिङ्गमेकवचनञ्चात्र न तन्त्रमिति। सर्वलिङ्गसंख्यासम्बन्धयोग्यम् प्रातिपदिकार्थसामान्यनिमित्तं प्रत्ययनिमित्तत्वेनोपादीयते, तदेव प्रधानम्, न लिङ्गं नापि वचनम्। तत्र प्रातिपदिकार्थसामान्यं विना लिङ्गवचनाभ्यां न शक्यं निर्देष्टुमिति नान्तरीयकत्वात्[1] तयोरुपादानम्। प्रतीते तु तस्मिन्

१, "अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते, स च विनार्थे वर्त्तते—अन्तरे भवमन्तरीयम्। तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद् वा नलोपाभावः, ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः।"—इति ३।३।१८ (पा०) सूत्रे कैयटः।

चात्र प्रत्यया भवन्त्येव – पक्तिः, पक्वम् , पचनम् । पाकौ, पाका इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः । तक्षशिलाहारः ।

अकर्त्तरीति किम् ? मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम् ? कर्त्तव्यः कटः ।

पदमञ्जरी

न विना लिङ्गसङ्ख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते ।
इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम् ॥
धान्यार्थिनामुपादानं पलालादेर्यथा मतम् ।
शब्दसंस्कारमात्रं तु तन्निर्देशप्रयोजनम् ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ *प्रासः* = कुन्तः, *प्रसेवः* = सूच्या प्रसेवनेन निष्पाद्य आवपनविशेषः । *मधुराहार इति* । कर्मधारयः, षष्ठीसमासो वा ।

मेष इति । पचादिषु पाठमनपेक्ष्यैतदुदाहृतम् , तथा च 'इगुपधज्ञाप्री'

न्यासः

प्रातिपदिकार्थसामान्यचरितार्थत्वाल्लिङ्गवचने परित्यज्येते । यथा पलालादयो धान्यार्थमुपात्ताश्चरितार्थाः कार्यपरिसमाप्तौ, अन्यत्र तु त्यज्यन्ते; तद्वत् । तस्माल्लिङ्गान्तरे च प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिरिति । भावे 'स्त्रियां क्तिन्' । पक्वमिति 'नपुंसके भावे क्तः' । पचनमिति । 'ल्युट् च' इति ल्युट् । अत्रापि यदि भावे पुंल्लिङ्गस्तन्त्रं स्यात् , ततो भावनपुंसकशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्वैयधिकरण्यं स्यात्, ततश्च भावे नपुंसके ल्युण्न स्यात् , अर्थान्तर एव तु स्यात् । भावे च पुंलिङ्गे पचनमित्यस्य तुल्यत्वाचोद्यपरिहारस्योपन्यासः; अन्यथा ह्यन्यदेव भावग्रहणमधिकृत्य ल्युटो विधानादिदमिहानुपन्यसनीयमेव स्यात् । पाकावित्यादिकं वचनान्तरे भावप्रत्ययस्योदाहरणम् ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ प्रास इति 'असु क्षेपणे', प्रसेव इति 'षिवु तन्तुसन्ताने', उभयत्राप्यत्र कर्मणि घञ् । आहार इति । 'हृञ् हरणे' । मधुराहार इति । कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषो वा ।

मेष इति । 'मिष स्पर्द्धायाम्', पचाद्यच् । कर्त्तव्य इति । कर्मणि तव्यः ।

चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थः । को भवता दायो दत्तः । को भवता

पदमञ्जरी

इत्यत्रोक्तम्—देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति । न हि पाठे सति द्रष्टव्यत्ववचनमुपपद्यते । अथ वा—प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रत्युदाहरणम्—बिभर्त्यसौ भर्त्तेति ।

चकार इत्यादि । चकारोऽयं भिन्नक्रमः—'संज्ञायां च' इति, तेनासंज्ञायामपि घञ् भवति । यद्येवम्, मा भूत्संज्ञायामिति, मा च भूच्चकारः 'अकर्त्तरि कारके' इत्येवास्तु ? सत्यम्; बाहुल्येन संज्ञायां भवति, क्वचिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । *दाय इति* । दीयमानं सर्वमुच्यत इति नेयं संज्ञा, एवं *लाभ* इत्यत्रापि, उभयत्र कर्मणि घञ् । *कारकग्रहणमित्यादि* । पर्युदासे हि नञिवयुक्तन्यायेन कर्तुरन्यस्मिंस्तत्सदृशे कारक एव प्रतीतिर्भवति, यथा—अब्राह्मण इति क्षत्रियादौ । तस्मात्पर्युदासे कारकग्रहणं न कर्त्तव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति, कर्त्तरि तु न भवतीत्येषोऽर्थो भवति । तत्र प्रथमे वाक्येऽर्थनिर्देशाभावाद् 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति स्वार्थ एव स्यात् । ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव ? नेत्याह; धात्वर्थस्य हि सिद्धताख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीत्युक्तम्, इह तु साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थे स्यात् । ननु च कर्त्तरि प्रतिषेधसामर्थ्यादनिर्दिष्टार्थोऽपि घञ् धात्वर्थसम्बन्धिनि कारक एव विज्ञास्यते ? नैतदस्ति; असति हि प्रतिषेधे 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनान्नायमनिर्दिष्टाथः स्याद् । अतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थं कारकग्रहणम् । पर्युदासे

न्यासः

चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थ इति । चकारोऽयं भिन्नक्रमः संज्ञायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, तदनेन चार्थो द्योत्यते । 'संज्ञायाञ्च' इति चार्थं द्योतयन्नसौ संज्ञाव्यभिचाराय भवति, तेनासंज्ञायामपि च भवति । यद्येवम्, संज्ञाग्रहणमकृत्वा सामान्येनैव प्रत्ययो विधेयः; तत्रायमप्यर्थः—संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति ? सत्यमेतत्; तथापि बाहुल्येन संज्ञायां भवति, असंज्ञायां तु क्वचिदेवेत्यमुमर्थं सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । दीयत इति दायः । कर्मणि घञ्, पूर्ववद् युक् । लाभ इति । कर्मण्येव घञ् । कारकग्रहणमित्यादि । पर्युदासे हि 'अकर्त्तरि' इत्युक्ते कारकग्रहणमन्तरेणापि नञिवयुक्तन्यायेन कर्त्तुरन्यत्र तादृशे कारक एव कर्मादौ प्रतीतिर्भवति, यथा—अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ । तस्मात् पर्युदासे विनापि कारकग्रहणेन कारक एव प्रत्ययो लभ्यत इति कारकग्रहणं न कर्त्तव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु कर्त्तव्यम्, तत्र हि क्रियाप्रतिषेधमात्रं प्रतीयते, न सदृशं वस्त्वन्तरम् । तत्र यदि 'अकर्त्तरि संज्ञायाम्' इत्येतावदुच्येत, कर्त्तरि न भवतीत्येषोऽर्थः प्रतीयेत । एवञ्च विधायकस्य वाक्यान्तरस्याभावात्

लाभो लब्धः। कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यम्? तत्क्रियते प्रसज्य-प्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्—'आदेच उपदेशेऽशिति' इति। इत उत्तरम् 'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति च द्वयमनुवर्त्तते॥

पदमञ्जरी

तु न कर्त्तव्यम्। यद्येवम्, स एवाश्रयिष्यते, किं कारकग्रहणेन? तत्राह—*तत्क्रियत इति*। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रयत्नलभ्यः समासः? असामर्थ्यात्तत्र हि नञः क्रियया सम्बन्धः, कर्त्तरि न भवतीति न कर्तृशब्देन। *आदेच उपदेशेऽशितीति*। अत्र यदि 'अशिति' इति पर्युदासः स्यात्, तदा शितोऽन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परत आत्वेन भवितव्यम्। ततश्च सुग्लः, सुम्ल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति को न स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरनाकारान्तत्वात्। प्रतिषेधे त्वनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम्॥

न्यासः

कर्मादिषु प्रत्ययो न स्यात्। क तर्हि स्यात्? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे। ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव? नैतदस्ति; 'धात्वर्थस्य हि सिद्धता नाम यो धर्म-स्तत्र घञादयो विधीयन्ते' इत्युक्तम्। तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधे कारकग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदि हि पर्युदासे कारकग्रहणमन्तरेणापि सिध्यति, स एवाश्रयिष्यते, तत् किमर्थं कारक-ग्रहणं क्रियते? इत्यत आह—तत् क्रियत इत्यादि। यदि तर्हि पर्युदास एवैष नञ्समासः स्यात् कारकग्रहणमनर्थकं स्यात्, विनापि हि तेन कारक एव प्रत्ययो लभ्यते; प्रसज्यप्रतिषेधे तु सति कारकग्रहणमर्थवद् भवति, न हि तत्र विनापि तेन कारके प्रत्ययो लभ्यते। इदञ्चानन्तरमेव प्रतिपादितम्। तस्मात् कारकग्रहणेन प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञाप्यते। तेन 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे समासो लभ्यते, ततश्च यदुक्तम्—'अनैमित्तिकमात्त्वं शिति प्रतिषेधः' इति, तदुपपन्नं भवति। किं पुनः कारणं तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते? प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनिमित्तक आत्त्वे कृते सुग्लः सुम्ल इति 'आतश्चोपसर्गे' इति को यथा स्यात्। पर्युदासे तु तत्राश्रीयमाणे शितोऽन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परभूत आत्त्वेन भवितव्यम्, ततश्च ग्लायतिप्रभृतिभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययो न स्यात्। ननु चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवन्त्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्यय इति, यदयं कबाधनार्थम् 'ह्वावामश्च' इत्यणं शास्ति, तस्मादशि-तीति पर्युदासेऽप्याश्रीयमाणे ज्ञापकादेजन्तस्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययः सिध्यत्येव? नैत-दस्ति; कर्मोपपदविषयमेवैतज्ज्ञापकं विज्ञायते। तस्मादशितीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्र-यितुं युक्तः। तस्य चास्तित्वमिह कारकग्रहणेन ज्ञाप्यते। किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रति-षेधो न सिध्यति, यतस्तदस्तित्वज्ञापनं प्रतिपन्नं क्रियते? असामर्थ्यं कारणम्; सामर्थ्ये

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुलनिश्चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । 'कॄ विक्षेपे' – द्वौ

पदमञ्जरी

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ परिमाणाख्यायामिति । भावसाधनः परिमाणशब्दः, आख्यानमाख्या = उक्तिः, परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छित्तिः ? प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च । परिमाणाख्यायां गम्यमानायामिति वृत्तेरप्ययमेवार्थः । *तण्डुलनिचाय इति ।* निचीयते राशीक्रियते इति निचायः = राशिः, तण्डुलानां निचाय इति षष्ठीसमासः । अत्र राश्येकत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते । अत्रैरचि प्राप्ते घञ् । प्रायेण तु *निश्चाय इति* पाठः, तत्राप्यर्थः स एव, 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्ते घञ् । *शूर्पनिष्पावाविति ।* निष्पूयते शोद्ध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पाव इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । अत्र शूर्पसङ्ख्यया परिच्छित्तिः । यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूल्वोः' इति घञ् सिध्यति, तथापि सर्वापवादार्थसर्वग्रहणोपादानादनेनैव घञ् भवितुमर्हतीत्यस्योपन्यासः । *काराविति ।* 'कॄ विक्षेपे'' कर्मणि घञ् , विक्षिप्तो धान्यादिः = कारः, अत्रापि सङ्ख्यया परिच्छित्तिः । ननु च धातोरिति सामान्याधिकारादन्तरेणापि सर्वग्रहणं धातुमात्राद् घञ् भविष्यति, नार्थः सर्वग्रहणेन ? तत्राह—*सर्वग्रहणमिति ।* किं पुनः कारण-

न्यासः

हि सति समासेन भवितव्यम् , न च तत् प्रसज्यप्रतिषेधे । तथा हि तत्र नञ् क्रियया सम्बद्धः, नोत्तरपदेन ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ एकस्तण्डुलनिश्चाय इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्ते घञ् । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । अत्रापि 'ॠदोरप्' इत्यपि प्राप्ते । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वौ काराविति । 'कॄ विक्षेपे' । ननु च द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्यनेन घञ् सिद्धः, तत् किमर्थमिदमिहोक्तम् ? एवं मन्यते – अन्यार्थे सर्वग्रहणे क्रियमाणे परिमाणाख्यायां वाऽन्यत्रैव सिद्धम् , निष्पूर्वादपि ह्यप्रत्ययो युक्तः, 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्यस्य तु यत्र परिमाणाख्या न गम्यते सोऽवकाश इति । कः पुनस्तेन वानेन वा घञि सति विशेषः ? को न्यायो वाख्यायते ? न कश्चित् । ननु च धातोरिति सामान्यमधिकृतम् , न धातुविशेष इति, अन्तरेणापि सर्वग्रहणं धातुमात्राद् घञ् भविष्यति, तत् किमर्थं सर्वग्रहणमित्याह— सर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनः कारणमसति सर्वग्रहणेऽपो बाधा न सिध्यतीत्याह—

कारौ। त्रयः काराः। सर्वग्रहणमपोऽपि बाधनार्थम्। पुरस्तादपवादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम्।

परिमाणाख्यायामिति किम्? निश्चयः। आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम्। तेन संख्यापि गृह्यते, न प्रस्थाद्येव। घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते – एका तिलोच्छित्तिः, द्वे प्रसूती।

पदमञ्जरी

मपो बाधनं यत्नसाध्यमित्यत आह—*पुरस्तादिति निश्चय इति*। अत्र न केनचिदियत्ता गम्यते। ननु च परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिषु रूढत्वात्प्रस्थस्तण्डुलनिश्चाय इत्यादावेव युक्तं भवितुम्, न तु द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र? इत्यत आह—*आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थमिति*। प्रस्थादिषु जिघृक्षितेषु परिमाण इत्येव वक्तव्यं किमाख्याग्रहणेन? आख्याग्रहणात्तु मात्रचो लोपो विज्ञायते परिमाणमात्रस्याख्यायामुक्तौ सत्यामिति। तेन परिमाणशब्दः क्रियाशब्द उपजायते—परिमितिः = परिमाणम् परिच्छित्तिरिति, सङ्ख्ययापि परिच्छित्तिर्भवति। एवञ्चोन्मानादावपि यथाभिधानं घञ् भवति। यदि तर्हि सर्वग्रहणात्परमप्ययं घञपं बाधते, स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेत, तत्राह—*घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति*। एतच्च 'सर्वेभ्यः' इति पञ्चमीनिर्देशाल्लभ्यते। पञ्चम्यन्तो हि सर्वशब्दो धातुशब्देन समानाधिकरणो भवति, तेन प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते, नार्थाश्रयः। *तिलोच्छित्तिरिति*। कर्मणि भावे वा क्तिन्। ऊर्ध्वीकृतो राशिः।

न्यासः

पुरस्तादित्यादि। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति। सति सर्वग्रहणे घञमनन्तरमचमेव बाधेत, नापम्। सर्वग्रहणे तु सत्यपमपि बाधते। तस्मादपोऽपि बाधा यथा स्यादिति सर्वग्रहणम्।

ननु च परिमाणशब्दोऽयं प्रस्थादिषु रूढो न संख्यायाम्, तत् कथं परिमाणाख्यायां प्रत्ययो विधीयमान एकस्तण्डुलनिश्चाय इत्यादौ संख्यायां गम्यमानायां भवतीत्यत आह—आख्याग्रहणमित्यादि। आख्याग्रहणमिह रूढेर्निरासस्त्यागो यथा स्यादित्येवमर्थं कृतम्। तेन रूढौ त्यक्तायां संख्यापि गृह्यते। आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि परिमाणशब्दः क्रियाशब्दो जायते। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत् परिमाणम्, संख्ययापि च परिमीयत इति परिमाणम्, अतो युक्तं तस्यापि ग्रहणम्। यदि सर्वग्रहणात् परमप्ययं घञ् बाधते, स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेतेत्यत आह—घञनुक्रमणमित्यादि। अजपोर्विषये यद् घञन्तं तस्यानुक्रमणं विधानम्। तस्मादजपावेव घञा बाध्येते इत्यभिप्रायः। अत एवाह—स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्त इति। कुतः पुनर-

※ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ※। दारयन्तीति दाराः[1]। जरयन्तीति जाराः ॥

इङश्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। अध्यायः। उपेत्यस्मादधीते उपाध्यायः।

पदमञ्जरी

णिलुक्चेति। णिलोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति लुग्विधीयते, तस्य परनिमित्तकत्वात्क्लिलुगुपधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्दः सिध्यति। *जरयन्तीति*। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम्। जारः = प्रच्छन्नपतिः ॥

इङश्च ॥ *उपाध्याय इति*। उपेत्यस्मादधीयत इति अपादाने घञ्। *अध्याय* इत्यत्र कर्मणि घञ्।

न्यासः

यमर्थो लभ्यते ? 'सर्वेभ्यः' इति पञ्चम्यन्तेन निर्देशात्। पञ्चम्यन्तनिर्देशे हि सर्वशब्दो धातुसमानाधिकरणो विज्ञायते। तेन प्रकृत्याश्रयस्यापवादस्य सर्वग्रहणाद् बाधा भवति, नार्थाश्रयस्य। यदि त्वर्थाश्रयोऽप्यपवादो बाधितुमिष्टः स्यात्, तदा सर्वस्मिन्निति सर्वशब्दं सप्तम्यन्तमुच्चारयेत्। एका तिलोच्छित्तिरिति। श्रिञ उत्पूर्वात् 'स्त्रियां क्तिन्', 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति चुत्वम्, 'शश्छोऽटि' इति छत्वम्।

दारजारावित्यादि। दारजारशब्दौ निपात्येते। किमत्र निपात्यते ? 'दॄ विदारणे', 'जॄष् वयोहानौ'—आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां कर्तरि तृजादिषु प्राप्तेषु घञि णिलुक्। ननु च 'णेरनिटि' इति णिलोपे हि सति 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञायां सत्यां णिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन जीर्यतेर्मितां ह्रस्वत्वं प्रसज्यते। अस्तु तर्हि मितां ह्रस्वत्वम्, पुनर्घञाश्रया वृद्धिर्भविष्यतीति चेद् ? अयुक्तमेतत्; न हि घञाश्रया वृद्धिः प्राप्नोति, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावे सति णिचा व्यवहितत्वात्। लुकि तु सति तस्यापरनिमित्तत्वादसति स्थानिवद्भावे घञमाश्रित्य वृद्धिर्भवति। न च प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्वत्वं प्रसज्यते; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। तस्माल्लुग् वक्तव्यः ॥

इङश्च ॥ अचोऽपवाद इति। 'एरच्' इति प्राप्तस्योत्तरस्यापीवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानोऽच एवापवादो वेदितव्यः। अध्याय इति। कर्मणि घञ्।

---

१. "अचि प्राप्ते घञ्, दारा इत्यत्राऽपि सिध्यति। घञापि 'घञोऽन्त उदात्तः' इति स्वरसिद्धिः" इत्यधिकं क्वचित्।

※ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ※। उपाध्याया, उपाध्यायी।

※ शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ※। शारो वायुः। शारो वर्णः। शारो निवृतम्॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः।

पदमञ्जरी

अपादाने स्त्रियामिति। 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति वचनात् स्त्रियामप्राप्तो घञ् विधीयते। *उपाध्याया, उपाध्यायीति*। या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूपम्। पुंयोगे तु नित्यमेव ङीष् भवति। अत्र च 'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' इति वचनात्पक्षे आनुगागमः—उपाध्यायी, उपाध्यायानी।

शॄ *वायुवर्णनिवृतेष्विति*। 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। *शारो वायुरिति*। करणे घञ्। *शारो वर्ण इति*। चित्रीकरणमत्र धात्वर्थः—चित्रीक्रियतेऽनेनाश्रय इति, अत्रापि करणे घञ्। वर्णान्तरसंपृक्तश्चेद्वर्णः शारः। निव्रियते आव्रियतेऽनेन शरीरमिति निवृतमावरणमुच्यते, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे क्तः। *नीशार इति*। पूर्ववद्दीर्घः। *अकृतनीशार इति*। अकृतप्रावरण इत्यर्थः। 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्त्तिककारप्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति॥

न्यासः

तदन्ताच्च वा ङीषिति। योऽयमपादाने घञ् तदन्तान् ङीष् प्रतिपाद्यः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'वोतो गुणवचनात्' इत्यत्र वेति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेनापादाने स्त्रियामिङो यो घञ् विहितस्तदन्तान् ङीष् भविष्यतीति। यदा च पुंयोगो न विवक्ष्यते तदा ङीष् प्रतिपाद्यः। यदा तूपाध्यायस्य स्त्रीति पुंयोगो विवक्ष्यते तदा 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्येव ङीष् सिद्धः। उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी।

शॄ वायुवर्णनिवृतेष्विति। 'शॄ हिंसायाम्'—अस्माद्वाय्वादिषु वाच्येषु घञ् प्रतिपाद्यः। प्रतिपादनं तु तमेव चकारमनुक्तसमुच्चयार्थम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणं वाश्रित्य कर्त्तव्यम्। निवृतम्=निवारणम्। शीतादिदुःखोपशमहेतुर्निवारणमुच्यते।

अकृतनीशार इति। अकृतशीतनिवारण इत्यर्थः। पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घत्वम्॥

उपसर्गे रुवः॥ अपोऽपवाद इति। 'ऋदोरप्' इति प्राप्तस्य। उत्तरसूत्रेणाप्युवर्णान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गे उपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । संरावः । उपरावः ।

उपसर्गं इति किम् ? रवः ॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु, द्रु, दु—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः । संद्रावः । संदावः ।

समीति किम् ? प्रयवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि, णी, भू – इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । श्रायः । नायः । भावः ।

अनुपसर्गं इति किम् ? प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यज् भविष्यति ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु, श्रु—इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विक्षावः । विश्रावः ।

पदमञ्जरी

समि युद्रुदुवः ॥ संयावः = पिष्टविकारोऽपूपविशेषः, सम्पूयते मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा ॥

न्यासः

समि युद्रुदुवः ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ अनुपसर्गेभ्य इति । अविद्यमान उपसर्ग एषामिति बहुव्रीहिः 'अनुपसर्गेभ्यः' इति पञ्चम्यन्तेन विवरणं कुर्वन् सूत्रेऽनुपसर्ग इति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे एषा सप्तमीति दर्शयति ।

कथं प्रभावो राज्ञ इति । अनुपसर्गवचनादिह प्रशब्द उपसर्ग उपपदे न भवितव्यमिति भावः । कथं नयो राज्ञ इति । अनुपसर्गाद् घञात्र भवितव्यमिति मन्यते ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ विक्षाव इति । 'टुक्षु शब्दे' ॥

वाविति किम् ? क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव, उत्—इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः । उन्नायः ।

कथमुन्नयः पदार्थानाम् ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यज् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द उपपदे द्रु, स्तु, स्रु—इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः ।

प्र इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

'पू' इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । 'लूञ् छेदने' । यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्धः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलावः ।

निरभ्योरिति किम् ? पवः । लवः ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

'गॄ शब्दे', 'गॄ निगरणे'—द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः 'गॄ'

पदमञ्जरी

अवोदोर्नियः ॥ अधो नयनमवनायः, ऊर्ध्वं नयनमुन्नायः, उन्नयस्तु उत्प्रेक्षा ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ निष्पावः = कोशी धान्यविशेषः, निष्पूयते शूर्पादिभिरिति कृत्वा ॥

न्यासः

अवोदोर्नियः ॥ उन्नाय इति । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति वानुनासिकः । कथमुन्नयः पदार्थानामिति । उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवितव्यमित्यभिप्रायः ।

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ सामान्येन ग्रहणमिति । विशेषानुपादानात् । यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्ध इति । निसोपसर्गेण पुवः सम्बन्धः, अभिना लूञः । ननु च पूञ्पूङ्लूञस्त्रयो धातवः, उपसर्गौ द्वौ, अतो वैषम्याद् यथासंख्येन न भवितव्यम् ? पूरूपमुत्सृष्टानुबन्धसामान्यमेकमेव, ततो नास्ति वैषम्यमित्यदोषः ॥

इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। उद्गारः समुद्रस्य। निगारो देवदत्तस्य।

उन्न्योरिति किम्? गरः॥

कॄ धान्ये॥ ३०॥

'उन्न्योः' इति वर्त्तते। 'कॄ' इत्येतस्माद्धातोरुन्न्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणम्, न हिंसार्थस्य; अनभिधानात्। उत्कारो धान्यस्य। निकारो धान्यस्य।

पदमञ्जरी

उन्न्योर्ग्रः॥ उद्गारः = अतिप्रवृद्धः शब्दः; निगारोः = भक्षणम्॥

कॄ धान्ये॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्प्रत्ययार्थस्य वा कारकस्योपाधिः? प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते; धान्यस्य द्रव्यत्वात्, धातोश्च क्रियावाचित्वात्। प्रत्ययार्थोपाधित्वे तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। अथापि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगः स्यात्। एवमपि प्रत्ययार्थेऽन्तर्भूतत्वाद्धान्ये षष्ठी न स्यात्, दृतिहरिः पशुरितिवत्सामानाधिकरण्यमेव तु स्यात्। तस्मान्नायं प्रत्ययार्थस्योपाधिः, नापि प्रकृत्यर्थः; किन्तु प्रत्ययार्थस्य विषयत्वेन विशेषणमित्याह—*धान्यविषयश्चेदिति*। उपपदत्वमपि न न भवति, व्याख्यानात्। *अनभिधानादिति*। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्।

न्यासः

उन्न्योर्ग्रः॥ 'ॠदोरप्' इति प्राप्तस्यायमपवादः। उत्तरत्रापि ॠकारान्ताद् घञ् विधीयमानोऽप एवापवादो वेदितव्यः। द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्॥

कॄ धान्ये॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्? प्रत्ययार्थो वा स्यात्? प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते; धान्यस्य द्रव्यत्वात्, धातोश्च क्रियावाचित्वात्। प्रत्ययार्थस्तूपपद्यते धान्यम्; किन्तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। अथापि प्रयोगः स्यात्? एवमपि प्रत्ययार्थेऽन्तर्भूतत्वाद् षष्ठी नोपपद्यते—उत्कारो धान्यस्येति। सामानाधिकरण्यमेव प्रत्ययान्तेन स्यात्, एवं हि प्रत्ययार्थो भवति यदि प्रत्ययान्तेन सामानाधिकरण्यं भवति, यथा—दृतिहरिः पशुरिति। तस्मान्नेदम् प्रत्ययार्थः, नापि प्रकृत्यर्थः, अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणमिति मत्वाह—धान्यविषयश्चेदित्यादि। विक्षेपार्थस्येति। 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य। न हिंसार्थस्येति। 'कॄ हिंसायाम्' इत्यस्य ग्रहणं न भवति। किं कारणमित्याह—अनभिधानादिति। शब्दशक्तिस्वाभा-

धान्य इति किम् ? भैक्ष्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्छन्दोगानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः 'संस्तावः' इत्युच्यते ।

यज्ञ इति किम् ? संस्तवश्छात्रयोः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

'स्तॄञ् आच्छादने'—अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः ।

अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तरः[1] ॥

पदमञ्जरी

उत्कारनिकारशब्दाभ्यां धान्यविषयो विक्षेप एवाभिधीयते, न हिंसा । सापि धान्यस्य कीदृशीति चिन्त्यम् ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देश इति । अधिकरणे ल्युटोऽपवादो घञिति दर्शयति । संस्तवः = परिचयः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ 'यज्ञे' इति प्रकृतत्वाद् 'अयज्ञे' इति पदच्छेदः । शङ्खादिषु प्रस्तारः = विस्तारः ।

बर्हिष्प्रस्तर इति । प्रस्तरः = मुष्टिविशेषः । बर्हिर्विकारः प्रस्तरो बर्हिष्प्रस्तरः, 'ऋदोरप्' इत्यप्, 'इदुदुपधस्य च' इति षत्वम् ॥

न्यासः

व्यादुत्कारनिकारशब्दाभ्यां धान्यविषयो विक्षेप एवाभिधीयते, न हिंसा । यस्य चार्थः प्रत्ययान्तेनाभिधीयते तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, नेतरस्य । उत्कारो धान्यस्येति । विक्षेपो धान्यस्येत्यर्थः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे इत्यादिना संस्तावशब्दस्याधिकरणसाधनत्वं दर्शयति ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ बर्हिष्प्रस्तर इति । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

---

१. प्रत्युदाहरणमिदं मुद्रितकाशिकायामनुपलब्धमपि न्यासपदमञ्जरीसम्मतम् ।

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

'स्तॄञ् आच्छादने'—अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति। प्रथनम् = विस्तीर्णता। पटस्य विस्तारः।

प्रथन इति किम्? तृणविस्तरः।। अशब्द इति किम्? विस्तरो वचसाम्॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

'वौ', 'स्त्रः' इति वर्त्तते। विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति। वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः, न मन्त्रब्राह्मणम्; नामग्रहणात्। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। विष्टारबृहती-

पदमञ्जरी

प्रथने वावशब्दे ॥ विस्तारः = तिर्यगायतिः॥

छन्दोनाम्नि च ॥ अक्षराणामियत्ताविशिष्टो विन्यासविशेषोः = वृत्तम्। *यस्य गायत्र्यादय इति*। प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम्। *न मन्त्रब्राह्मणमिति*। 'बहुलं छन्दसि' इत्यादौ यद्यपि तेषामेव ग्रहणं प्रसिद्धं तथापीह तेषां ग्रहणं न भवति, कुतः? इत्याह—*नामग्रहणादिति*। *विष्टारपङ्क्तिरिति*। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्, ततः कर्मधारयः, 'छन्दोनाम्नि च' इति षत्वम्। यद्यप्यत्र प्रथनं गम्यते, तथापि शब्दविषयत्वात्पूर्वेण न सिध्यति। केचित्तु 'वौ' इति नानुवर्त्तयन्ति, तेन प्रस्तारपङ्क्तिः, आस्तारपङ्क्तिः, संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीत्याहुः। 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इत्यादौ यथा प्रत्ययान्तश्चेदाख्या भवतीत्ययमर्थो भवति, एवमिहापि प्रत्ययान्तश्चेच्छन्दोनाम भवतीत्यर्थः स्याद्? इति शङ्कमानं प्रत्याह—

न्यासः

प्रथने वावशब्दे ॥ तृणविस्तर इति। तृणाच्छादनमित्यर्थः॥

छन्दोनाम्नि च ॥ छन्दःशब्दोऽयमस्त्येव मन्त्रब्राह्मणे, अस्त्यन्यदक्षराणामियत्ताविशिष्टवृत्ते यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः। तदिह कतरस्तदर्थो गृह्यते? इत्याह—वृत्तमित्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह—नामग्रहणादिति। यद्यत्र मन्त्रब्राह्मणमिष्टं स्यान्नामग्रहणं न कुर्यात्, छन्दसीत्येव ब्रूयात्। एवमपि ह्युच्यमाने मन्त्रब्राह्मणग्रहणं लभ्यत एव, यथा—'बहुलं छन्दसि' इत्यादौ वाक्ये। तस्मान्नामग्रहणाद् वृत्तमिह च्छन्दो गृह्यते। विष्टारपङ्क्तिरिति। 'छन्दोनाम्नि च' इति षत्वम्। विष्टारशब्द

छन्दः। विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपम । तत्र त्ववयवत्वेन वर्त्तते । 'छन्दोनाम्नि' इत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उदयुपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः ॥

* छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः * । हकारस्य भकारः । उदग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

पदमञ्जरी

विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनामेति । *अवयवत्वेन वर्त्तत इति* । घञन्तशब्दरूपमित्यनुषङ्गः । कचित्तु *तद्वर्त्तत इति* तच्छब्दः पठ्यते, तत्र नानुषङ्गः । कथं तर्हि छन्दोनाम्नीत्यस्य निर्वाहः ? इत्याह—*छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति* । प्रत्ययान्तस्याधिकरणं छन्दोनाम, अवयवाश्चावयविनि वर्त्तन्त इति लौकिका मन्यन्ते, तेन न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥

उदि ग्रहः ॥ अपवाद इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति प्राप्तस्य ।

छन्दसि नीत्यादि । अवयवसन्निवेशविशिष्टा यज्ञपात्रविशेषाः स्रुचः । इह तु जुहूपभृतोर्ग्रहणम् ; 'उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं नियच्छति' इति वचनात् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् ॥

न्यासः

एवात्र घञन्तश्छन्दोनामेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, तन्निराकरणायाह—विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्रेत्यादि । तत्र = विष्टारपङ्क्तिशब्दे । अवयवत्वेन वर्त्तत इति । घञन्तं शब्दरूपमिति सम्बन्धनीयम् । यदि घञन्तं शब्दरूपं न च्छन्दोनाम, किन्तु विष्टारपङ्क्तिशब्दः, तत्र घञन्तरूपमवयवत्वेन वर्त्तते, एवं तर्हि 'छन्दोनाम्नि' इत्येतत् कथमुन्नीयते ? अस्य हि छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येषोऽर्थः, प्रत्ययान्तं छन्दो नाम भवतीति यावत् । एवञ्चार्थ एवं सति नोपपद्यत इत्याह—छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति । एतेन च्छन्दोनाम्नि प्रत्ययान्तस्याधिकरणभूते प्रत्ययो भवतीत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः, न च्छन्दोनाम्नि गम्यमान इत्येष इति दर्शयति ॥

उदि ग्रहः ॥ अपोऽपवाद इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति प्राप्तस्य ।

छन्दसि त्वित्यादि । यज्ञपात्रविशेषो येनाहुतिर्दीयते तत् स्रुगुच्यते, तस्योद्यमनम् = ऊर्ध्वनयनम्, निपातनम् = अधस्तान्नयनम्, एतयोरर्थयोर्ग्रहेश्छन्दसि विषये घञिष्यते । स च 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति लभ्यत इति वेदितव्यम् । निग्राभमिति । हृग्रहोर्भश्छन्दस्युपसंख्यानाद् घकारस्य भकारः ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

'ग्रहः' इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । मुष्टिः=अङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताऽऽख्यायते ।

मुष्टाविति किम् ? संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । द्यूताभ्रेषयोः—अत्रापि यथासंख्यमेव सम्बन्धः, द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः, अभ्रेषविषयश्चेदिणर्थः । पदार्थाना-

पदमञ्जरी

समि मुष्टौ ॥ *मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति* । 'कॄ धान्ये' इत्यत्र धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीति एतदनुसारेणायं ग्रन्थो योज्यः । मुष्टिशब्दोऽयमस्त्येव परिमाणे—चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति, अङ्गुलीनां रचनाविशेषवचनोऽप्यस्ति—मुष्टिना हन्तीति; तत्र पूर्वस्य ग्रहणे परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धत्वाद् द्वितीयस्य ग्रहणमित्याह—*मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति* । अहोशब्द आश्चर्ये । मुष्टौ कुशलो मुष्टिकः, आकर्षादिपाठात्कन् ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । 'भ्रेष चलने' भ्रेषणं भ्रेषः = चलनम् । अभ्रेषः = अचलनम् । *अभ्रेषविषयश्चेदिति* । अयमपि ग्रन्थः पूर्वा-

न्यासः

समि मुष्टौ ॥ ग्रहेः क्रियावाचित्वात् मुष्टेश्चाक्रियात्मकत्वात् तत्र ग्रहेर्न सम्भवति, तस्मान्मुष्टिग्रहे योऽर्थस्तस्य विषयो विज्ञायत इत्याह—मुष्टिविषयश्चेद् धात्वर्थो भवतीति । अस्त्येवायं मुष्टिशब्दः परिमाणे—शाकस्य मुष्टिरिति, अस्त्यङ्गुलीनां रचनाविशेषे, यथा—हन्ति मुष्टिनेति; तत्र यदीह परिमाणवृत्तेर्ग्रहणं स्यादस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् , 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इत्येव सिद्धत्वात् । तस्मादङ्गुलीनां रचनाविशेषवृत्तेर्ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति । सन्निवेशः = रचनाविशेषः । अहो मल्लस्य संग्राह इति । मुष्टेर्दार्ढ्यमित्यर्थः । अत एवाह—दृढमुष्टिताऽऽख्यायते इति ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ पदार्थानामित्यादि । पदार्थशब्दो वस्तुवाची । कुत्सितश्चारः = अपचारः । यथाप्राप्तस्याकरणमित्यर्थः । यथाप्राप्तस्याकरणमसाध्वेतदिति लोके कुत्स्यते, तस्मादन्वः शान्तश्चारोऽनपचारः । एतमेवार्थं पर्यायान्तरेण व्यक्तीकर्तु-

मनपचारो यथाप्राप्तकरणम्=अभ्रेषः । द्यूते तावत्—परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेन । अभ्रेषे—एषोऽत्र न्यायः ।

द्यूताभ्रेषयोरिति किम् ? परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति, अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः=परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।

अनुपात्यय इति किम् ? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

पदमञ्जरी

नुसारेण योज्यः । *अनपचार इति* । कुत्सितश्चारोऽपचारः, तस्मादन्यः प्रशस्तः चारोऽनपचारः । एतदेव स्पष्टयति—*यथाप्राप्तस्येति* । यथा येन प्रकारेण प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे त्वम्भावः प्राप्नोति । क्वचित्तु *यथाप्राप्तकरणमिति* पठ्यते । *परिणायेनेति* । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । हन्तीति बाधते । *समन्तान्नयनेनेति* । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् । *एषोऽत्र न्याय इति* । एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थः । *परिणयः* = विवाहः । *न्ययः* = नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ इह द्विः परिग्रहणम्, द्विश्चेण्ग्रहणं क्रियते, सकृदेव तु कर्त्तव्यम्, एवं वक्ष्यामि—परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावभ्रेष इति ? सत्यम्; तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

माह—यथाप्राप्तस्य करणमिति । यद् यत् प्राप्तमिति 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । करणम् = सम्पादनम् । एतदुक्तं भवति—युक्तेरागमाल्लोकप्रसिद्धेर्वा यः पदार्थानां प्राप्नोति तस्य सम्पादनमभ्रेष इति । 'भ्रेष चलने' । भ्रेषणम् = भ्रेषः, स्वरूपात् तच्चलनम् = प्रच्यवनम् । अभ्रेषो भ्रेषस्वरूपादचलनम् । एवं हि पदार्थाः स्वरूपादचलिता भवन्ति यदि प्राप्तं नातिवर्त्तन्ते । परिणायेनेति । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । हन्तीति बाधते । समन्तान्नयनेनेति । परिणायेनेत्यस्येदमर्थकथनम् ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ अनतिपात इति । अनतिक्रम इत्यर्थः ॥

अतिपात इत्यर्थ इति । अतिक्रम इत्यर्थः ॥

वि, उप—इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्धातोर्घञ् भवति, पर्याये गम्यमाने। तव विशायः। मम विशायः। तव राजोपशायः। तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः।

पर्याय इति किम्? विशयः। उपशयः॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्स्तेयं चौर्यं भवति। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। फलप्रचायः।

हस्तादान इति किम्? वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्तेय इति किम्? पुष्पप्रचयश्चौर्येण।

पदमञ्जरी

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ पूर्वसूत्रेणानुपात्यये पर्यायशब्दो व्युत्पादितः, ततश्चानुपात्यय इत्यधिकारेणैव सिद्धे पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम्। तेनाभिविधिविवक्षायां परमपीनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवति। *राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थ इति*। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्यत्र कालेऽत्यर्थग्रहणम्। पर्यायोपादानं तु प्रपञ्चार्थम्, यथा—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति। तेन पर्यायशब्दयोगेऽपि तुमुन् भवति। तथा चावसरो भोक्तुम्, अवकाशो भोक्तुमित्याद्यपि दृश्यते। विशयः = संशयः, उपशयः = समीपशयनम्॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ *हस्तादानग्रहणेनेत्यादि*। यत्रोपायान्तरनिरपेक्षेण हस्तेनैवादेयमादीयते, तत्रावश्यमादेयस्य ग्राह्यस्य प्रत्यासत्तिर्भवति, अतः साहचर्यं लक्षणाहेतुः। *वृक्षशिखर इति*। वृक्षाग्रे यानि फलानि तेषां यष्ट्यादिना

न्यासः

व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ पर्यायोऽनुपात्यय एव, तत्रानुपात्ययग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। अभिविधिविवक्षायां परिमाणमपि बाधित्वा घञेव यथा स्यात्। एवञ्चार्थे शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति लभ्यते, न तु पर्यायशब्दोऽस्यार्थस्य वाचकः॥

हस्तादाने चेरस्तेये॥ हस्तादानग्रहणेनेत्यादि। हस्तेनोपायान्तरनिरपेक्षेणोपादानम् = प्रत्यासत्तिः, तत एव वस्तुनो भवति, तस्माद्धस्तादानग्रहणेन ग्राह्यस्य वस्तुनः प्रत्यासन्नतोपलक्ष्यते; हस्तादानशब्दाभिधेयस्यार्थस्य प्रत्यासत्तेः साहचर्यात्।

वृक्षशिखर इत्यादि। वृक्षशिखरग्रहणेनादेयस्याप्रत्यासन्नत्वं सूचयति॥

❋ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ❋। (उच्चयः)॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

'चेः' इत्येव। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः=शरीरम्, राशीकरणम् = उपसमाधानम्—एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः। निवासे तावत्—चिखल्लिनिकायः। चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे—अनित्यकायः। उपसमाधाने – महागोमयनिकायः।

एतेष्विति किम्? चयः। इह कस्मान्न भवति—महान् काष्ठनिचयः? बहुत्वमत्र गम्यते[1], नोपसमाधानम्॥

पदमञ्जरी

प्रचयं करोतीत्यर्थः। यद्वा—आरुह्य हस्तेनादानेऽप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभावः॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥ *एतेष्वर्थेष्विति*। अत्रोपसमाधानं धात्वर्थः, अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। *चिखल्लिनिकाय इति*। चिखल्लिः—जनपदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिर्निवासदेश इत्यर्थः। *आकायमिति*। आचीयतेऽस्मिन्निष्टका इत्यधिकरणे घञ्। *काय इति*। चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनि, अधिकरण एव घञ्। *गोमयनिकाय इति*। प्रकीर्णानां गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थः।

बहुत्वमत्र गम्यते इति। तत्र तत्र विक्षिप्तानामेव काष्ठानामित्यर्थः। 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगन्तेऽप्यादेरेव यथा स्याद्, अनन्त्यस्याभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति—गोमयानां निकेचायः, गोमयानां पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः॥

न्यासः

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥ राशीकरणमिति। प्रकीर्णकस्यैकत्रकरणमित्यर्थः। चिखल्लिनिकाय इति। चिखल्लिर्जनपदः, तस्य निकायः = निवासः। अथादिग्रहणं किम्? अर्थस्य मा भूत्। यद्येवम्, 'चः कः' इति वक्तव्यम्? एवं तर्हि यदा यङ्लुगन्तादुत्पद्यते तदा 'अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्य चकारस्य मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम्॥

१. 'विवक्षितम्' इति मुद्रितः पाठः।

संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥

'चेः' इत्येव । प्राणिनां समुदायः=सङ्घः, स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति—एकधर्मनिवेशेन, औत्तराधर्येण वा; तत्र औत्तराधर्यपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः ।

अनौत्तराधर्ये इति किम् ? सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्सङ्घस्येह न भवति – कृताकृतसमुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म=क्रिया । व्यतिहारः=परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये, तच्च भावे । चकारो

पदमञ्जरी

सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ *प्राणिनां समुदायः सङ्घ इति* । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' इति गणमात्रे निपातितोऽपि सङ्घशब्दः प्राणिनामेव समुदाये रूढ इति भावः । *एकधर्मसमावेशेनेति* । एकधर्मोऽनुगतः । *औत्तराधर्येणेति* । उत्तरे चाधरे चोत्तराधराः, तेषां भाव औत्तराधर्यम् ।

सूकरनिचय इति । स्तनपानाय यदोत्तराधरभावेन शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणम्, यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेव तिष्ठन्ति, तदेदमुदाहरणमेव भवति ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ 'धातुः' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणं कर्मव्यतिहारग्रहणम्, कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानादित्यर्थः । धातोश्च क्रियावाचित्वम्, न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्तिः सम्भवति, अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणमित्याह—*कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहार इति* । *स्त्रीलिङ्गे*... *भावे इति* । कर्तृवर्जिते तु कारके न स भवति; अनभिधानादिति भावः । *चकारो विशेषणार्थ इति* । न स्वरार्थः, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् । अस्य चाकारो न क्वापि श्रूयते, णजन्ताच्च नित्यमञ् विधीयते, तत्र सतिशिष्टत्वाञ्ञित्स्वरेणैव भवितव्यम् ।

न्यासः

सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ एकधर्मनिवेशेनेति । एकधर्मानुगमनेनेत्यर्थः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ 'धातोः' इत्यधिकाराद्धातुवाच्यं यत् कर्म तदेव गृह्यते, न साधनकर्म । न हि धातोस्तत्र वृत्तिरस्तीति मत्वाऽऽह—कर्म क्रियेति । चकारो विशेषणार्थ इति । अन्तोदात्तार्थश्चकारः कस्मान्न भवति ? नार्हत्यन्तोदात्तार्थो भवितुम्;

विशेषणार्थः – णचः स्त्रियामञिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते ।

स्त्रियामिति किम् ? व्यतिपाको वर्त्तते ।

बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते – व्यावचोरी, व्यावचर्ची । इह न

पदमञ्जरी

णचः स्त्रियामित्यत्र णात्स्त्रियामित्युच्यमाने 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । *व्यावक्रोशीत्यादि* । 'क्रुश आह्वाने', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'हसे हसने' णजन्तादञ् । स च कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गादपि भवति, तद्धितत्वादादिवृद्धिः । 'न य्वाभ्याम्' इत्ययं तु विधिर्न भवति; न कर्मव्यतिहार इति प्रतिषेधात् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र प्रकरण एतन्नोक्तम् – वासरूपविधिर्यथा स्यात्, तेन व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन्नपि भवति । *व्यावचोरीत्यत्र* 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् प्राप्नोति, क्तिनोऽपवादः, तथाऽयमपि णच् येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादः, तत्रापवादविप्रतिषेधाद्युचि प्राप्तेऽयमेव णजिष्यते । *व्यतीक्षा*,

न्यासः

णजन्तादञो विधानात् । सतिशिष्टस्वरेणाद्युदात्तेन भवितव्यम्, तत्र कुतोऽन्तोदात्तस्य सम्भवः ! तस्माद् विशेषणार्थ एव चकारः । 'स्त्रियाम्' इत्युच्यमाने 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इति प्राज्ञेत्यत्रापि स्यात् । व्यावक्रोशीत्यादि । 'क्रुश आह्वाने', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'हसे हसने'—एभ्यो णच्, 'णचः स्त्रियाम्' इति स्वार्थेऽञ्, टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यैजागमप्रतिषेधः । आदिवृद्धिरेव भवति ।

व्यतिपाक इति । तत्र पुंल्लिङ्गत्वाद् भावस्य घञ् भवति । अथ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे णच् कस्मान्नोक्तः, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, द्विः स्त्रियां ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? अस्ति गुणः, वासरूपविधिस्तु न स्यात्; अस्त्रियामिति प्रतिषेधात् । ततश्च क्तिनो णचा समावेशाभावाद् व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्येत् । इह तु क्रियमाणे णच् सिध्यति; यस्माद् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य च स्वरितत्वात् स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययविषय एव 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधो विज्ञायते, न स्त्रीप्रत्ययमात्रविषये । तस्माद् यथान्यासमेव न्याय्यम् ।

व्यावचोरी, व्यावचर्चीति । 'चुर स्तेये', 'चर्च अध्ययने'—आभ्यां चुरादिणिजन्ताभ्याम् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् प्राप्नोति, स च विशेषविहितत्वात् परत्वाच्च बाधकः, तथापि तद्विषये तु णजेवेष्यते । व्यतीक्षा, व्यतीहेति । 'ईक्ष दर्शने', 'ईह

भवति—व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्त्तते, व्यात्युक्षी भवति। तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिः=अभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्र्येन संबन्धः। अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावे इनुण् भवति। सांकूटिनम्। सांराविणम्। सान्द्राविणं वर्त्तते।

अभिविधाविति किम् ? संकोटः। संरावः। संद्रावः।

पदमञ्जरी

व्यतीहेति। अत्र क्तिनपवादः 'गुरोश्च हलः' इत्यकार एवेष्यते। *व्यात्युक्षीति* 'उक्ष सेचने', अत्राकारविषयेऽप्ययमेवेष्यते। *तदेतद्वैचित्र्यं कथं भवतीति*। न कथञ्चिदिति भावः। *कृत्यल्युटो बहुलमिति*। एवंविधं वैचित्र्यं कर्त्तुं बहुलग्रहणमेव भवतीति भावः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ *क्रियागुणाभ्यामिति*। अभिविधिस्वरूपकथनमेतत्, इह तु धातोः प्रत्ययविधानात्क्रियाविषय एवाभिविधिर्गृह्यते। *सांकूटिनमिति*। 'कूट दाहे' दीर्घोपधादिनुण्, 'अणिनुणः' इतीनुणन्तात्स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः, स च पूर्ववत्सगतिकारकाद्भवति, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः। समन्ताद्दाह इत्यर्थः. संशब्दोऽभिविधिद्योतकः। *सांराविणमिति*। 'उपसर्गे रुवः' इति घञ् उपसर्गान्तरेऽनभिविधौ चरितार्थः। *संराव इति*। अत्र

न्यासः

चेष्टायाम्'—आभ्याम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकार एव प्रत्ययो भवति। न णच् शक्यः कर्त्तुम्; यस्मात् क्वचिद् बाधकविषये स इष्यते, न सर्वत्र। बाधकत्वं त्वकारप्रत्ययस्य पूर्ववद्वेदितव्यम्। व्यात्युक्षीति। 'उक्ष सेचने'। अत्र बाधकस्याप्यकारस्य विषये णजेव भवति। तदेतद् वैचित्र्यं कथं लभ्यत इति। न कथञ्चित्। तल्लाभहेतोरभावादिति भावः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनेन। अतो हेतोर्वैचित्र्यमेतल्लभ्यत इति दर्शयति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ सांकूटिनमिति। 'कूट दाहे', 'अणिनुणः' इतीनुणन्तात् स्वार्थिकोऽण्। 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति।

संराव इति। 'उपसर्गे रुवः' इति घञ्। संद्राव इति। अत्रापि 'समि युद्रुदुवः' इति।

भाव इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थम् , तेन घञ् न भवति। ल्युटा तु समावेश इष्यते—संकूटनं वर्त्तते। तत्कथम्? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ ४५॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण्। 'अव', नि'—इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे

पदमञ्जरी

संशब्दः पूजायाम्। कचित्सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्; 'समि युद्रुदुवः' इत्यस्यानवकाशात्। ननु च 'भावे कारके' इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्द-स्वाभाव्यात्पूर्ववत्कारके न भविष्यति, तत् किं भावग्रहणेन? तत्राह—*भाव इति वर्त्तमान इति*। तेन घञ्, 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तश्च न भवति। *ल्युटा त्वित्यादि*। गतार्थम्। स्वभावतश्चेदमिनुणन्तं नपुंसकलिङ्गम्॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः। *दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति*। दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'द्व्येकयोः' इतिवद्भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशो दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यत्वादित्यर्थः। यद्वा—अनुवृत्तौ सामर्थ्यमनुवृत्तिसामर्थ्यम्, ततो दृष्टशब्देन कर्मधारयः।

न्यासः

ननु च भाव इति वर्त्तत एव, तत् किमर्थं पुनस्तद्ग्रहणमित्याह—भावे इति। वर्तमान इत्यादि। भावग्रहणमिहातिरिच्यते, तदतिरिच्यमानं वासरूपनिरासार्थं विज्ञायते। तेन क्तेन सहेनुणः समावेशो न भवति। ननु च कारक इत्यपि वर्त्तते, ततस्तन्निवृत्त्यर्थं भावग्रहणं कस्मान्न भवति? एवं मन्यते – भावे कारक इति द्वये प्रकृतेऽपि प्रयोगदर्शनवशाद्व्यवस्था भवति यथा णचः। स हि द्वयेऽपि प्रकृते लक्ष्यदर्शनानुरोधात् पुनर्ग्रहणमन्तरेणापि यथा भाव एव विज्ञायते न कारके, तथात्रेनुणपि भाव एव विज्ञास्यते। तस्माद्वासरूपविधिनिरासार्थमेव पुनर्भावग्रहणं युक्तमिति। यद्येवम्, तर्हि यथा घञेनुणः समावेशो न भवति तथा ल्युटापि न स्यादित्यत आह—लुटा त्वित्यादि। गतार्थम्। इनुणो णकारो वृद्ध्यर्थः। उकार उच्चारणार्थः॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः॥ 'ग्रहवृद' इत्यादिना प्राप्ते वचनम्। दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति। प्रयोगोपस्थानेन घञोऽनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टम्, इनुणस्तु कल्पयितव्यम्। दृष्टसामर्थ्ययोश्च सन्निधौ दृष्टसामर्थ्यग्रहणं न्याय्यम्। अतो घञेवानुवर्त्तत इत्येके। एवं तु 'ग्रहवृद' इत्यादावपि सूत्रे घञेवानुवर्त्तते, नाप्। तस्मादन्यथा व्याख्यायते—दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यत्र तद् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम्, तत् पुनः स्वरितत्वम्। ततो हि

गम्यमाने। आक्रोशः=शपनम्। अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्।

आक्रोश इति किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य॥

प्रे लिप्सायाम्॥ ४६॥

'ग्रहः' इत्येव। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम्। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी। स्रुवग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी।

लिप्सायामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

परौ यज्ञे॥ ४७॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति। यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात्। उत्तरपरिग्राहः, अधरपरिग्राहः।

यज्ञ इति किम्? परिग्रहो देवदत्तस्य॥

नौ वृ धान्ये॥ ४८॥

पदमञ्जरी

आक्रोशः शपनमिति। न क्षेपः, स्वभावतो घञन्तस्य शपनविषयत्वात्। शपनम्=अनिष्टाशंसनम्। अवग्रहः=अभिभवः। निग्रहः=बाधः। हन्तशब्दः कोपं द्योतयति। अवग्रहः=पदस्य छेदः। निग्रहः निरोधः॥

प्रे लिप्सायाम्॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा। *पात्रप्रग्राहेण चरतीति*। भिक्षापात्रोपादानेन गृहीतपात्र इति यावत्। स्रुवग्रहणं तु दक्षिणार्थिनो लिङ्गम्, दाक्षिणहोमस्य स्रुवसाधनत्वात्। *प्रग्रहो देवदत्तस्येति*। प्रग्रहो मदः, प्रकृष्टो वाभिनिवेशः॥

परौ यज्ञे॥ *उत्तरपरिग्राह इति*। भावे घञ्। वेदेः स्फ्येन स्वीकरणं परिग्राहः, ततः कर्मधारयः। क्वचिदुत्तरः *परिग्राह* इत्यसमास एव पठ्यते॥

न्यासः

शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते। तदेतदुक्तं भवति—घञ एव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, नेनुणः। तस्मात् स्वरितत्वाद् घञेवानुवर्त्तते, नेनुणिति॥

प्रे लिप्सायाम्॥ परौ यज्ञे॥ नौ वृ धान्ये॥ अपोऽपवाद इति। 'ग्रहवृदृ' इत्यादिना प्राप्तस्य। नीवारा नाम व्रीहयो भवन्तीति। एतेन यद्यपि धान्यशब्देन

'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दे उपपदे 'वृ' इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयो भवन्ति ।

धान्य इति किम् ? निवरा कन्या ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः ।

कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' ? वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते ॥

पदमञ्जरी

नौ वृ धान्ये ॥ *नीवारा नाम व्रीहय इति* । धान्यसामान्योक्तावपि धान्यविशेषरूपव्रीहिविशेषे स्वभावतो घञन्तस्य वृत्तिरिति दर्शयति । अत्र कर्मणि घञ्, पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घः । *निवरा कन्येति* । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् कर्मण्येव । ननु च क्तिना स्त्रियां भवितव्यम्, 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति वचनात् ? सत्यम् ; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् क्वचित् क्तिनादिविषयेऽप्यच् भवति, प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत् । एवं च 'घञजबन्ताः पुंसि' इति प्रायिकं द्रष्टव्यम् ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ *वक्ष्यमाणमिति* । एवं च यौतिप्रभृतिभ्यो विकल्पः प्राप्नोति । यदि नेष्यते, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति न भविष्यति ॥

न्यासः

सामान्यवाचिनायं व्युत्पाद्यते, तथापि प्रत्ययान्तं शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेष एव वर्त्तत इति दर्शयति । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घत्वम् ।

निवरेति । निव्रियत इति निवरा । स्वभावेनाबन्तमपि स्त्रियां वर्त्तते । एवञ्च यद् घञबन्तो घाबन्तश्चेति लिङ्गाधिकारेऽबन्तस्य पुंलिङ्गताप्रतिपादनं तत् प्रायिकं वेदितव्यम् ॥

उदि श्रयतियौतिपू-द्रुवः ॥ अजपोरपवाद इति । श्रयतेरिवर्णान्तत्वादचोऽपवादः, यौतिप्रभृतीनां तूवर्णान्तत्वादपः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इतीति । उच्छब्दोपपदत्वाद् घञात्र भवितव्यमिति भावः । वक्ष्यमाणमित्यादि परिहारः । यदि तर्हि विभाषाग्रहणमिह सम्बध्यते, यौतिप्रभृतीनामपि विकल्पेन प्रत्ययः प्रसज्यते ? व्यवस्थितविभाषया न प्रसज्यत इत्यदोषः ॥

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति। आरावः, आरवः। आप्लावः, आप्लवः।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

'विभाषा' इति वर्त्तते। अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेये। प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावः=वर्षप्रतिबन्धः। अवग्राहो देवस्य। अवग्रहो देवस्य।

वर्षप्रतिबन्ध इति किम्? अवग्रहः पदस्य॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

'ग्रहः' इति वर्त्तते। 'विभाषा' इत्येव। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति। प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सम्बन्धी भवति। वणिक्सम्बन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम्।

पदमञ्जरी

अन्ये तु भाष्येऽनुक्तत्वादसाधुरेवायं प्रयोगः। प्रदर्शितस्तु भारतप्रयोग आर्षत्वेन निर्वाह्य इत्याहुः॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ *कुतश्चिन्निमित्तादिति*। 'सत्त्वकर्मापराधादेरनावृष्टिर्भवेन्नृणाम्'। सत्त्वशब्दः प्राणिवचनः, कर्मापराधः = कर्मविषयो दोषः, विहिताचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं पापं सत्त्वकर्मापराधः। आदिशब्देन 'तयोर्मध्यगतो भानुः समुद्रमपि शोषयेत्' इत्यादेर्ग्रहणम्।

अवग्राहो देवस्येति। देवकर्तृको वर्षाभाव इत्यर्थः॥

प्रे वणिजाम् ॥ पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिजः, 'पणेरिज्यादेश्च वः', 'पण

न्यासः

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ रौतेः 'उपसर्गे रुवः' इति नित्यं घञि प्राप्ते प्लवतेरप्युवर्णान्तत्वादपि सूत्रारम्भः॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ 'ग्रहवृद' इत्यादिनापि प्राप्ते तदपवादः, पक्षे घञभिधीयते। कुतश्चिन्निमित्तादिति। सत्त्वकर्मापराधाधिकारात्॥

प्रे वणिजाम् ॥ वणिक्सम्बन्धेन चेत्यादि। तुलासूत्रं हि प्रायेण वणिजा सम्बद्धम् = सहचरम्, ततः साहचर्याद् वणिक्सम्बन्धेन तदुपलक्ष्यते। नात्र वणिजां प्राधान्यम्। तस्मात् तदेव तु तुलादिसूत्रं तदन्यशब्दस्याभिधेयम्॥

तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः। तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिगन्यो वा।

वणिजामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

रश्मौ च॥ ५३॥

'ग्रहः', 'विभाषा,' 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते। रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जुः, सा रश्मिरिह गृह्यते। प्रग्रहः, प्रग्राहः॥

वृणोतेराच्छादने॥ ५४॥

पदमञ्जरी

व्यवहारे' इत्यस्मादिजिप्रत्ययो भवत्यादेश्च वकारः। *वणिक्सम्बन्धेनेति*। तुलासूत्रं हि प्रायेण वणिजां भवतीति साहचर्यं लक्षणाहेतुः। *अन्यो वेति*। न तु वणिजस्तन्त्रमित्यस्येदं प्रयोजनम्॥

रश्मौ च॥ *रथादियुक्तानामिति*। आदिशब्देन शकटस्य ग्रहणम्। *अश्वादेरिति*। अनडुदादेरप्युपलक्षणमेतत्। संयमनम् = नियमनम्। *सा रश्मिरिह गृह्यत इति*। रश्मिशब्दः पुंल्लिङ्गः, सेति रज्जुपरामर्शात्स्त्रीलिङ्गता। चन्द्रादिसम्बन्धिनां तु रश्मीनामग्रहणम्; अनभिधानात्। इह तु बहुकृत्वो ग्रहिरुपादीयते, सकृदेव तु कर्त्तुं शक्यम्; कथम्? एवं वक्ष्यामि 'उदि ग्रहः समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्यो प्रे लिप्सायां परौ यज्ञेऽवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजाम्' इत्यादि, 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इत्यस्यानन्तरमाङि रुप्लुवोरिति? तथा तु न कृतमित्येव॥

वृणोतेराच्छादने॥ अत्राप्याच्छादन इति सामान्येनोक्तावपि पूर्ववद्विशेष-

न्यासः

रश्मौ च॥ रथादियुक्तानामित्यादि। कुतः पुनरेतल्लभ्यते, यावता रश्मिशब्दः सामान्यवचनः, यथैवासावश्वादिसंयमनार्थायां रज्ज्वां वर्त्तते तथा चन्द्रार्कादिसम्बन्धिष्वपि रश्मिषु? एवं मन्यते—यथा 'नौ वृ धान्ये' इति धान्यशब्दस्य सामान्यशब्दस्यापि धान्यविशेष एव गृह्यते, प्रत्ययान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् धान्यविशेषस्य वाभिधानात्; तथा यद्यपि रश्मिशब्दः सामान्यवाचो, तथापि प्रत्ययान्तः स्वभावाद्रज्जुविशेष एव वर्त्तते। तस्मात् तस्यैव युक्तं ग्रहणमिति॥

'विभाषा' 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते। प्रावारः, प्रवरः।

आच्छादन इति किम्? प्रवरा गौः॥

परौ भुवोऽवज्ञाने॥ ५५॥

विभाषा' इत्येव। परिशब्द उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, अवज्ञाने गम्यमाने। अवज्ञानम्=असत्कारः। परिभावः, परिभवः।

अवज्ञान इति किम्? सर्वतो भवनं परिभवः॥

एरच्॥ ५६॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति प्रकृतमनुवर्त्तते, यावत् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति। इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। चकारो विशेषणार्थः— 'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इति। चयः। अयः। जयः। क्षयः।

※ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ※। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्।

पदमञ्जरी

प्रतिपत्तिरित्याह—*प्रत्ययान्तेन चेदिति*। *प्रावार इति*। पूर्ववद्दीर्घः। *प्रवरा गौरिति*। प्रशस्तेत्यर्थः॥

एरच्॥ चकारो *विशेषणार्थ इति*। विना हि तेन थाथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यस्यापि ग्रहणं स्यात्। *वर्षमिति*। वृषभो वर्षणादिति *भाष्यकार*प्रयोगाद्वर्षण-

न्यासः

वृणोतेराच्छादने॥ वृणोतेरिति। श्नुविकरणेन निर्देशो वृङो निवृत्त्यर्थः। अत्रापि सामान्यवाचित्वे प्राग्वदाच्छादनशब्दादन्यत्र न। पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यादिनाप् भवति।

परौ भुवोऽवज्ञाने॥ एरच्॥ चकारो विशेषणार्थ इति। विनापि तेन थाथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यात्।

अज्विधौ इत्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनं तु 'कृत्यल्युटो

* जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ *। ऊर्वोरस्तु मे जवः। पञ्चौदनसवः॥

ॠदोरप्॥ ५७॥

ॠकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। पित्करणं स्वरार्थम्। करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्यः—यवः। स्तवः। लवः। पवः।

दकारो मुखसुखार्थः। मा भूत्तादपि परस्तपरः॥

पदमञ्जरी

मित्यपि भवति। *जवसवाविति*। अपि प्राप्तेऽञ् विधीयते। स्वरे विशेषः। एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति वचनम्, 'कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधवचनम्' इत्येतदेवास्ति। कल्प्यते इति कल्पः, अर्थ्यते इत्यर्थः, मन्त्र्यते इति मन्त्रः। अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति॥

ॠदोरप्॥ *लव इति*। न च तादपि परस्तपर इति उकारस्य तपरत्वान्नात्रापा भवितव्यम्? तत्राह—*दकारो मुखसुखार्थ इति*। नायं तकारः, किं तर्हि? दकारः। एतच्च 'निरभ्योः पूल्वोः' इत्याद्यारम्भाद्विज्ञायते। मुखशब्देन ताल्वादिस्थानमुच्यते, तस्य सुखमनायासः। अचो हि हल्व्यवहितयोरुच्चारणे मुखस्य लाघवं भवति। असन्देहः, यस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनम्॥

न्यासः

बहुलम्' इत्येतदाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्यस्तु 'पञ्चमी भयेन' 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति निपातनाद् भयादीनां सिद्धिमिच्छति, न चासौ युक्ता; किमिदं भयवर्षशब्दयोर्नपुंसकलिङ्गयोरुच्चारणम्? उत पुंल्लिङ्गयोः? इति सन्देहात्। वक्तव्याविति। व्याख्येयावित्यर्थः। व्याख्यानं तु तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। जवः, सव इति। 'जु' इत्येतस्मात् सौत्राद्धातोः, 'षुञ् अभिषवे' इत्येतस्माच्चोत्तरसूत्रेणापि प्राप्तेऽञ् भवति। स्वरे विशेषः—अपि हि सत्यामाद्युदात्तं पदं स्यात्, अञन्ते सत्यन्तोदात्तत्वं भवति॥

ॠदोरप्॥ पित्करणं स्वरार्थमिति। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं यथा स्यात्। 'ॠदोरप्' इत्यत्र ॠकारस्तपरः स्यात्। एवं सति तादपि परस्तपरः इत्युकाऽपि तस्य परः स्यात्। ततश्च 'तपरस्तत्कालस्य' इति परिभाषोपस्थानादिहैव स्याद्—यवः, स्तव इति; लवः, पव इत्यत्र तु न स्यात्। दकारे तु 'अण् सवर्णान् गृह्णाति' इति दीर्घादपि भवति। तस्मादुकारोऽयं सवर्णं गृह्णाति। अत्र च लिङ्गम्—'भुवः प्रभवः' इति निर्देशः। तपरे तु भवतेरप् न स्यात्, ततश्च 'प्रभवः' इति निर्देशो नोपपद्यते।

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। निश्चिग्रहणं स्वरार्थम्।

*** वशिरण्योरुपसंख्यानम् *। वशः। रणः।**

पदमञ्जरी

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ *निश्चिनोतेस्त्वचोपवाद इति*। 'एरच्' इति प्राप्तस्य। यस्तु 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ् स निपूर्वादपि पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते, यथोक्तम्—अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वादिति। कः पुनर्निश्चय इत्यत्राजपोर्विशेषः, यावता तदेव रूपं स एव स्वरोऽपि; थाथादिसूत्रेणोभयत्रान्तोदात्तत्वविधानादित्यत आह—*निश्चिग्रहणं स्वरार्थमिति*। निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरोऽत्र न प्रवर्त्तते, कृत्स्वरेण तु मध्योदात्तत्वमेव भवतीति भावः।

वशिरण्योरिति। घञि प्राप्ते वचनम्। वशनं वशः। रणन्ति शब्दायन्तेऽस्मिन्निति रणः संग्रामः।

न्यासः

तस्य तु दकारस्य मुखसुखार्थत्वादन्यत् प्रयोजनं न सम्भवतीत्येतत् सर्वमालोच्याह—दकारो मुखसुखार्थ इति॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ 'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्। दृ इति। 'दृङ् आदरे'। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवाद इति। 'एरच्' इति प्राप्तस्य। अथ निश्चिग्रहणं किमर्थम्, यावता नास्मादच्यपि वा विहिते कश्चिद् विशेषोऽस्ति, तदेव हि रूपमुभयत्रापि समापद्यत इत्याह—निश्चिग्रहणं स्वरार्थमिति। अनुदात्तार्थमित्यर्थः। ननु च 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति चिनोतेर्घञ् विधीयमानो न स्यात्, निष्पूर्वादपि प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थमपि निश्चिग्रहणं युक्तम्? नैतदस्ति; निष्पूर्वादपि हि चिनोतेश्चैष घञ् पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते। ननु च स्वरार्थमपि निश्चिग्रहणं नोपपद्यत एव, तथापि 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'अन्तः,' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वेनैव भाव्यते। तथा चापि प्रत्ययेऽपि सत्यनुदात्तत्वेनैव भवितव्यम्? नैष दोषः, निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरस्तस्मिन् विषये न भवति। तस्मिन्नसत्युत्तरपदे प्रकृतिभावेनावस्थितेऽपोऽनुदात्तत्वाद्धातोश्चान्तोदात्तत्वान्निश्चय इति पदं कृत्स्वरेण मध्योदात्तं भवति, अचि सत्यन्तोदात्तं स्यात्।

वशिरण्योरित्यादि। 'वश कान्तौ', 'रण' इति शब्दार्थः, अणरणेत्यादयः

* घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् *। प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः पर्वतस्य। प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः। प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्ति तेनेत्याविधः। विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः। आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥

'अप्' इत्येव। उपसर्ग उपपदेऽदेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति। विघसः। प्रघसः।

उपसर्ग इति किम्? घासः ॥

पदमञ्जरी

घञर्थ इति। भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः। प्रस्थः सानुः, प्रस्नः कटाहः, प्रपा पानीयशाला—सर्वत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। *आविध इति*। ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। आयुधशब्दपर्यायोऽयम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ *अदेर्धातोरिति*। दाप्रूपाणां धातूनामयं निर्देशो न भवति; 'घञपोश्च' इत्यपि परतोऽदेर्घस्लादेशविधानात्। व्यद्यत इति *विघसः* = वैश्वदेवशिष्टमन्नम्।

घासस्तु चतुष्पदां भक्ष्यम्। घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवाब्विधेयः। एवं ह्यदेरपि घस्लृभावो न वक्तव्यो भवति। उत्तरार्थं त्वदेर्ग्रहणम्—नौ ण 'च' अदेर्यथा स्याद्, घसेर्मा भूदिति ॥

न्यासः

शब्दार्था धातवः। तयोर्वशिरण्योरप उपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते, तेन वशिरण्योरप्यप् भविष्यति।

घञर्थे क इत्यादि। घञर्थो भावः कर्त्तृवर्जितञ्च कारकम्, तत्र कप्रत्ययस्य विधानं कर्त्तव्यं स्थाद्यर्थम्। एतत्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्येव सिद्धम्। पा इति लुग्विकरणपरिभाषया पानार्थस्य ग्रहणम्, न रक्षणार्थस्य। प्रस्थ इति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। प्रस्न इति। 'ष्णा शौचे'। आविध इति। 'व्यध ताडने'। 'ग्रहिज्या' इत्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। विघ्न इति। 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम्। आयुधमिति। 'युध संप्रहारे' ॥

उपसर्गेऽदः ॥ अदेर्धातोरप्प्रत्ययो भवतीति। घञपवादः। इत उत्तरत्रापि हलन्तादप् विधीयमानो घञोऽपवादो वेदितव्यः। विघसः, प्रघस इति। 'घञपोश्च' इति घस्लादेशः। अथ किमर्थमदेरप् विधीयते, न घसेः प्रकृत्यन्तरादेव विधीयते,

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च। न्यादः। निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

'व्यध', 'जप' – इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। व्यधः। जपः।

अनुपसर्ग इति किम्? आव्याधा। उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

'अनुपसर्गे' इत्येव। स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति। स्वनः, स्वानः। हसः, हासः।

अनुपसर्ग इति किम्? प्रस्वानः। प्रहासः।

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

'अनुपसर्गे, 'वा' इति वर्त्तते। सम्, उप्, नि, वि—इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। संयमः, संयामः। उपयमः, उपयामः। नियमः, नियामः। वियमः, वियामः।

अनुपसर्गात्खल्वपि – यमः, यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

'अप्' इत्येव। निशब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन – इत्येतेभ्यो

पदमञ्जरी

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ व्यधजपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अनुपसर्ग इति प्रसज्यप्रतिषेधः – उपसर्गे सति न भवतीति। तेन केवलाभ्यामेव भवति, न तूपसर्गव्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नुपपदे। *वृत्तिग्रन्थो*ऽप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयः। उपजापः = मन्त्रभेदः ॥

न्यासः

कः पुनरेवं सति गुणो भवति? अदेरपि घस्लृभावो न कर्त्तव्यो भवति? सत्यमेतत्; तथाप्युत्तरार्थमदेर्विहितम्—'नौ ण च' इत्यदेर्यथा स्याद्, घसेर्मा भूदिति ॥

नौ ण च ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ स्वनहसोर्वा ॥ यमः समुपनिविषु च ॥

धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

'नौ' 'वा' 'अनुपसर्गे' इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निक्वणः, निक्वाणः । अनुपसर्गात्—क्वणः, क्वाणः । वीणायां खल्वपि – कल्याणप्रक्वणा वीणा ।

एतेष्विति किम् ? अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

'पण व्यवहारे स्तुतौ च' – अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति, परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् ।

परिमाण इति किम् ? पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

क्वणो वीणायां च ॥ *सोपसर्गार्थमिदं वीणाग्रहणमिति* । निव्यतिरिक्तोपसर्गार्थमिदं द्रष्टव्यम्; निपूर्वादनुपसर्गाच्च सामान्येन विधानात् । *कल्याणप्रक्वाणेति* बहुव्रीहिः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ *विद्यामद इत्यादि* । 'कर्तृकरणे' इत्यादिना समासः । 'क्वणो

न्यासः

नौ गदनदपठस्वनः ॥ क्वणो वीणायाञ्च ॥ सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणमिति । यदि वीणाविषयेऽप्यनुपसर्गादेव स्याद्, वीणाग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुपसर्गात् सामान्येन विधानाद् वीणायामपि प्रत्ययः सिद्धः ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ परिमित इति । परिमितो मितः परिच्छिन्नः । द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा मूलकादिद्रव्याणां यो मुष्टिः = परिमाणविशेषो बध्यते संव्यवहारार्थः स मूलकपण इत्यादिना शब्देनाभिधीयते ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ विद्यामद इति । विद्यया मदः । 'कर्तृकरणे' इत्यादिना

मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः ।

अनुपसर्ग इति किम् ? उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

'प्रमद' 'संमद'—इत्येतौ शब्दौ निपात्येंते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः ।

हर्ष इति किम् ? प्रमादः । संमादः ।

प्रसंभ्यामिति नोक्तम्, निपातनं रूढ्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

वीणायां च' इत्यस्यानन्तरं 'नित्यं मदः प्रमदसंमदौ हर्षे पणः परिमाणे' इति यदि सूत्रन्यासः क्रियेत, अत्रानुपसर्गग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, अनुवृत्तेरेव सिद्धत्वात् ? सत्यम्; एवं विन्यासे हि क्रियमाणे 'पणः परिमाणे' इत्यत्राप्यनुपसर्ग इत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत । यथान्यासे तूत्तरत्राप्यनुपसर्ग इति वचनात् 'नित्यं पणः परिमाणे' इत्यत्रानुपसर्ग इति न संबद्ध्यत इति विज्ञायते । तेनोपसर्गेऽपि भवति यदि परिमाणाभिधानमस्ति ।

अपर[1] आह—"'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति" इति, नात्राप्रभाषितमस्ति ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ *निपातनं रूढ्यर्थमिति* । उपात्तस्यैव रूढिरूपस्य साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थः । 'प्रसंभ्याम्' इत्युच्यमाने प्रसंमदः, संप्रमदः, विप्रमद इत्यादावपि प्राप्नोतीति मन्यते ॥

न्यासः

समासः । उन्माद इति । अत्रापि 'कुगतिप्रादयः' इति 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यत्रैव मदिग्रहणे कर्त्तव्ये 'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ननु च 'मदः' इत्यनुवर्त्तते, तत्र प्रसंभ्यामिति वक्तव्यम्, एवमप्यभीष्टं सिध्यत्येव, तत् किं निपात्यते ? इत्यत आह—प्रसंभ्यामित्यादि । रूढिशब्देनेह प्रमदसंमदाभ्यामन्यस्याश्रुतत्वादनयोश्च रूढिशब्दत्वादेतावेव विवक्षिताविति गम्यते । अवधारणं चेह द्रष्टव्यम्, सावधारणत्वात् सर्ववाक्यानाम् । तेन रूढ्यर्थं

---

१. अत्रैव सूत्रे न्यासकार इत्यर्थः ।

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। 'अज गतिक्षेपणयोः' इति पठ्यते, स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे। समजः पशूनाम्। समुदाय इत्यर्थः। उदजः पशूनाम्। प्रेरणमित्यर्थः।

पशुष्विति किम्? समाजो ब्राह्मणानाम्। उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

'ग्लहः' इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम्। अक्षस्य ग्लहः।

अक्षेष्विति किम्? ग्रहः पादस्य।

अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः, ते घञं प्रत्युदाहरन्ति—ग्लाह इति ॥

प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥

पदमञ्जरी

अक्षेषु ग्लहः ॥ *अक्षस्य ग्लह इति*। भावेऽप्, अक्षस्य ग्रहणमित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः—अक्षशब्देनात्र तत्साधनं देवनं लक्ष्यते, अक्षकर्मणि देवनविषये यत्पणरूपेण ग्राह्यं तद् ग्लहशब्देनोच्यते। तथा च *माघः*—'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्' इति। वृत्तावप्यक्षस्य ग्लह इत्यक्षसाधनस्य देवनस्य पणबन्ध इत्यर्थः ॥

न्यासः

निपातनम्। प्रमदसम्मदशब्दार्थमेवैषोऽर्थः संपद्यते। अनेन सूत्रेण 'प्रमदसम्मदौ' इत्यनयोरेव रूढिशब्दयोर्व्युत्पत्तिर्यथा स्यान्न शब्दान्तराणामित्येवमर्थं निपातनमिति यावत्। यदि हि मदिग्रहणमनुवर्त्त्य प्रसंभ्यामित्येतावदुच्येत, तर्हि यदापि प्रसंभ्यां समस्ताभ्यामुत्तरो मदिर्भविष्यति तदापि प्रत्ययः स्यात्। तथा यदा प्रसमावन्यस्मादुपसर्गात् परौ भवतः प्रसंभ्याञ्च परो मदिर्भवति तदापि स्यात्। ततश्च प्रसम्मदः, अभिप्रसम्मदः, प्रनिसम्मदः—इत्येवमाद्यमरूढिशब्दार्थमपि सूत्रं स्यात्, न प्रमदसम्मदार्थमेव। निपातने तु सति नियमो विज्ञायते—प्रत्येकमेवैतौ; न समस्तौ, नाप्यन्योपसर्गसहिताविति। तेन रूढ्यर्थं सूत्रं सम्पद्यते ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ अक्षेषु ग्लहः ॥ ग्रहेरप् सिद्ध एवेति। 'ग्रहवृदृ' इत्यादिना। यद्येवम्, किमर्थं निपातनमित्याह—लत्वार्थमित्यादि।

सर्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। प्रजनम्=प्रथमं गर्भग्रहणम्। गवामुपसरः। पशूनामुपसरः। स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु॥ ७२॥

नि, अभि, उप, वि – इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति। घञोऽपवादः। निहवः। अभिहवः। उपहवः। विहवः।

एतेष्विति किम्? प्रह्वायः॥

आङि युद्धे॥ ७३॥

आङि उपपदे ह्वयतेर्द्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, युद्धेऽभिधेये। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः।

युद्ध इति किम्? आह्वायः॥

निपानमाहावः॥ ७४॥

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययः, वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति। निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमु-

पदमञ्जरी

प्रजने सर्तेः॥ प्रजननं प्रजनः, भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः, ण्यन्ताद्वैरच्। प्रशब्दो धात्वर्थं विपरीतयति, यथा—प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावस्य च वैपरीत्यं गर्भग्रहणम्, तदाह—*प्रजनः प्रथमं गर्भग्रहणमिति*। कथमवसरः, प्रसर इति? अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'॥

ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु॥ *निहव* इत्यादि रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्; अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। अर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः। इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि निह्वाय इति रूपं मा भूदिति॥

न्यासः

प्रजने सर्त्तेः॥ ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु॥ निहव इति। 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्'। संप्रसारणे कृते गुणावादेशौ। जुहोतेरेव निप्रभृत्युपसर्गपूर्वस्य 'निहवः' इत्यादिके रूपचतुष्टये सिद्धे सति ह्वयतेर्निप्रभृतिपूर्वस्य घञ्निवृत्त्यर्थमेवैतद् वचनम्॥

आङि युद्धे॥ आह्वाय इति। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्॥

दकाधार उच्यते । आहावः पशूनाम्, कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते ।

निपानमिति किम् ? आह्वायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, भावेऽभिधेये । हवः । हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वायः । भावग्रहणम् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' 'इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

पदमञ्जरी

निपानमाहावः ॥ *आहाव इति* रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । अर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः । इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि आह्वाय इति रूपं मा भूदिति । आहाव इत्यधिकरणे निपातनमित्याह—*तत्र हीति* ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ *भावग्रहणमित्यादि* । ननु च ह्वयेऽप्यधिकृते लक्ष्यदर्शनवशाद्भाव एवार्थे विधिर्भविष्यति, यथा—'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इत्यत्र ? सत्यमेष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते । अथ यथा—'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यत्र वासरूपनिवृत्त्यर्थं भावग्रहणम्, तथेहापि कस्मान्न भवति ? असरूपस्य बाधनीयस्याभावात् । घञ् तावत्सरूपः, क्तल्युट्क्तिनस्तु नास्योत्सर्गाः, न हि तेषु नाप्राप्तेष्वस्यारम्भः, इष्यन्ते च ते—हूतः, ह्वानम्, हूतिरिति ॥

न्यासः

निपानमाहावः ॥ निपिबन्ति तस्मिन्निति निपानमित्यधिकरणे ल्युट् । कस्मादाहावशब्द उदकाधारे वर्त्तत इत्याह—तत्र हीत्यादि । एतेनाहावशब्दस्योदकाधारे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ भावग्रहणमित्यादि । ननु च यथा 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इत्यत्र ह्वये प्रकृते च लक्ष्यदर्शनवशाद् भाव एव प्रत्ययो विज्ञास्यते, तथेहापि, तत् किं भावग्रहणेन 'अकर्त्तरि च कारके' इत्येतन्निरासार्थेन ? सत्यमेतत्; लक्ष्यदर्शनसामर्थ्यादेव प्राप्त एष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय । अथ यथा 'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यत्र 'भावे' इति बर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं विज्ञायते, तथेहापि कस्मान्न विज्ञायते ? लक्ष्यदर्शनवशात् । दृश्यन्ते हि क्तादयः—हूतम्, ह्वानम्, हूतिरिति । घञादौ वासरूपेण भावः ॥

'भावे', 'अनुपसर्गस्य' इति वर्त्तते । हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । 'वे' भाव इत्येव—घातः । 'अनुपसर्गस्य' इत्येव—प्रघातः, विघातः ।

चकारो भिन्नक्रमत्वान्नादेशेन संबध्यते, किं तर्हि ? प्रकृतेन प्रत्ययेन । अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति – घातो वर्त्तते ॥

मूर्त्तौ घनः ॥ ७७ ॥

'हनः' इत्येव । मूर्तिः=काठिन्यम् । मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनश्चादेशः । अभ्रघनः । दधिघनः ।

पदमञ्जरी

हनश्च वधः ॥ *स चान्तोदात्त इति* । सूत्रे तथैवोच्चारणात् । किमर्थं पुनरकारान्तत्वम्, किमर्थं चान्तोदात्तत्वम्, यावता नायमकारः क्वचिच्छ्रूयतेऽतो लोपोऽस्य भवति ? तत्राह—*तत्रेति* । अन्तोदात्तत्वे सतीत्यर्थः । *उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति* । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्येव उदात्तनिवृत्तिनिमित्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः । *घात इति* । अत्र कर्मादौ कारके घञ् । *किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेनेति* । अथ धातोरनन्तरं श्रुतः प्रकृतेन धातुना कस्मान्न सम्बध्यते—हनश्च वधादेशो भवति, ह्वयतेश्चेति ? पूर्वसूत्रे सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यात् ॥

मूर्त्तौ घनः ॥ *अभ्रघन इति* । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः । *घर्मशब्देनेति* ।

न्यासः

हनश्च वधः ॥ स चान्तोदात्त इति । सूत्रे वधशब्दस्यान्तोदात्तस्योच्चारणात् । तत्रेत्यादिनाऽन्तोदात्ते वधादेशे यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । अपि कृते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे च 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यप उदात्तत्वं भवति । घात इति । कर्मादौ कारके घञ्, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्; 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम् । चकारो भिन्नक्रमत्वादित्यादि । चकारो नादेशेन सम्बध्यत इति सम्बन्धः । कस्मान्न सम्बध्यते ? भिन्नक्रमत्वात् । यदि 'हनो वधश्च' इत्येष चकारस्य क्रमः स्याद्, एवमयमादेशेन सम्बध्येत; तदनन्तरं श्रूयमाणत्वात् । अस्य तु तत्क्रमाद् भिन्नोऽन्य एव क्रमः; आदेशानन्तरमनुच्चारणात् । तस्मात् भिन्नक्रमत्वात् क्रमभेदान्नादेशेन सम्बध्यते । अपि तु प्रकृतेन प्रत्ययेन । एवञ्च प्रकृतेन सम्बन्धं दर्शयितुमाह—अप् चेत्यादि । अप् प्रत्ययो भवति, चकारावृत्तेर्यः प्राप्नोति स च । तेन घञपि भवति ॥

मूर्त्तौ घनः ॥ अभ्रघन इति । षष्ठीसमासोऽयम् । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः । यदि

कथं घनं दधीति ? धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च भवति, देशेऽभिधेये। अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते।

अन्ये णकारं पठन्ति – अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव।

देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण, प्रघाण – इत्येतौ शब्दौ निपात्येते, अगारैकदेशे वाच्ये। प्रघणः। प्रघाणः। द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते।

अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

शुक्लादिवदिति भावः। यद्येवम्, गुणेनेति प्रतिषेधात्समासो न प्राप्नोति, तत्स्थैश्च गुणैरित्येतदपि नास्ति ? इदानीमेव ह्युक्तम्—'धर्मशब्देन धर्मी भण्यते' इति वक्तव्योऽत्र समासः॥

अन्तर्घनो देशे ॥ *तदपि ग्राह्यमेवेति*। उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात्॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ *द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यत इति*। द्वारप्रदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ—आभ्यन्तरः, बाह्यश्च। तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनम्, नागारैकदेशमात्रे। एतच्च निपातनाल्लभ्यते। प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यत इति अप् कर्मणि, पक्षे वृद्धिश्च॥

उद्घनोत्याधानम् ॥ *अत्याधानमिति*। अतिशब्द उपरिभावे वर्तते, आदधातिः

न्यासः

मूर्त्तावभिधेयायां घनशब्दो व्युत्पाद्यते—घनं दधीति, मूर्त्तिमतो दध्नो नाभिधानं प्राप्नोति, कथं हि नाम मूर्त्तौ व्युत्पादितस्ततोऽन्यत्र वर्त्तते ? इत्यत आह—धर्मशब्देन धर्मी भण्यत इति। मतुब्लोपादभेदोपचारः, यथा—शुक्लः पटः। शुक्लशब्देन शुक्लगुणः पट इति भावः॥

अन्तर्घनो देशे॥ अन्तर्घन इति। अन्तर्हण्यन्ते प्राणिनोऽत्रेत्यधिकरणेऽप्। तदपि ग्राह्यमेवेति। उभयथा चाचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात्॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च॥ उद्घनोऽत्याधानम्॥ अत्याधानमिति।

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धन इति निपात्यते, अत्याधानं चेद्भवति। उद्धनः, यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदभिधीयते। उद्घातोऽन्यः॥

अपघनोऽङ्गम्॥ ८१॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति। अपघनः, अङ्गम्। (अत्र) अवयवो न सर्व एकदेशः, किं तर्हि? पाणिः पादश्चाभिधीयते। अपघातोऽन्यः॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ ८२॥

'हनः' इति वर्त्तते। अयस्, वि, द्रु – इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति। कथं णत्वम्? अरीहणादिषु पाठात्। 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति वा॥

स्तम्बे क च॥ ८३॥

'करणे' 'हनः' इति वर्त्तते। स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति। चकारादप्, तत्र घनादेशः। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः।

पदमञ्जरी

स्थापने, अधिकरणे ल्युट्। *उद्घन* इत्यत्राप्यधिकरण एवाप्॥

अपघनोऽङ्गम्॥ *अपघन इति*। *करणेऽप्*॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ *द्रुघन इति*। द्रुरिति वनस्पतिनाम, 'वनस्पतयो वै द्रवः' इति *निगमो* भवति। *पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वेति*। संज्ञा चैषा कुठारविशेषस्य॥

स्तम्बे क च॥ *तत्र चेति*। अनन्तरोक्तेऽपि के तु घनादेशो न भवति; पूर्वमेव घनादेशस्याप्सम्बन्धित्वात्। *स्तम्बघ्न इति*। उपपदसमासः, 'गमहन'

न्यासः

अतिशब्द उपरिभावे वर्त्तते। आदधातिः स्थापने। य उपरि निधीयते स्थाप्यते तस्मिन् सः, तदत्याधानम्। अधिकरणे ल्युट्। उद्घन इति उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणेऽप्॥

अपघनोऽङ्गम्॥ अपघन इति। अपहन्यतेऽनेनेति करणेऽप्॥

करणेऽयोविद्रुषु॥ स्तम्बे क च॥ तत्र चेति। अनन्तरोक्तेऽपि। घनादेश

* स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते * । करण इत्येव — स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

'करणे' 'हनः' इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति, करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः ।

आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात एवान्यः ॥

पदमञ्जरी

इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । *स्त्रियामित्यादि* । एतच्च कापोः प्रतिपदविधानात्सर्वापवादत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनाद्वा लभ्यते । अन्ये पुनः 'ऊतियूतिजूतिसातिहेति' इति हन्तेः क्तिनि निपातनान्निपातनस्य च सर्वापवादत्वात् स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति । अपरे तु 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि स्तम्बहननीति भवितव्यम्, यथा-रक्षोयातूनां हननीत्युक्तमित्याहुः । *स्तम्बघात इति* । भावे घञ्, षष्ठीसमासः ॥

परौ घः ॥ *पलिघ इति* । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति विभाषा लत्वम् ॥

उपघ्न आश्रये ॥ *आश्रयशब्द इत्यादि* । आश्रयणमाश्रयः, स प्रत्यासत्त्याऽविनाभावीत्येतल्लक्षणहेतुः । *पर्वतोपघ्न इति* । पर्वतेनोपहन्यते = सामीप्येन गम्यत इति कर्मण्यप् ॥

न्यासः

इति । 'मूर्तौ घनः' इत्यतः 'घनः' इत्यस्यानुवृत्तेः । स्तम्बघ्न इति । पूर्ववत् कुत्वोपधालोपौ ॥

परौ घः ॥ पलिघ इति । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति विभाषा लत्वम् ॥

उपघ्न आश्रये ॥ आश्रयशब्द इत्यादि । आश्रयणमाश्रयः = सेवा । सा च यत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र भवतीत्याश्रयः प्रत्यासत्तिसहचरः । तस्मादाश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिमुपलक्षयति; तदर्थस्य प्रत्यासत्तिसाहचर्यात् । पर्वतोपघ्न इति । पर्वतसमीपभूतोऽर्थ उच्यते ॥

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति, टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम्। सङ्घः पशूनाम्। उद्घो मनुष्याणाम्।

गणप्रशंसयोरिति किम्? संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

'निघ' इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं भवति। समन्तान्मितम्=निमितम्, समारोहपरिणाहम्। निघा वृक्षाः। निघाः शालयः।

निमितमिति किम्? निघातः ॥

ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

'भावे' 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। 'ड्' इद्यस्य तस्माद्

पदमञ्जरी

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ संहननं सङ्घः, भावेऽप्। उद्घन्यते = उत्कृष्टो ज्ञायत इति कर्मण्यप्। गत्यर्था बुद्ध्यर्था इति हन्तिर्ज्ञाने वर्तते। *उद्घो मनुष्याणामिति*। मनुष्याणां मध्ये प्रशस्त इत्यर्थः ॥

निघो निमितम् ॥ *समारोहपरिणाहमिति*। आरोहः = उच्छ्रायः, परिणाहः = विस्तारः, तौ समानौ यस्य तत्तथोक्तम्। *निघा वृक्षा इति*। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति कर्मणप् ॥

ड्वितः क्त्रिः। *भावेऽकर्तरि च कारके इति वर्तत इति*। अधिकारस्याविच्छेदं

न्यासः

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ सङ्घोद्घाविति। संहननं सङ्घः। उत्कटं हन्यते ज्ञायत इति उद्घः। कर्मण्यप्। कथं पुनर्हन्तिर्ज्ञाने वर्त्तते? गत्यर्थत्वात्। सर्वेषां गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वात्।

निघो निमितम् ॥ समन्तान् मितमिति निमितशब्दः। सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च तुल्यमित्यर्थः। एकमेवार्थं प्रसिद्धतरेण दर्शयितुमाह—समारोहपरिणाहमिति। समावारोहपरिणाहौ यस्य तत् तथोक्तम्। आरोहः = उच्छ्रायः। परिणाहः = विस्तारः। निघा वृक्षा इति। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्त इति निघाः। कर्मण्यपि समन्तात् तुल्या इत्यर्थः। एवं ते निर्विशेषं ज्ञायन्ते यदि समन्तादारोहतः परिणाहतश्च तुल्या भवन्ति।

ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति। 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते। 'डुपचष् पाके' – पक्त्रिमम्। डुवप् – उप्त्रिमम्। डुकृञ् – कृत्रिमम् ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

'टु' इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ। टुवेपृ – वेपथुः। टुओश्वि – श्वयथुः। टुक्षु – क्षवथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति वर्तते। यजादिभ्यो

पदमञ्जरी

दर्शयति। अयं तु क्त्रिप्रत्ययः स्वभावाद्भाव एव भवति – पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिममित्युच्यते, न तु पक्वेनेति। *केवलो न प्रयुज्यत इति*। तेनावश्यमन्यशब्देनैव विग्रहः कर्तव्यः। तद्दर्शयति – *पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिममिति*। *उप्त्रिममिति*। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। अथ ड्वितः क्त्रिममित्येव कस्मान्नोक्तम्, एवं हि 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' इति न वक्तव्यं भवति? नैवं शक्यम्, 'भावे' इत्यधिकाराद्भावेऽपि कृत्रिममिति प्राप्नोति। अथाप्युभयानुवृत्तावप्यभिधानस्वाभाव्यात्कारक एव कर्मणि भवेत्? एवमपि भूतकालो न गम्येत। एतदप्यभिधानस्वाभाव्याद्भवतु नाम? एवमर्थाभिधाने प्रकारभेदो न स्यात्, न हि पक्वपक्त्रिमशब्दयोः पर्यायतां मन्यन्ते ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव भवति। घञादेरपवादः। वासरूपविधना सोऽपि भवत्येव ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ नङो ङकारो विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थः, अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुकि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुक्कस्य छस्यादेशे कृते

न्यासः

ड्वितः क्त्रिः ॥ उप्त्रिममिति। 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम्। क्त्रेः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः।

ट्वितोऽथुच् ॥ वेपथुरिति। वेपनम् = वेपथुः। स्वभावत एवैतदुभयं भावे भवतीति घञोऽपवादो विज्ञायते। घञ् तु वासरूपविधिनापि न भवति; अनभिधानात्। अथुचश्चकारः स्वरार्थः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ 'यज देवपूजादौ' 'टुयाचृ याच्ञायाम्', 'यत प्रयत्ने', 'विच्छ गतौ', 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्', 'रक्ष रक्षणे'– अत्र स्वाभाविकत्वाद्

धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः ।

प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् – 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

पदमञ्जरी

लघूपधत्वाद् गुणः स्यात् । नङन्ताः सर्वे पुंल्लिङ्गाः । याचिस्तु स्त्रीलिङ्गः । वासरूपविधिश्च यथाभिधानं भवति । *प्रश्न इति* । अत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणं कस्मान्न भवतीत्याह—*प्रच्छेरिति* ॥

न्यासः

याचेरन्येषां नङ्प्रत्ययान्तानां पुंसि वृत्तिरिति तेभ्यो नङ् न घञापवादो भवति । यथादर्शनञ्च वासरूपविधिना घञपि भवति—याग इति । याचेस्तु नङन्तस्य स्वभावात् स्त्रियां वृत्तिरिति ततो नङ् 'गुरोश्च हलः' इति प्राप्तस्याकारप्रत्ययस्यापवादः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनाद्वासरूपविधिर्न भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थ इति । विच्छेर्लघूपगुणो मा भूदित्येवमर्थः । ननु चान्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकैव विच्छेस्तावद् भवितव्यम् , तत्रालघूपधत्वादेव गुणो न भविष्यति, तत् किं तत्प्रतिषेधार्थेन ङकारेण ? सत्यम् ; यदा तुङ् न भवति तदानर्थः तेन । यदा त्वनित्यत्वादागमशासनस्य तुङ् न भवति तदावश्यं गुणप्रतिषेधार्थो ङकारः कर्त्तव्यः । 'अनित्यमागमशासनम्' इत्यस्य चैतदेव नङो ङित्करणं ज्ञापकम् । यदा तर्ह्यनित्यत्वात् तुङ् न, तदा 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सतुकस्य च्छकारस्य शादेशो विधीयमानः केवलस्य न प्राप्नोति ? नैष दोषः; यस्मात् 'च्छ्वोः' इति द्विच्छकारो निर्देशः । तत्रैकः सतुकः, द्वितीयः केवल एव, तेन केवलस्यापि शादेशो भविष्यति । यदि तु द्विच्छकारो निर्देशः 'च्छ्वोः' इति द्विवचनं न प्राप्नोति, बहुत्वात् स्थानिनाम् ? सौत्रत्वान्निर्देशस्य बहुवचनस्य व्यत्ययेन द्विवचनं भविष्यतीत्यदोषः । अवश्यं द्विच्छकारो निर्देशः कर्त्तव्यः; अन्यथा 'राह्लोपः' इत्यत्र केवलस्य लोपो न स्यात् , केवलस्य च्छकारस्याप्रकृतत्वात् । वचनं तु वकारलोपार्थमेव स्यात् । यज्ञः, याच्ञेति । 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वेन नकारस्य ञकारः । यत्न इति । 'नेड् वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः । विश्नः, प्रश्न इति । 'च्छ्वोः' इत्यादिना च्छकारस्य शकारादेशः । रक्ष्ण इति । 'ष्टुना ष्टुः' इति नकारस्य णकारः । अथ प्रच्छेः ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं प्रश्न इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्यत आह—प्रच्छेरित्यादि । किं ज्ञापकमित्याह—प्रश्ने चेत्यादि ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

'भावे', 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति। कित्करणमातो लोपार्थम्। प्रदिः। प्रधिः। अन्तर्द्धिः॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

'घोः' इत्येव। कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके। जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः। शरधिः।

अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम्। चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

'भावे', 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते। स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवति। घञजपामपवादः। कृतिः। चितिः। मतिः।

पदमञ्जरी

कर्मण्यधिकरणे च ॥ कर्माधिकरणयोः पृथक् पृथक् सप्तमीनिर्देशान्न तावदुभयोरुपपदत्वम्, तत्र व्याख्यानात्कर्मोपपदम्, अधिकरणं तु प्रत्ययार्थ इत्याह—*कर्मण्युपपद इति*। *अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थमिति*। अर्थान्तरं भावः, करणादि च कारकम्॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ *घञजपामपवाद इति*। येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवादः, अज-

न्यासः

स्वपो नन् ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ किप्रत्ययो भवतीति ॥ घञोऽपवादः। कित्करणमातो लोपार्थमिति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपो यथा स्यादिति ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ कर्माधिकरणयोः सप्तम्या भेदेन निर्देशान्नोभयोरुपपदत्वम्, नापि प्रत्ययार्थत्वम्, तस्मात् किञ्चित् तत्रोपपदम्, किञ्चित् प्रत्ययार्थः। कर्म उपपदम्, अधिकरण प्रत्ययार्थः। एष तु विभागो व्याख्यानाल्लक्ष्यदर्शनाच्च विज्ञात इत्याह—कर्मण्युपपद इत्यादि। अथाधिकरणग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यस्यानुवृत्तेरेवाधिकरणे प्रत्ययो लभ्यते? इत्याह—अधिकरणग्रहणमित्यादि। असति ह्यधिकरणग्रहणेऽर्थान्तरेऽपि भावे करणादौ च कारके प्रकृतप्रत्ययः स्यात्, तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमधिकरणग्रहणम्॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ भावादाविति। आदिशब्देनाकर्त्तुः कारकस्योपादानम्। घञज-

* क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः * । आबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः[1] । ध्वस्तिः । आस्तिः । लब्धिः ।

* श्रुयजिस्तुभ्यः[2] करणे * । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ।

* ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः * । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

* ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् * । कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः ।

पदमञ्जरी

पोऽस्तु परत्वादपवादो बाधक इत्यर्थः । उक्तं च 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । अजपोरवकाशः—चयः, जयः, लव इति, क्तिनोऽवकाशः—कृतिः, हृतिः; चितिः, स्तुतिरित्यत्रोभयप्राप्तौ क्तिन् भवति विप्रतिषेधेन । *लब्धिः ।* षित्त्वादङपि भवति—लभेति । ननु निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो *वार्त्तिककारस्य* 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति गम्यते, तत्कथमङ्विषये क्तिन्नुदाहृतः ? सत्यम् ; प्रयोगबाहुल्यादिदमपि भवतीति मन्यते । एवं च युज्विषयेऽपि क्तिन्प्रयुज्यते—आस्तिरिति । अत एवाबादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या इत्युक्तम् ।

श्रुयजिस्तुभ्यः करण इति । ल्युटि प्राप्ते वचनम् , *श्रुतिः* श्रोत्रम् , इज्यतेऽनया देवता *इष्टिः* । *ऋकारल्वादिभ्य इति* । ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परः

न्यासः

पामपवाद इति । य इकारान्तास्तेभ्योऽचोऽपवादः, य ऋकारान्ता उवर्णान्ताश्च तेभ्योऽपः, शेषेभ्यो घञः ।

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्येतदाश्रित्य कर्त्तव्यम् । आप्तिरित्यादि । 'आप्लृ व्याप्तौ', 'राध साध संसिद्धौ', 'दीपी दीप्तौ', 'स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने' 'डुलभष् प्राप्तौ' । लभेति षित्त्वाद् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङि प्राप्ते शेषेभ्यस्तु गुरुत्वाद् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारे क्तिन् विधीयते । इष्टिरिति । वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । कीर्णिः, गीर्णिः, शीर्णिरिति । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम् , रषादिसूत्रेण णत्वम् । यथा 'रदाभ्याम्' इत्यादिना कीर्ण इति निष्ठायास्तकारस्य नत्वं भवति,[1]

---

१. 'स्वस्तिः' इति पाठान्तरम् । २. 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः' इति पाठान्तरम् ।

❋ संपदादिभ्यः क्विप् ❋ । संपत् । विपत् । प्रतिपत् ।

❋ क्तिन्नपीष्यते ❋ । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

'स्त्रियाम्' इति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् ।

कथमवस्था, संस्थेति ? 'व्यवस्थायामसंज्ञयाम्' इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

पदमञ्जरी

क्तिन्निष्ठाकार्यं लभते—'रदाभ्यां निष्ठातो नः', 'ल्वादिभ्यः' इति च; निष्ठायां विधीयमानं नत्वं क्तिनोऽपि भवतीत्यर्थः ।

क्तिन्नपीष्यते इति । 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ अङोऽपवादस्य बाधक इति । स्थादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति प्राप्तस्य । पचेस्तु षित्त्वात्प्राप्तस्याङोऽपवादः । कां स्थायिकाम्, स्थायिमित्यत्र 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोः' इति प्राप्तयोर्ण्वुलिञोरपि बाधकः कस्मान्न भवति ? 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति ।

कथमिति । न कथञ्चिद्; वासरूपविधेरभावात् । *नात्यन्तायेति* । नियमेन चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकोऽयं निपातः, यथा—चिरायेति ॥

न्यासः

तथेहापि क्तिनः । यथा 'ल्वादिभ्यः' इति लून इत्यत्र निष्ठातकारस्य नत्वं तथा लूनिः, यूनिरित्यत्रापि क्तिनः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ अङोऽपवादस्य बाधक इति । स्थादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति प्राप्तस्याङोऽपवादस्य बाधक इत्यर्थः । पक्तिरिति । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यस्य । प्रस्थितिरिति । 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वम् । संगीतिरिति । घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वम् । अत्र च 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति 'गै शब्दे' 'गाङ् गतौ' इति द्वयोरपि ग्रहणम् । पा इति । पूर्ववत् पानार्थस्य ग्रहणम्, न रक्षणार्थस्य । भावग्रहणमित्यादि । अर्थान्तरम्=कर्तृवर्जितं कारकम्, तन्निवृत्त्यर्थं भावग्रहणम् ।

कथमित्यादि । यद्यङोऽपवादस्यापवादोऽयं क्तिन्प्रत्ययस्तत् कथमवस्था संस्थेति सिध्यति ? न कथञ्चिदित्यभिप्रायः । व्यवस्थायामित्यादि । यदिदं व्यवस्थाशब्द-

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

'भावे' 'स्त्रियाम्' इति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कस्मादेवं कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः ।

सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्तार्थं वचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति, ततः क्तिन्नपि विधीयते । मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

पदमञ्जरी

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ प्रकृतिप्रत्यययोरिति । प्रकृतिसामान्यविवक्षायां द्विवचनम् ; अन्यथा बहुत्वात्प्रकृतीनां बहुवचनप्रसङ्गात् । *विभक्तिविपरिणामेनेति* । वृषादीनां द्वन्द्वे या प्रथमा तस्याः पञ्चमीभावेन यो विपरिणामस्तेन प्रकृतिप्रत्यययोः संबन्धः, अन्यथा संबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । 'वृषु सेचने,' 'इषु इच्छायाम्' वृषिसाहचर्यादुदितो ग्रहणम् । सूत्रे त्वकारो न विवक्षितः । 'मन ज्ञाने', 'मनु अवबोधने' द्वयोरपि ग्रहणम् । विदादीनामपि यथादर्शनम् । *सर्वत्रेति* । मन्त्रे चामन्त्रे चेत्यर्थः । वृषादिभ्यः क्तिप्रत्यये विधातव्ये उदात्तवचनमुत्तरार्थम्, व्रजयजोर्भावे क्यबुदात्तो यथा स्यात् । प्रमतिरित्यादौ च 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च । पिबतेरपि मन्त्रे क्तिन्नुदात्तो दृश्यते—त्वं सुतस्य पीतये, मध्वः सोमस्य पीतये इति ॥

न्यासः

स्याङन्तस्य सूत्र उच्चारणमेतदेव ज्ञापकम्, अतः क्तिनात्यन्तबाधा न भवतीति तेनावस्थेत्याद्यपि सिध्यति । अत्यन्तायेति । चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको निपातोऽयम्, यथा—चिरायेति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ 'वृषु मृषु सेचने', 'इषु इच्छायाम्', 'डुपचष् पाके', 'मन ज्ञाने', 'विद ज्ञाने', 'भू सत्तायाम्', 'वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु', 'रा आदाने' । प्रकृतिप्रत्यययोरिति । प्रकृतिसामान्यविवक्षायां द्विवचनम्, अन्यथा हि बहुत्वात् प्रकृतीनां बहुवचनं स्यात् । विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्ध इति । वृषादिभ्यो या प्रथमा तस्या अर्थात् पञ्चमीपरिणामः । तेन प्रकृतिप्रत्यययोः सम्बन्धः; अन्यथा सम्बन्धानुपपत्तेः । मतिरिति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः ।

सर्वत्रेत्यादि । मन्त्रे च, अमन्त्रे च—सर्वत्र वृषादिभ्यः क्तिन् विहितः । पचेरपि

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

'मन्त्रे' इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । 'उदात्तः' इति वर्त्तते । अवतेः 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इति ऊठ् – ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्जवतेश्च – यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः – स्यतेः इत्वाभावोऽपि निपात्यते । सनोतेर्वा – 'जनसनखनाम्' इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः – कीर्त्तिः ॥

पदमञ्जरी

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ *मन्त्रे इति नानुवर्त्तत इति* । तेन ब्राह्मणे भाषायां चायं विधिर्भवति । *स्यतेरिति* । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य । *इत्वाभाव इति* । 'द्यतिस्यति' इत्यादिना प्राप्तस्येत्वस्याभावः । *सनोतेर्वेति* । 'षणु दाने' इत्यस्य । *हन्तेर्हिनोतेर्वेति* । यदा हन्तेस्तदा नकारस्येत्वं निपात्यते, यदा हिनोतेस्तदा तु गुणः । *कीर्त्तयतेरिति* । 'कॄत संशब्दने' इत्यस्य चुरादिणिजन्तस्य 'ण्यासश्रन्थो युच्', इति युचोऽपवादः क्तिन्निपात्यते, उदात्तत्वं च । इडभावस्तु 'तितुत्र' इत्यादिना सिद्धः, 'उपधायाश्च' इतीत्वम्, 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घत्वम् । *कालापास्तु* युचमपीच्छन्ति—कीर्त्तनेति ॥

न्यासः

स्थागादिसूत्रेण । यद्येवम्, किमर्थमिदमित्याह—उदात्तार्थमिति । इषेस्त्वित्यादि । इषेरिच्छेति निपातनं वक्ष्यति, तस्मात् क्तिन् विधीयते, अन्यथा निपातनेनैवास्य बाधा स्यात् । वृषादिभ्यः क्तिन्प्रत्यय एव विधातव्यः । उदात्तवचनमुत्तरार्थम् । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यबुदात्तो यथा स्यात् ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ स्वरार्थं वचनमिति । न तु प्रत्ययार्थम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धत्वात् । नाप्यूडर्थम्; 'ज्वरत्वर' इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । यौतेरिति । 'यु मिश्रणे' इत्यस्य । जवतेश्चेति । 'जु' इत्यस्य सौत्रस्य धातोः । दीर्घत्वञ्चेति । चकारादुदात्तत्वञ्च । क्तिन् सामान्यलक्षणेनैव सिद्धः । स्यतेरिति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य । इत्वाभावोऽपि निपात्यत इति । 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्वं प्राप्नोति, ततस्तस्याभावो निपात्यते । सनोतेर्वेति । 'षणु दाने' इत्यस्य । 'जनसनखनाम्' इत्यात्वे कृते सातिरिति सिध्यतीति शेषः । यद्येवम्, किमर्थं निपातनमित्याह—स्वरार्थमित्यादि । असति हि निपातने सातिशब्द आद्युदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तो यथा

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

'उदात्त' इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

'भावे' इति न स्वर्यते । पूर्व एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो

पदमञ्जरी

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ इज्येति । वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । यद्युदात्त इति वर्त्तते, पित्करणं किमर्थमित्यत आह—*पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति* ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ भाव इति न स्वर्यत इति । पूर्वसूत्रे यद्भावग्रहणं तस्येहास्वरितत्वान्नानुवृत्तिरित्यर्थः । *समज्येति* । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानमिति वचनाद्वीभावाभावः । अन्ये तु संज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रूढ्यनुगमार्थत्वाच्च संज्ञाग्रहणस्य वीभावाभावमाहुः । न हि वीभावे सति संज्ञा गम्यते । समज्या = सभा, निषद्या = आपणः, निपत्या = पिच्छिला भूमिः, मन्या = गलपार्श्वशिरा मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते । क्यपोऽझलादित्वाद् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपो न भवति, तदभावात्तुगपि न भवति । अन्ये तु—संज्ञायामिति वचनाद्यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवति, एवं मनेरनुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः; नात्राप्तवचनमस्ति ।

न्यासः

स्यादित्येवमर्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वेति । हेतिरिति यदा हन्तेः, तदा हकारस्यैत्वं निपात्यते, अनुनासिकलोपस्तु 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनैव सिद्धः । यदा तु 'हि गतौ' इत्यस्य, तदा गुणो निपात्यते । कीर्त्तिरिति । 'कॄत संशब्दने' इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते । 'उपधायाश्च' इतीत्त्वम् भवति, हलि च' इति दीर्घत्वम् ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ इज्येति । वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । यद्युदात्तं विधीयते पित्करणं किमर्थमित्याह—पित्करणमुत्तरत्रेत्यादि ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ भाव इति न स्वर्यत इत्यादि । स्थागादिसूत्रे यद्भावग्रहणं कृतं तस्यैव स्वरितत्वं न क्रियते । 'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्येष एवाधिकारः । समज्येति । 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावो न भवति; संज्ञायामिति वचनात् । न हि वीभावे कृते संज्ञा गम्यते, नियतवर्णानुपूर्वीका

धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः, संज्ञायां विषये। समजन्त्यस्यामिति समज्या। निषद्या। निपत्या। मत्या[1]। विद्या। सुत्या। शय्या। भृत्या। इत्या। कथं तदुक्तम्—

'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति' इति ?

भावाधिकारः=भावव्यापारः, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

पदमञ्जरी

विद्यते गृह्यतेऽनयार्थ इति *विद्या*। सूयतेभिषूयते सोमोऽस्यामिति *सुत्या* = अभिषवदिवसः। सुत्यमहरुत्तममिति त्वार्षं नपुंसकत्वम्, शय्यतेऽस्यामिति *शय्या* = खट्वादिः, भरणं *भृत्या* = जीविका, ईयते गम्यतेनयेतीत्या = दीपिका।

'भृञोसंज्ञायाम्' इत्यत्रोक्तम्—'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति' इति, इह तु 'भाव इति न स्वर्यते' इत्युक्तम्, तत्र पूर्वापरविरोधं मन्यमानः पृच्छति—*कथं तदुक्तमिति*। परिहरति—*भावाधिकार इति*। संज्ञायामित्युच्यते, भृञश्च भाव एवोत्पद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यते. अतः संज्ञावशाद्योऽयं भावस्य भृत्याशब्दवाच्यत्वेन व्यापारः स एव तत्र भावाधिकारो विवक्षितः, न तु शास्त्रीयः स्वरितत्वनिबन्धन इत्यर्थः। संज्ञायामिति वर्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणं भावार्थम्, पूर्वकं हि संज्ञाग्रहणं कारकेण सम्बद्धम्। असंज्ञायां तु क्तिन्नेव भवति ॥

न्यासः

हि संज्ञा भवति। निषद्येति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। निषीदन्ति तस्यामिति। निपत्येति। निपतन्ति तस्यामिति। मत्येति। मन्यन्ते तयेति मत्या। पूर्ववदनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्य तुक्। विदन्ति तया विद्या। सुन्वन्ति तस्यां सुत्या। शेरते तस्यां शय्या। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशः। भरणं भृत्या। एति तयेत्या = अयनमिति।

'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र—

'संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति।
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति' ॥

इत्युक्तम्, इह 'भाव इति न स्वर्यते' इत्यभिहितम्, अतः पूर्वोत्तरवचनं व्याहतमिति मन्यमान आह—कथमित्यादि। यदीह 'भावे' इति न स्वर्यते तत् कथं 'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति' इत्युक्तम्, न हि 'भावे' इत्यस्वर्यमाणे भावाधिकारस्येहास्तित्वमुपपद्यते ?

---

१. मन्येति मुद्रितकाशिकायां पाठः, स एव हरदत्तमाधवभट्टोजिभिर्गृहीतः।

कृञः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति। चकारात् क्यप् च। योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात्। क्रिया। कृत्या। कृतिः॥

पदमञ्जरी

कृञः श च ॥ *योगविभाग इति* । कृञः क्यब् भवति, ततः श च, चकाराद्यथाप्राप्तं चेति। तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति; अन्यथा चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयः, न तु क्तिन इति क्तिन्न स्यात्। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः, तत्र यदा भावकर्मणोः शस्तदा 'सार्वधातुके यक्' 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, अन्यत्र शकार एव परतो रिङादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङ्॥

न्यासः

भावाधिकारो भावव्यापार इत्यादि परिहारः। भावाधिकारशब्देन तत्र व्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः। स पुनर्भृत्याशब्दाभिधेयभावोपगमनलक्षणः। अतएवैतदुक्तं भवति—'संज्ञायां समजनिषद' इत्यादिना व्युत्पादितस्य भृत्याशब्दस्य भाव एवाभिधेयत्वमुपयाति, न तु कर्तृवर्जितं कारकम्। तेन कर्मणि कारके भार्येति सिध्यतीति। न तु शास्त्रीयोऽधिकारोऽयं स्वरितत्वासङ्गात् प्रतियोगमुपतिष्ठते, स तत्र भावशब्देन विवक्षितो मा भूत्। समजन्ति तस्यां समज्या, निषीदन्ति तस्यां निषद्या, विदन्त्यनया विद्येत्येवमादीनां कारके करणादिके करणादसाधुत्वमिति न।

कथं पुनः 'भावेऽकर्त्तरि च कारके' सर्वस्मिन्ननुवर्तमाने क्वचिद् भावः क्यबन्तस्याभिधेयभावमुपयाति? क्वचिदकर्तृकारकमेवेत्येष नियमो लभ्यते? संज्ञावशात्। यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन संज्ञा गम्यते तत्र भाव एवाभिधेयत्वं प्रतिपद्यते, इतरदुदास्ते। यत्र त्वकर्त्तरि कारके प्रत्ययेनोत्पन्नेन संज्ञा गम्यते तत्र तदभिधेयतामुपयाति, भावस्त्वौदासीन्यमवलम्बते। 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति संज्ञाग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः संज्ञाग्रहणं भावार्थम्, पूर्वकं हि संज्ञाग्रहणमकर्त्तृकारकेण सम्बद्धमिति। ततः कर्त्तृवर्जित एव कारके संज्ञायां स्यात्, न भावे। तस्माद् भावेऽपि संज्ञायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः संज्ञाग्रहणम्। अथ कथं भृतिः, मतिः, आसुतिरिति? निपातनात्। किं पुनर्निपातनम्? 'कर्मणि भृतौ', 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति॥

कृञः श च॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्य इति। कृञः क्यबिति भवति, ततः शश्च, यथाप्राप्तश्चेति, तेन त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। तत्र 'कृञः' इति योगेन कृत्येत्येतद्रूपं सिध्यति, 'श च' इत्यनेन क्रिया कृतिरिति चेत्येतद्रूपद्वयं क्रियत इति। यदा भावे शब्दस्तदा 'सार्वधातुके यक्', 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः। यदा त्वकर्तरि

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ।

* परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् * । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या ।

* जागर्तेरकारो वा * । जागरा, जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

पदमञ्जरी

इच्छा ॥ *इषेर्धातोरिति* । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्माद्भावे शप्रत्ययो भवतीति; न त्वकर्त्तरि कारके, स्वभावात् ।

परिचर्येत्यादि । परिचर्यादीनामपि निपातनस्योपसंख्यानम्, परिचर्यादयोऽपि शप्रत्ययान्ता निपातयितव्या इत्यर्थः । तत्र सर्वत्र शप्रत्ययो यक्च निपात्यते । *परिचर्या* = पूजा । *परिसर्या* = परिसरणम्, अत्र गुणोऽपि निपात्यते । 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः, अत्रातो लोपाभावः; निपातनात् । शे यकि णिलोपः—*मृगया* । अटतेः शे यकि यका सह टकारस्य द्विर्वचनम्, पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिर्दीर्घत्वमित्येतत्सर्वं निपात्यते । हलादिशेषस्तु नास्ति; षाष्ठिके द्विर्वचनेऽभ्याससंज्ञाविधानाद् । यदा त्वत्यर्त्यशूर्णोतीनामिति यङन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारः, तदातो लोपे यलोपे चाटाटेति भवति ।

जागर्त्तेरकारो वेति । वाशब्दात्पक्षे शः, तदा सार्वधातुके यक्, 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः ॥

न्यासः

कारके तदा यगभावाच्छ एव प्रत्यये परतो धातोरिङादेशे कृते 'अचि श्नुधातु' इत्यादिना तस्येयङ् । शकारः सार्वधातुकार्थः ॥

इच्छा ॥ इषेर्भावे शप्रत्ययो भवति; अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्, न कारके । यगभावश्चेति । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् स्यात्, अतस्तदभावो निपात्यते । इच्छेति । 'इषुगमि' इत्यादिना छत्वम् ।

परिचर्येत्यादि । 'चर गत्यर्थः', 'सृ गतौ', 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः, 'अट पट गतौ'—एभ्यो भावे शः, पूर्ववद् यक्, सर्त्तेर्गुणः । मृगयतेरकारलोपाभावः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । अटाट्येति । अटतेर्द्विर्वचनमात्त्वञ्चाभ्यासस्य ।

जागर्त्तेरकारो वेति । यदा शस्तदा 'सार्वधातुके यक्', 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणः । जागरेति यदा त्वकारः ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति। क्तिनोऽपवादः। चिकीर्षा। जिहीर्षा। पुत्त्रीया। पुत्त्रकाम्या। लोलूया। कण्डूया॥

गुरोश्च हलः॥ १०३॥

हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति। क्तिनोऽपवादः। कुण्डा। हुण्डा। ईहा। ऊहा।

गुरोरिति किम्? भक्तिः। हल इति किम्? नोतिः॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ १०४॥

पदमञ्जरी

गुरोश्च हलः॥ प्रकृतस्य धातोर्हला विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—*हलन्तो यो धातुरिति*। अव्विशेषवाचिनो गुरुशब्दस्य हलन्ते धातौ न मुख्या वृत्तिः सम्भवतीति तद्वति तच्छब्दो विज्ञायत इत्याह—*गुरुमानिति*। विपर्ययस्तु न न भवति—गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति; 'चेष्टायामनध्वनि' 'आशंसायां भूतवच्च' इति निर्देशात्। *कुण्डा, हुण्डेति*। 'कुडि दाहे', 'हुडि संघाते'॥

न्यासः

अ प्रत्ययात्॥ 'धातोः' इत्यधिकारात् प्रत्ययग्रहणं धातोर्विशेषणं विज्ञायत इत्याह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति। चिकीर्षेति। चिकीर्षशब्दात् सन्नन्तादप्रत्ययः। पुत्त्रीयेति। 'सुप आत्मनः क्यच्', 'क्यचि च' इतीत्वम्। पुत्त्रकाम्येति। 'काम्यच्च' इति काम्यच्। लोलूयेति। 'धातोरेकाचो हलादेः' इति यङ्॥

गुरोश्च हलः॥ 'धातोः' इत्यधिकाराद् गुरुग्रहणं हल्ग्रहणञ्च तस्यैव विशेषणं विज्ञायत इत्याह—गुरुमान् हलन्तो यो धातुरित्यादि। कथं पुनर्गुरोरित्युच्यमाने गुरुमान् धातुर्लभ्यते? सामर्थ्यात्। न हि हलन्तस्य धातोः कस्यचिद् गुरुसंज्ञा विहिता, उच्यते चेदं गुरोरिति, तत्र सामर्थ्याद् गुरुमान् धातुर्गुरुसंज्ञकेनाभेदोपचारं कृत्वा गुरुशब्देनोक्त इति गम्यते। इष्यते ह्यभेदोपचाराद् विनापि मतुपा तद्वतोरभिधानम्, यथा—शुक्लः पट इति। अथ रुध्यादिभ्य एव यथा स्यात्, कुडिप्रभृतिभ्यो मा भूदित्येवमर्थो विपर्ययः कस्मान्न विज्ञायते? 'गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वान्' इति ज्ञापकात्, यदयं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इत्यप्रत्ययान्तस्य चेष्टाशब्दस्य 'शकि शङ्कायाम्' इति च शङ्काशब्दस्य निर्देशं करोति, ततो ज्ञायते—नात्र विपर्यय इति। विपर्यये हि न हि चेष्टेति गुर्वन्तः, नापि शङ्केति। कुण्डेत्यादि। 'कुडि दाहे', 'हुडि संघाते', 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के'—इत्येषां रूपाणि॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति। गणपरिपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते।

जॄष् – जरा। त्रपूष् – त्रपा।

भिदादिभ्यः खल्वपि – भिदा। छिदा। विदा। क्षिपा। * गुहा गिर्योषध्योः *। श्रद्धा। मेधा। गोधा। आरा। हारा। कारा। क्षिया। तारा। धारा। लेखा। रेखा। चूडा। पीडा। वपा। वसा।

पदमञ्जरी

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ *गणपरिपठितेष्विति*। गणे तावद्भिदा छिदेत्यङन्ता एव समुदायाः पठ्यन्ते, तेषु भिदिच्छिदिप्रभृतयोऽङः प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। कुत एतत्? धात्वधिकारात्। *भिदादिभ्यो धातुभ्य इति*। 'भिदिर् विदारणे', 'छिदिर् द्वैधीकरणे', 'विद ज्ञाने', 'क्षिप प्रेरणे', 'गुहू संवरणे', 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'मिधृ मेधृ हिंसासंक्लेशनयोः', 'ऋ गतौ', 'हृञ् हरणे', 'क्षि क्षये', अथ वा 'क्षि निवासगत्योः', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'धृञ् धारणे', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'चुद प्रेरणे', 'पीड अवगाहने', 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने', 'वस निवासे', 'मृजूष् शुद्धौ', 'कृप कृपायाम्' इत्येते वेदितव्याः।

जरेति। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। *गुहा गिर्योषध्योरिति*। गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते, अन्यत्र गूढिः, क्तिन्नेव भवति। *आरा……धारेति*। गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते। *रेखा, लेखेति*। लिखेः पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते, गुणश्च। *चूडेति*। चुदेर्डत्वं दीर्घत्वं च निपात्यते। *भित्तिरन्येति*। भिद्यत इति

न्यासः

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ गणपरिपठितेष्वित्यादि। भिदादयोऽङन्ता एव गणे पठ्यन्ते, तेभ्यो यदि पुनरिहाङ् विहितः प्रातिपदिकेभ्यो विहितः स्यात्, तच्चायुक्तं स्यात्, धात्वधिकारात्, तस्मात् तेषु याः प्रकृतयोऽवयवभूतास्ता निष्कृष्य पृथक् कृत्वा 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति भिदादिग्रहणेन निर्दिश्यन्ते। ताः पुनः 'भिदिर् विदारणे', 'छिदिर् द्वैधीकरणे', 'विद ज्ञाने', 'क्षिप प्रेरणे', 'गुहू संवरणे', 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'मिधृ मेधृ हिंसासंक्लेशनयोः', 'ऋ गतौ', 'हृञ् हरणे', 'डुकृञ् करणे', 'क्षि क्षये', अथ वा 'क्षि निवासगत्योः', 'तॄ प्लवनतरणयोः', 'धृञ् धारणे', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'चुद समुच्छ्रये', 'पीड अवगाहने', 'डुवप बीजतन्तुसन्ताने', 'वस निवासे', 'मृजूष् शुद्धौ', 'कृप कृपायाम्' इत्येते वेदितव्याः। यदि तर्हि प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते भिदादीनां गणे पाठोऽनर्थकः? अथ पाठः क्रियते प्रत्ययविधानमनर्थकम्? गणे पाठस्तावन्नानर्थकः;

सृजा । * क्रपेः संप्रसारणं च * । कृपा । * भिदा विदारणे * । भित्तिरन्या । * छिदा द्वैधीकरणे * । छित्तिरन्या । * आरा शस्त्र्याम् * । आर्त्तिरन्या । * धारा प्रपाते * । धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

'चिति स्मृत्याम्', 'पूज पूजायाम्', 'कथ वाक्यप्रबन्धे', 'कुबि आच्छादने', 'चर्च अध्ययने' चुरादिः – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते

पदमञ्जरी

भित्तिः = कुड्यम्, छित्तिः = छिद्रम् । *आरा शस्त्र्यामिति* । शस्त्री शस्त्रजातिः, स्वभावाच्च विशेषः परिगृह्यते । आरा = प्रतोदः, अर्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनयाश्वा इति कृत्वा । *आर्त्तिरन्येति* । आङोऽर्तेश्च 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिः । धार्यते प्रपात्यते इति धारा । *धृतिरन्येति* । प्रीतिर्धैर्यं च ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ *युचि प्राप्त इति* । सर्वेषामेव ण्यन्तत्वात् ।

न्यासः

प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् । प्रसिद्ध्युपसंग्रहस्तु यत्र भिदादयः समुदायाः प्रसिद्धास्तत्रैवैषां साधुत्वं यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूदित्येवमर्थः । तेन यदुक्तं भाष्ये 'भिदा विदारणे' इत्येवमादि, तदुपपन्नं भवति । न च प्रत्ययविधानमनर्थकम्; असन्देहार्थत्वात् । असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात्—किमेषु 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्येवमादिना लक्षणान्तरेण कप्रभृतयः प्रत्यया विहिताः ? उताङ् प्रत्यय एवेति ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे स्त्रीत्वविवक्षायां क्तिन् प्रसज्यते, कस्मात् ? असन्देहार्थत्वात् । अतः प्रत्ययविधानं नानर्थकम् ।

आरेति । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । गुहा गिर्य्योषध्योरिति । गुहाशब्दो गिर्य्योषध्योरेव साधुर्भवति, नान्यत्र । गिरिशब्दश्चात्र 'समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' इत्येकदेशे वर्त्तते । गुहेति गिरेः कश्चिदेवैकदेश उच्यते । गुहा नामौषधिः । अन्यत्र गुहेः क्तिन् भवति-गूढिरिति । 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । हारा, कारा, धारेति । गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । लेखा, रेखेति । लिखेर्गुणो निपात्यते । पक्षे लकारस्य रेफश्चादेशः । चूडेति । चोदयतेर्डत्वादेशो निपात्यते, उपधाया दीर्घश्च । आरा शस्त्र्यामिति । आराशब्दः शस्त्र्यां साधुर्भवति, अत्रापि गुणे कृते दीर्घत्वं निपात्यते । आर्त्तिरन्येति । अर्त्तेराङ्पूर्वस्य क्तिन् । 'उपसर्गादृति धातौ' इत्येकादेशः, रपरत्वम् । धारा प्रपाते इति । यत्र प्रपातनं तत्र धारेति, यथा—जलधारा, क्षीरधारेति ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ चुरादिरिति । एतत् 'चिति स्मृत्याम्'

स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति – चिन्तना ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ।

* श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः * ॥ श्रद्धा । अन्तर्द्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, आस, श्रन्थ – इत्येताभ्यां च स्त्रियां

पदमञ्जरी

कुम्बा = अग्रम् । 'उदीचीनकुम्बां शम्याम्' इति हि दृश्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—तुलयतेस्तुला । अथ 'गुरोश्च हलः' इत्यस्यानन्तरं कस्मान्न कृतम्, किमङ्विधानेन ? तत्राऽपि कर्तव्यम्, को न्वत्र विशेषः । अपर आह—अङ्विधानसामर्थ्यात्पक्षे णिलोपो न भवति, चिन्तियेत्यादि भवतीति, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ *श्रदन्तरोरित्यादि* । उपसर्गे यादृशी वृत्तिः प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थः । तत्र श्रद्धाशब्दस्तारकादिपाठात्सिद्धः, यदयम् 'अन्तर्धौ' इत्युसर्गनिबन्धनं किप्रत्ययं निर्दिशति तद् ज्ञापयति—अन्तःशब्दः उपसर्गवृत्तिरिति । एवं च कृत्वा अन्तर्णयतीति 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वमपि भवति ॥

न्यासः

इत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । युचि प्राप्ते इति । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इत्यनेन । यस्तु भ्वादौ कुम्बिः पठ्यते ततो 'गुरोश्च हलः' इत्यकारेण भवितव्यम् । न च कुम्बेरकारेऽङि वा सति कश्चिद्विशेषोऽस्तीति नासाविह ग्रहणं प्रयोजयति ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ श्रदन्तरोरित्यादि । उपसर्गे इवोपसर्गवत् । यादृश्युपसर्गे वृत्तिः प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा, तादृश्येव तयोरपि भवति । तेन यथा प्रधा, उपधेत्युपसर्गे भवति, तथा श्रदन्तरोरपि श्रद्धा, अन्तर्धेति । न चेयं वृत्तिरुपसंख्यानसाध्या; यतः श्रद्धाशब्दस्तारकादिषु च पाठात् साधुत्वमनुभवति । अन्तर्धाशब्दोऽपि ज्ञापकात्, यदयम् 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यन्तर्धिशब्दस्य किप्रत्ययान्तस्य निर्देशं करोति, ततो ज्ञायते—भवत्यन्तःशब्द उपसर्गकार्यस्य निमित्तमिति; अन्यथा हि तस्मिन्नुपपदे 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययो न स्यात्, ततश्च 'अन्तर्धौ' इति निर्देशो नोपपद्यते ॥

युच्प्रत्ययो भवति । अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ।

कथमास्या ? 'ऋहलोर्ण्यत्' भविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।

श्रन्थिः क्र्यादिर्गृह्यते – 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः' इति, न चुरादिः – 'श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे' इति; ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥

* घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् * । घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणम् – 'घट्ट चलने' इति, न चौरादिकस्य— 'घट्ट संवरणे' इत्यस्य ग्रहणम्; तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ।

* इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः * । अध्येषणा । अन्वेषणा ॥

* परेर्वा * । पर्येषणा, परीष्टिः ॥

पदमञ्जरी

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ *ण्यद्भविष्यतीति* । ननु वासरूपविधिना ण्यत्स्यात् स चास्त्रियामिति प्रतिषिद्धः ? तत्राह—*वासरूपप्रतिषेधश्चेति* । *उत्सर्गापवादस्येति* । समाहारद्वन्द्वः । द्वयोरप्युत्सर्गापवादयोः स्त्र्यधिकारावस्थितयोरित्यर्थः । *घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति* । विदिर्लाभार्थो गृह्यते, न ज्ञानार्थः; 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' इत्यस्यैव चुरादेर्वेदनेति ज्ञाने सिद्धत्वात् । न च वेत्तेः क्तिनो निवृत्त्यर्थं वचनम्; संवित्तिरिति दर्शनात् । *अन्वेषणेति* । 'इष आभीक्ष्ण्ये' 'इष गतौ' इति वा । युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनः, 'उदात्तः' इति हि वर्त्तते तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति; प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्वसिद्धेः ॥

न्यासः

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ अकारस्यापवाद इति । 'अ प्रत्ययात्', 'गुरोश्च हलः' इति द्वाभ्यां यथायोगं प्राप्तस्य ।

कथमास्येति । न कथञ्चित् । अः स्यादासेः, अनेन सूत्रेण युज् वा भविष्यति, नान्य इति भावः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यादि परिहारः । ननु च वासरूपविधिना ण्यत्प्रत्ययः स्यात्, स च वासरूपविधिः स्त्रियां न भवति, 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेधात्, तत् किमुच्यते—'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यद् भविष्यति ? इत्यत आह वासरूपेत्यादि । एष चार्थस्तत्रैव प्रतिपादितः ।

उपसंख्यानमिति । प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्— वक्ष्यमाणं बहुलग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषः, तेन घट्टिप्रभृतिभ्यो भविष्यतीति । वक्तव्य इति । व्याख्येय

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति। क्तिन्नादीनामपवादः। आख्याग्रहणम् – रोगस्य चेत्प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति। बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम्। प्रच्छर्दिका। प्रवाहिका। विचर्चिका। न च भवति – शिरोऽर्त्तिः।

* धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः *। आशिका। शायिका वर्त्तते॥

पदमञ्जरी

रोगाख्यां ण्वुल्बहुलम्॥ *आख्याग्रहणमित्यादि*। यदि प्रत्ययान्तं रोगस्य नाम भवति, एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथेत्येवमर्थमाख्याग्रहणमित्यर्थः। तेन पदान्तरवाच्ये रोगे न भवति—बुभुक्षा भस्मकेनेति। भस्मको नाम रोगविशेषस्तत्राशितपीतादिकं शरीरस्य व्यापकं न भवति, सर्वदा च बुभुक्षा भवति। *बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थमिति*। 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव' इत्ययं व्यभिचारः। *प्रच्छर्दिकेति*। 'छर्द वमने', वमिः। मुहुर्मुहुः प्रवाहयति प्रवर्तयतीति प्रहणी *प्रवाहिका*। *विचर्चिकेति*। 'चर्च अध्ययने' प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः, पामा *विचर्चिका*। *शिरोर्त्तिः* = शिरस्तोदः। 'अर्द हिंसायाम्', 'तितुत्र' इतीडभावः, पूर्वपदस्य रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वम्, आद्गुणः', 'एङः पदान्तादति'।

धात्वर्थनिर्देश इति। क्रियानिर्देश इत्यर्थः।

न्यासः

इत्यर्थः। व्याख्यानं तदेव बहुलग्रहणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। अन्वेषणेति। 'इष गतौ', 'इष आभीक्ष्ण्ये' इति वा॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्॥ क्तिन्नादीनामपवाद इति। आदिशब्देनाङादीनाम्। आख्याग्रहणमित्यादि। यदि प्रत्ययान्तं रोगस्य नाम भवत्येवं प्रत्ययो भवति। नान्यथेत्यस्यार्थस्य संवादनायाख्याग्रहणम्। तेन पदान्तरवाच्ये रोगे न भवति – बुभुक्षा भस्मकेनेति। बहुलग्रहणमित्यादि। रोगाख्याया अन्यत्रापि ण्वुलो विधानं व्यभिचारः, तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेन धात्वर्थनिर्देशेऽपि सिद्धो भवति।

अपरोऽर्थः रोगाख्याया विषयाण्ण्वुलो विधेर्योऽन्यत्राप्यस्य लक्षणस्य विषये वृत्तिर्व्यभिचारः सः, तदर्थं बहुलग्रहणम्। तेन 'इक्शितपौ धातुनिर्देशे' इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति। प्रच्छर्दिकेति। 'छर्द वमने' चुरादिः। प्रवाहिकेति। 'वह प्रापणे'। प्रचर्चिकेति। 'चर्च अध्ययने' चुरादिः। अत्र वहेः क्तिनि प्राप्ते ण्वुल्, इतरयोस्तु युचि। शिरोऽर्त्तिरिति। 'अर्द हिंसायाम्', 'अर्द गतौ' इति वा। 'खरि च' इति चर्त्वम्। शिरसा सह

❀ इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देशे इति वक्तव्यम् ❀। भिदिः। छिदिः। पचतिः। पठतिः।

❀ वर्णात्कारः ❀ । निर्द्देश इति प्रकृतम्। अकारः। इकारः॥

पदमञ्जरी

इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति । धात्वनुकरण इत्यर्थः । बहुलवचनाच्च क्वचिन्न भवति—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्', 'मान्बधदान्शान्भ्यः' इति । श्तिपः श्त्किरण-सामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शबादयो भवन्ति । एवमभावकर्मवाचिन्यपि। क्वचिद्यगपि भवति, यथा—'विभाषा लीयतेः', अत्र लीलीङोर्यका निर्देशः कृतः, श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यात्, न तु लीनातेः । कथं पुनः श्त्किरणस्य सामर्थ्यम्, यावता पिबतिजिघ्रतिरित्यादौ श्तिपि पिबाद्यादेशार्थं ग्लायत्यदावात्वप्रतिषेधार्थं च श्त्किरणं स्यात्? एवं तर्हि 'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति', 'विभाषा लीयतेः', 'भवतेर्ण उपसंख्यानम्,' 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इत्येवमादिनिर्देशाच्छबादयो भविष्यन्ति ।

वर्णादिति । वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः, न तु वर्णादुच्चार्यमाणा-दिति । किं सिद्धं भवति ? ककार इत्यादौ साच्कादपि संघातात्कारः सिद्धो भवति; अकारस्योच्चारणार्थत्वेन वर्णमात्रस्यानुकार्यत्वात् । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति । बहुलग्रहणाद् 'अस्य च्वौ' 'यस्येति च' इत्यादौ कारप्रत्ययो न भवति। बहुलवचनादेव क्वचिद्वर्णसङ्घातादनुकरणादपि भवति—एवकार इति । अधातु-विहितत्वेऽपि कारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाधिकारसामर्थ्याद्भवति । तेन कृदन्तत्वा-त्प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, इडागमस्त्वनार्द्धधातुकत्वान्न भवति। किमर्थं पुनः कार-प्रत्ययो विधीयते, यावता करणं कारः, अस्य कारोऽकार इत्येवमस्तु ? नैवं शक्यम्; एवं हि विज्ञायमाने ककारकरणमिति न स्यात्, करोतेः पौनरुक्त्यात्।

न्यासः

षष्ठीसमासः, 'ससजुषो रुः', 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः', एङः पदान्तादति' इत्येते विधयः कर्त्तव्याः ।

इक्श्तिपाविति । ककारः कित्कार्यार्थः, तेन पचतिरिति सार्वधातुकनिबन्धनः शब् भवति । ननु च कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शब् विधीयते, न चात्र कर्त्ता प्रत्ययार्थः, तत् कुतः शपः सम्भवः ? सार्वधातुकसंज्ञार्थशित्करणसामर्थ्यादकर्त्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके शब् भविष्यति; अन्यथा हि शित्करणमनर्थकं स्यात्। यद्येवम्, यगपि स्यात्? अनभिधानान्न भविष्यति ।

वर्णात् कार इति । वर्णादित्युच्यते, तत्रएवकार इति न सिध्यति ? बहुलग्रहण-

❋ रादिफः ❋ । रेफः ।

❋ मत्वर्थाच्छः ❋ । (अकारलोपश्च ।) मत्वर्थीयः ।

❋ इणजादिभ्यः ❋ । आजिः । आतिः । आदिः ॥

❋ इक् कृष्यादिभ्यः ❋ । कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति। उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रचायिका । अभ्यूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

पदमञ्जरी

रादिफ इति । कारस्यायमपवादः । कथं तर्हि 'रकारादानि नामानि' ? वासरूपविधिना कारोऽपि भविष्यति, पूर्ववत्कृत्संज्ञायां प्रातिपदिकत्वम् । *मत्वार्थाच्छ इति* । मतुना समानार्थो मत्वर्थस्ततः स्वार्थे छः । बहुलवचनादभत्वेऽपि यस्येति लोपः, पूर्ववत्प्रातिपदिकत्वम् । बहुलवचनात्क्वचिन्न भवति, यथा—'तसौ मत्वर्थे' इति । बहुलवचनादेव च मतुबर्थशब्दादपि भवति–शैषिकान्मतुबर्थीयादिति ।

आजिरिति । बहुलवचनाद्वीभावाभावः ।

इक्कृष्यादिभ्य इति । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलोऽपवादः ॥

संज्ञायाम् ॥ उद्दालः = श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां सा *उद्दालपुष्पभञ्जिका* । वरणपुष्पाणि प्रचीयन्ते यस्यां *वरणपुष्पप्रचायिका* । अभ्यूषः = पूलिकाऽपूपविशेषः, स खाद्यते यस्यां *सा अभ्यूषखादिका* । तालस्य भञ्जनं यस्यां सा *तालभञ्जिका* । एवं *शालभञ्जिका* ॥

न्यासः

सन्निधौ वचनात् क्वचिदवर्णादपि भविष्यतीत्यदोषः । अथ वा करणं कारः, एवस्य कार इति षष्ठीसमासोऽयम् ।

रादिफ इति । कारस्यायमपवादः ।

मत्वर्थाच्छ इति । अत्राकारलोपश्च वक्तव्यः । अभसंज्ञत्वादि न प्राप्नोति । बहुलग्रहणाद्वाकारलोपो भविष्यति । इणजादिभ्यः । इक् कृष्यादिभ्य इति । अधातुनिर्देशार्थमेतत् । आज्यादयः शब्दाः संज्ञाशब्दा द्रष्टव्याः ॥

संज्ञायाम् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति षष्ठीसमासः । षष्ठी पुनरत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगलक्षणा ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम्; सूत्रेऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः। परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ण्वुलपि। विभाषाग्रहणात्परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति। कां त्वं कारिमकार्षीः, कां कारिकामकार्षीः, कां क्रियामकार्षीः, कां कृत्यामकार्षीः, कां कृतिमकार्षीः? सर्वां कारिमकार्षम्, सर्वां कारिकामकार्षम्, सर्वां क्रियामकार्षम्, सर्वां कृत्यामकार्षम्, सर्वां कृतिमकार्षम्। कां गणिमजीगणः, कां गणनामजीगणः? सर्वां गणिमजीगणम्, सर्वां गणिकाम्, सर्वां गणनाम्। एवं कां याजिम्,

पदमञ्जरी

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ ननु पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानं भवति, तत्कथं क्रमव्युदासेन सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देशः, पश्चात्परिप्रश्नस्य? तत्राह— *पूर्वं परिप्रश्न इत्यादि*। सत्यं पूर्वं प्रश्नः पश्चादाख्यानमिति, सूत्रे तु लक्षणवशाद्विपर्यय आश्रित इत्यर्थः। स्वयं तु व्यत्यासेन व्याचक्षाणोऽर्थक्रमेण व्याचष्टे, उदाहरति च। *कारिकामिति*। ण्वुल्। *क्रियां कृत्यामिति*। 'कृञः श च', चकारात्क्यप् च। *कृतिमिति*। योगविभागात् क्तिन्। *गणिमिति*। 'गण सङ्ख्याने' चुरादिरदन्तः। *गणनामिति*। युच्। *एवमित्यादि*। *कां पाचिकां, पचाम्*। षित्त्वा-

न्यासः

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ इह सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देशः, पश्चात् परिप्रश्नस्य; वृत्तौ तु 'परिप्रश्ने चाख्याने च गम्यमाने' इति पूर्वं परिप्रश्नस्योपन्यासः, पश्चादाख्यानस्य; तत्र यश्चोदयेत्—किं कारणमेवं वृत्तौ विपर्ययः कृत इति? तं प्रत्याह—पूर्वं परिप्रश्न इत्यादि। परिप्रश्नपूर्वकं व्याख्यानं भवति, अतो वृत्तौ पूर्वं परिप्रश्नस्य तदुदाहरणस्य चोपन्यासः कृतः, पश्चादाख्यानस्य। क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रायः। सूत्रे तर्हि कस्मात् पूर्वं परिप्रश्नो न निर्दिष्टः, पश्चादाख्यानमित्याह—सूत्र इत्यादि। 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रेण द्वन्द्वे पदानां क्रमस्य नियतत्वादल्पाच्तरस्याख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातः कृत इति दर्शयति। कां कारिमिति। इञ्। कां कारिकामिति। ण्वुल। कां क्रियामिति। 'कृञः श च' इति शः। कां कृत्यामिति। तत्र चकारात् क्यप्। कां कृतिमिति। योगविभागात् क्तिन् कृतः। कां गणिमिति। इञ्। 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते। कां गणिकामिति। ण्वुल्। गणनामिति। युच्। एवम्—कां पाचिमित्यादि। कां

कां याजिकाम् ? कां याचिम् , कां याचिकाम् ? कां पाचिम् , कां पाचिकाम् , कां पचाम् , कां पक्तिम् ? कां पाठिम् , कां पाठिकाम् , कां पठितिम् ? इति द्रष्टव्यम् ।

आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः । हृतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः=परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः=तद्योग्यता । ऋणं तद्यत् परस्य धार्यतेः, उत्पत्तिः = जन्म–एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावत् – भवतः शायिका । भवतोऽग्रग्रासिका । अर्हे – अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम् । ऋणे – इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ – इक्षुभक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिका । पयः पायिका ।

विभाषेत्येव – चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दङ् । पक्तिः—'स्थागापापच' इति क्तिन् । *कां याजि याजिकामिम्* । *कां पाठि पाठिकां पठितिम्* । तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनादिट् ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ *परिपाटीति* । पटेः परिपूर्वात् 'इणजादिभ्यः' इति इण् . तदन्तात् 'कृदिकारात्क्तिनः' इति ङीष् । *तद्योग्यतेति* । तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । *परस्मै इति* । 'धारेरुत्तमर्णः' इति सम्प्रदानसंज्ञा । *परस्येति* तु पाठे परस्य बस्त्रित्यर्थः । धार्यते = बध्यते । *ग्रामगामिकेति* । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । *उदपादीति* । 'चिण् ते पदः' इति कर्त्तरि चिण् । *स्वरार्थमिति* । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । ण्वुलि तु 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥

न्यासः

पाचिमकार्षीः, कां पाचिकाम् , कां पचाम् । कां याजिम् , कां याजिकामित्यादि, कामिष्टिम् । कां पाठिम् , कां पाठिकाम् , कां पठितिमिति ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ क्तिन्नादीनामपवाद इति । आदिशब्देनाकारादीनाम् । अग्रगामिकेति । अग्रस्य गामिका । कृद्योगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठ्याः समासः । स्वरार्थमिति । अन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । ण्वुलि हि सति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

'विभाषा' इति निवृत्तम् । आक्रोशः=शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् ।

आक्रोश इति किम् ? अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति – स्नानीयं चूर्णम् , दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् ।

अन्यत्रापि भवति – अपसेचनम् , अवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् ।

पदमञ्जरी

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ आक्रोशः = शपनम् , न क्षेपः; स्वभावाद् । अकरणिरित्यादिकं शपनवाक्यम् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ *स्नानीयमिति* । करणे कृत्यः । *दानीय इति* । संप्रदाने अवसेचनादौ कर्मणि ल्युट् ।

प्रस्कन्दनः, प्रपतन इति । कर्त्तरि । बहुलग्रहणं न कर्तव्यम् , आरम्भसामर्थ्या-

न्यासः

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्तीति । यद्येवम् , 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्येवमादेरर्थनिर्देशस्यानर्थकत्वं जायते ? नैतदस्ति; योगतो हि कृत्यादयो भावादिष्वर्थेष्विष्यन्ते, कारकान्तरे त्वल्पः । सा च तथा तेषां वृत्तिरनर्थनिर्देशे सति सिध्यतीति कुतस्तस्यानर्थक्यम् ! स्नानीयमिति । करणे कृत्यः । दानीय इति । दीयते तस्मै इति संप्रदाने । अप(व)सेचनमिति । अप(व)सिच्यते तदिति कर्मणि ल्युट् । अवस्रावणमिति । अवस्राव्यते तदिति 'स्रु गतौ' इत्यस्माण्ण्यन्तात् कर्मणि ल्युट् । भुज्यन्त इति भोजनाः । आच्छाद्यन्त इत्याच्छादनानि । कर्मण्येव ल्युट् । राज्ञो भोजना राज्ञ आच्छादनानीति षष्ठीसमासः । प्रस्कन्दनम् , प्रपतनमिति । प्रस्कन्दति, प्रपतत्यस्मादित्यपादाने ल्युट् ।

बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति — पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम्[1] ॥

पदमञ्जरी

देव कृत्यल्युटो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्र भविष्यन्ति, ततो बहुलग्रहणात् कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचारः साधितो भवति । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' 'कर्तरि कृत्' इत्ययं त्वर्थनिर्देशः 'बाहुल्याद्भावादिषु भवन्ति, क्वचिदेव त्वन्यत्र' इति ज्ञापनार्थः ।

पादहारक इति । कर्मणि ण्वुलि पञ्चम्यन्तस्य साधनं कृतेति समासः । *गलेचोपक इति* । 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्यलुक् ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ननु च 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति नपुंसके भावे क्तः सिद्धः ? सत्यं भूते सिद्धः, कालसामान्ये तु नपुंसके न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । इह सकर्मकेभ्योऽपि यथा भावे घञादयो भवन्ति—ओदनस्य पाकः, ओदनस्य भोजनमिति, तथायमपि क्तः सकर्मकेभ्यो भावे भवति; अत्राकर्मकेभ्य इत्यवचनादिति केचिदाहुः । अथ तदा कर्मणि का विभक्तिर्भवति ? कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । सा निष्ठायोगे प्रतिषिध्यते ? नपुंसके भावे उपसंख्यानमिति षष्ठी भविष्यति—ओदनस्य भुक्तमुदकस्य पीतमिति । अस्मिन्पक्ष एतदर्थोऽप्ययमारम्भः, न हि तयोरेवेत्यनेन सकर्मकेभ्यो भावे क्तः सिद्ध्यति । अन्ये तु

न्यासः

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्, यावता सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रायेण भवन्तीत्येषोऽर्थो विज्ञायत एवेत्यत आह—बहुलग्रहणादित्यादि । एतेनान्येऽपि कृतो यत्र विहितास्ततोऽन्यत्राप्यभिधेय इष्यन्ते, तच्च बहुलग्रहणात् सिध्यति । अतो बहुलग्रहणं कृतमिति सूचयति । पादहारक इति । कर्त्तरि ण्वुल् विहितो बहुलग्रहणादिह कर्मणि भवति ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे क्तः सिद्धः । नपुंसके भावेऽपि क्तोऽयं विशेषविहितेन ल्युटा बाध्यत इति योगारम्भः ॥

---

१. 'शयितम् । भुक्तम् । आसितम्' इति क्वचित्पुस्तकेऽधिकम् ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। हसनं छात्रस्य। शोभनम्। जल्पनम्। शयनम्। आसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति। पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम्। उपपदसमासो हि नित्यः समासः। पयःपानं सुखम्। ओदनभोजनं सुखम्।

पदमञ्जरी

तयोरेवेत्येतदस्यापि क्तस्य विषयव्यवस्थापकं मन्यन्ते। तद्धि 'निष्ठा' इति विहितस्य क्तस्य भावमर्थं विधत्ते, 'अकर्मकेभ्यः' इति च विषयं व्यवस्थापयति। अस्य तु 'भावे क्तः' इत्यनुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषयं व्यवस्थापयति॥

ल्युट् च॥ *योगविभाग उत्तरार्थ इति*। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, क्तस्य मा भूदित्येवमर्थम्॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्॥ कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमाद्येनेति कर्तरि तृतीया, तदाह—*येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्येति*। कस्य शरीरसुखमित्यपेक्षायां कर्तुः सन्निधानात्तस्यैव विज्ञायत इत्याह—*कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यत इति*। किमिदं शरीरस्य सुखमिति? ननु शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनो धर्मः सुखम्? सत्यम्; यस्मिन् सुखे समुत्पन्ने शरीरेऽपि स्वास्थ्यमुत्पद्यते तच्छरीरसुखमित्युच्यते। *नित्यसमासार्थं वचनमिति*। कथं तर्हि 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यत्रोदाहृतम्—साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेनेति? यत्र प्रतिकूलतया सुखं नोत्पद्यते तत्र तदुदाहृतं द्रष्टव्यम्। *पयःपानं सुखमिति*। तत्र पानेन सुखं न स्पर्शेन, इदं तूदाहर्तुमुचितम्—चन्दनानुलेपनं सुखमिति? नैष

न्यासः

ल्युट् च॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, क्तस्य मा भूत्॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्॥ नित्यसमासार्थं वचनमिति। नित्यः समासोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। कथं पुनरेतद्वचनं नित्यसमासार्थं भवतीत्याह—उपपदसमासो हि नित्यसमास इति। अनेन हि सूत्रेण कर्मण्युपपदे प्रत्ययो विधीयत इति, 'उपपदमतिङ्' इत्युपपदसमासो भविष्यति, स च नित्यः; तद्विधौ

कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि ? कर्म । शरीरग्रहणं किम् ? पुत्त्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखम्=मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् ? कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

पदमञ्जरी

दोषः; यत्र संस्पर्शनमन्तरेण न सुखमुत्पद्यते तद्विषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणम् । तत्र स्पर्शनादेव सुखं भवतु तत्पूर्वकात्पानादेर्वा सर्वत्र भविष्यति ।

तूलिकाया इति । तूलेन निर्मितः कशिपुस्तूलिका, तत्र शयित्वोत्थानं सुखम् । *अग्निकुण्डस्योपासनमिति* । अत्राग्निकुण्डेनास्पृश्यमानस्यैव सुखम् । *गुरोः स्नापनमिति* । यद्यप्यत्र गुरुः सुखानुभवस्य कर्त्ता, तथापि न तदत्राश्रितम्; अव्यभिचारात्, किं तर्हि ? ल्युट्प्रकृतौ यत्कर्तृत्वं तदाश्रितम्, तदाह—*स्नापयतेर्न गुरुः कर्तेति* । *मानसी तु प्रीतिरिति* । पुत्त्रेण बलवत्परिष्वज्यमानस्य शरीरतोद एव भवति, मानसी तु प्रीतिः । ननु प्रत्युदाहरणेष्वपि सर्वत्र ल्युट् प्रयुज्यते, तत्कथं प्रत्युदाहरणत्वम् ? तत्राह—*सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियत इति* ॥

न्यासः

'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यतो नित्यग्रहणस्यानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रेण चेदिह ल्युड् विधीयते तदन्तेन षष्ठीसमासो भवति, स च पाक्षिकः; विभाषेत्यनुवृत्तेः । पयःपानं सुखमिति । कथं पुनरेतदस्योदाहरणं भवति, यावता नात्र संस्पर्शात् सुखमुत्पद्यते, किं तर्हि ? अभ्यवहारात् ? नैष दोषः, सर्वे हि तेऽभ्यवहारादयो न विना स्पर्शेन न भवन्तीति नान्तरीयकत्वात् स्पर्शो नापेक्ष्यते ।

तूलिकाया उत्थानं सुखमिति । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । अस्तीह कर्तुः शरीरसुखम्, न तु कर्मणा संस्पृश्यमानस्य, किं तर्हि ? अपादानेन तूलिकाख्येन । अग्निकुण्डस्योपासनमिति । 'आस उपवेशने' उपपूर्वः । अत्रास्पर्शात् सुखं भवति; अग्निकुण्डेनोपास्यमानेनोपस्पृश्यमानस्यैव तदुत्पत्तेः । गुरोः स्नापनमिति । 'ष्णा शौचे', हेतुमण्णिच् । 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । ननु चात्रापि गुरुः सुखस्य कर्त्ता भवतीत्यस्तीह कर्तुः सुखम् । तत् कथमिदं प्रत्युदाहरणं भवतीत्याह—स्नापयतेर्न गुरुरिति । अनेनैतद्दर्शयति - नात्र सुखापेक्षं कर्तृत्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? क्रियापेक्षम् । न चात्र स्नापनक्रियाया गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि ? शिष्यः, तस्य च गुरुः कर्मैव भवति । कर्मसंज्ञा पुनर्गुरोः 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रेण; तस्याकर्मके स्नातावण्यन्ते कर्तृत्वात् । परिष्वञ्जनमिति । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे', 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना मूर्धन्यः । मानसी प्रीतिरिति । तेन पुत्त्रपरिष्वञ्जनजन्मनः प्रीतिविशेषस्य शरीरसुखत्वं दर्शयति ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। अधिकरणे – गोदोहनी। सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

'करणाधिकरणयोः' इत्येव। पुंल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते।

पदमञ्जरी

करणाधिकरणयोश्च ॥ *करणे चाधिकरणे चाभिधेये इति*। उपपदे तु करणाधिकरणे न भवतः, करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्देशात्। क्रियतेऽनेनेति करणम्, अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणमिति करणाधिकरणसाधनौ ह्येतौ। यद्येवम्, सति निर्देशे प्रत्ययविधानम्, सति च प्रत्ययविधाने निर्देश इतीतरेतराश्रयः प्राप्नोति? न; नित्यत्वाच्छब्दानां नास्मान्निर्देशात्करणाधिकरणशब्दौ स्तः। *इध्मप्रव्रश्चन इति*। कर्मणि षष्ठ्याः समासः। दात्रादिरुच्यते। *पलाशशातन इति* ॥ 'शद्लृ शातने' हेतुमण्णिच्, 'शदेरगतौ तः' इति तत्वम्। येन दण्डेन वृक्षस्य पर्णानि पात्यन्ते स एवमुच्यते। *गोदोहनी* सक्तुधानी पात्री। योगश्चायं येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादः। अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद्बाधते। उक्तं हि—'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ *दन्तच्छद इति*। 'छद आवरणे' चुरादिः,

न्यासः

मर्दनमिति। 'मृद क्षोदे'। सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियत इति। न तु ल्युडभावः; ल्युटः पूर्वसूत्रेण सर्वत्र भावात् ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ करणेऽधिकरणे च कारके इत्यनेन करणाधिकरणयोः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयति। अत्रोपपदे करणाधिकरणे कस्मान्न भवतः? 'करणाधिकरणयोः' इत्यत एव निर्देशात्। करणाधिकरणशब्दौ हि ल्युडन्तौ करणाधिकरणसाधनौ च। तत्र यद्युपपदत्वमेतयोः स्यादेष निर्देशो नोपपद्यते। यद्येवम्, सति निर्देशे प्रत्ययविधानं च, सति च तस्मिन् निर्देश इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत? न; नित्यत्वाच्छब्दानाम्। न ह्यपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते; शब्दानां नित्यत्वात्। सतामेव तु तेषामन्वाख्यानं क्रियत इति कुत इतरेतराश्रयतायाः प्रसङ्गः! इध्मप्रव्रश्चन इति। 'ओव्रश्चू छेदने', इध्मानां प्रव्रश्चन इति षष्ठीसमासः। पलाशशातन इति। 'शद्लृ शातने', हेतुमण्णिच्, 'शदेरगतौ तः' इति तत्वम्। गोदोहनीति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ समुदायेन चेदित्यादि। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन यदि

प्रायग्रहणमकात्स्न्यर्थम्। दन्तच्छदः उरश्छदः पटः। अधिकरणे खल्वपि – एत्य तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः। आलयः।

पुंसोति किम्? प्रसाधनम्। संज्ञायामिति किम्? प्रहरणो दण्डः। घकारः 'छादेर्घे' इति विशेषणार्थः॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे। 'हलश्च' इति घञं वक्ष्यति, तस्यायमपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः। संचरन्तेऽनेनेति संचरः। वहन्ति तेन वहः। व्रजन्ति तेन व्यजः। निपातनाद् 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावो न भवति। एत्य तस्मिन्नापणन्ते इत्यापणः। निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कषः। निकषः॥

पदमञ्जरी

'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः। एत्यास्मिन्कुर्वन्ति व्यवहारमित्याकरः= उत्पत्तिस्थानम्॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ *गावश्चरन्त्यस्मिन्निति* । रूढिशब्दोऽयं विषयपर्यायः, तस्य यथाकथंचिन्निर्वचनम्। तथा च गोचरः, इन्द्रियगोचर इत्याद्यपि। *सञ्चरन्तेऽनेति*। 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यात्मनेपदम्। सञ्चरः = मार्गः, वहः = स्कन्धः, व्रजः = गोष्ठम्, व्यजः = तालवृन्तम्, आपणः = पण्यस्थानम्, निगमः = छन्दः। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, पूर्वेणैव

न्यासः

संज्ञा गम्यत एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथा। अकात्स्न्यार्थमिति। अकात्स्न्यम् = असाकल्यम्, प्रयोजनमर्थो यस्य तत् तथोक्तम्। एतेनाकृत्स्नविषयतां प्रत्ययस्य दर्शयति। दन्तच्छद इति। 'छद अपवारणे', चुरादिणिच्। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इति ह्रस्वः, पूर्ववत् समासः। प्रसाधनमिति। 'राध साध संसिद्धौ', अस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् पूर्वसूत्रेण करणे ल्युट्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः॥

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥ पूर्वस्मिन्नेवार्थ इति। करणेऽधिकरणे च। ननु पूर्वसूत्रेणैव गोचरादिषु घः सिद्धः, तत् किमित्ययं योग आरभ्यते? इत्याह— हलश्चेत्यादि। ननु च प्रत्ययग्रहणं तत्रानुवर्त्तिष्यते, तेन गोचरादिषु घञ् भविष्यति? प्रतिपत्तिगौरवं तु स्यात्; प्रायग्रहणानुवृत्तेरज्ञापकत्वात्।

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

'अव' उपपदे तरतेस्स्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । ञकारो वृद्धयर्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः ।

कथमवतारो नद्याः ? न ह्रीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

'पुंसि संज्ञायाम्', 'करणाधिकरण्योश्च' इति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः । वीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

पदमञ्जरी

घः सिद्धः । 'हलश्च' इति घञ् कस्मान्न भवति ? प्रायेणग्रहणं तत्रानुवर्त्तते, यथा—कषो निकष इत्यत्र घञ् न भवति, एवं गोचरादिष्वपि न भविष्यति ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ अवतारः = रूपादिः, अवस्तारः = जवनिकादिः । नद्यवतारः = तीर्थम् । प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवतीति । ननु घञ् विधेयः प्रधानम् , तस्य प्रायग्रहणमुपाधिः, ततश्च संज्ञायामेव क्वचिन्न भवतीत्यर्थः स्यात् ? एवं मन्यते—संज्ञायामित्युपाधेरेव प्रायग्रहणमुपाधिः । उपाधेरुपाधिर्भवति, विशेषणस्यैव वा विशेषणमिति तु नाश्रीयते; लक्ष्यानुरोधादिति ॥

हलश्च ॥ लेखः = लेखनी । वेष्टः = वस्त्रादिः । 'वेष्ट वेष्टने' । विद्येते ज्ञायेते अनेन धर्माधर्माविति वेदः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः = वीरुद्विशेषः । वीमार्गः = समूहनी, पूर्ववत्कुत्वदीर्घत्वे ॥

न्यासः

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ स्तृणातेरिति । 'स्तृञ् आच्छादने' इत्यस्मात् । प्रायानुवृत्तेरित्यादि । प्रायशब्दस्यानुवृत्तौ सत्यामेव उपपदे तृस्त्रोर्घञ्प्रत्ययो भवति संज्ञायां प्रायेणोपाधिभूतायामित्येषोऽर्थो लभ्यते । न संज्ञायामिति । अस्योपाधेः प्रायिकत्वात् क्वचिदसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ वेष्ट इति । 'वेष्ट वेष्टने' । मार्गोऽपामार्ग इति । 'मृजूष् शुद्धौ' । 'चजोः' इत्यादिना कुत्वम् , मृजेर्वृद्धिः, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते। पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ्विधीयते। अहलन्तार्थ आरम्भः। अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः। नीयतेऽनेनेति न्यायः। उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः। संह्रियन्तेऽनेनेति संहारः। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः – अवहारः॥

उदङ्कोऽनुदके॥ १२३॥

'उदङ्कः' इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। उत्पूर्वादश्चतेर्घञ्निपात्यते, ननु च 'हलश्च' इति सिद्ध एव घञ्? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्। तैलोदङ्कः।

अनुदक इति किम्? उदकोदञ्चनः। घः कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते? विशेषाभावात्। घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव॥

पदमञ्जरी

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥ *आवयन्तीति*। एत्यावयन्तीत्यर्थः।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति। 'घञ्विधाववहारावायानामुपसंख्यानम्' वार्त्तिकम्। *वृत्तिकारस्तु* आधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्दं साधयति स्म, विचित्रा हि वृत्तेः कृतिर्वृत्तिकारेण॥

उदङ्कोऽनुदके॥ तैलमुदच्यते, उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति तैलोदकम् = चर्ममयं भाजनम्।

घः कस्मादिति। 'पुंसि संज्ञायाम्' इत्यादिना घे प्राप्ते घञ्विहितः, ततश्च तेन मुक्ते घ एव भवितुमर्हतीति भावः। *विशेषाभावादिति*। ननु घे सति प्रत्ययस्वरः घञि ञित्स्वरेणाद्युदात्तः, तत्कथं विशेषाभावः? स्तत्राह—*घञ्यपि हीत्यादि*॥

न्यासः

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥ अहलन्तार्थ आरम्भ इति। हलन्तेभ्यः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात्॥

उदङ्कोऽनुदके॥ ननु चेत्यादि चोद्यम्। उदकप्रतिषेधार्थं वचनमिति परिहारः। यद्येतन्नारभ्येत तदोदकेऽपि पूर्वेण स्यादित्यर्थः। तैलोदङ्क इति। षष्ठीसमासः। षष्ठी पुनः कर्मणि कृद्योगलक्षणा।

उदकोदञ्चन इति। करणे ल्युट्। घः कस्मादित्यादि। एवं मन्यते—'पुंसि

जालमानायः ॥ १२४ ॥

'आनायः' इति निपात्यते, जालं चेत्तद्भवति । आङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च । आखनः, आखानः ।

* डो वक्तव्यः * । आखः ।

* डरो वक्तव्यः * । आखरः ।

* इको वक्तव्यः * । आखनिकः ।

* इकवको वक्तव्यः * । आखनिकवकः ॥

पदमञ्जरी

जालमानायः ॥ 'जल घात्ये' इत्यतः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णे कृते जालमिति भवति । आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः ॥

खनो घ च ॥ घित्करणं किमर्थम्, यावता न खनः कश्चिदवयवः कुत्वभागस्ति ? ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति—अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन भजेर्भगः, पदेः पदम्—करणे घः, 'खल सञ्चलने' अधिकरणे घः खल एवमादि सिद्धं भवति । आखनादयः खनित्रवचनाः ॥

न्यासः

संज्ञायाम्' इत्यादिना घे प्राप्ते घञ् विहितः, ततश्च तेन ऽ.के विषये घेनैव युक्तं भवितुमिति । विशेषाभावादिति । न ह्यत्राञ्चतेर्घञि घे वा सति विशेषोऽस्ति । तत्र यद्युदकेऽपि घः स्यादनुदकप्रतिषेधेनार्थो न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च घे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त उदङ्कशब्दो भवति, घञि सति ञित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, तत् किमुच्यते विशेषाभावादित्यत आह घञ्यपीत्यादि । थाथादिस्वरेणेति । 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्येतद्विहितेन ॥

जालमानायः ॥ खनो घ च ॥ डो वक्तव्य इत्यादि । सर्वत्र वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन डादयोऽपि प्रत्यया भविष्यन्तीति । ननु च घञनुकर्षणार्थश्चकारः ? नैतदस्ति; स्वरितत्वादेव हि घञनुवर्तते । अथ किमर्थं खनेर्घः प्रत्ययो विधीयते, यावता कुत्वार्थं तस्य विधानम्, न च खनेः कश्चिदवयवः कुत्वभागस्ति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन खलः, भगम्, पदमित्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

'करणाधिकरणयोः' इति निवृत्तम्। ईषत्, दुस्, सु—इत्येतेषूपपदेसु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति। कृच्छ्रं दुःखम्, तद् दुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रं सुखम्, तदितरयोर्विशेषणम्; संभवात्। ईषत्करो भवता कटः। दुष्करः। सुकरः। ईषद्भोजः। दुर्भोजः। सुभोजः।

ईषदादिष्विति किम्? कृच्छ्रेण कार्यः कटः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम्? ईषत्कार्यः।

लकारः स्वरार्थः। खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे

पदमञ्जरी

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ तद्दुर इति। 'सुदुरोरधिकरणे' इति-निर्देशाद् दुःशब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति। *सम्भवादिति*। दुर एव कृच्छ्रे सम्भवः इतरयोरेवाकृच्छ्रे, अतः सामान्येनोक्तावपि विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यत इति भावः। *ईषत्कार्यमिति*। मनागित्यर्थे ईषच्छब्दः ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे इति। प्रत्ययार्थत्वं तु

न्यासः

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ तदितरयोरिति। सुशब्देषच्छब्दयोः। कथं पुनः सामान्योक्तेनापि विशेषो लभ्यते? इत्याह—सम्भवादिति। यत्र यस्य सम्भवस्तत्र तस्य विशेषणं भवति। कृच्छ्रमेव दुःशब्दस्यार्थे वर्त्तते, नाकृच्छ्रम्। इतरयोस्त्वर्थेऽकृच्छ्रमेव वर्त्तते, न कृच्छ्रम्। तस्मात् कृच्छ्रं दुर एव विशेषणम्, अकृच्छ्रं त्वितरयोरेव। ईषत्करः कटो भवतेति। अकृच्छ्रेणायत्नेन क्रियते भवता कट इत्यर्थः। ईषत्कार्य इति। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। ईषच्छब्दोऽत्र मनागित्यस्यार्थे वर्त्तते।

लकारः स्वरार्थ इति। लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। ननु च ह्रस्वादिकं खित्कार्यं 'खित्यनव्ययस्य' इत्येवमादिशास्त्रेणानव्ययस्य विधीयते, ईषदादयश्चाव्ययसंज्ञा, तत् किमर्थं खलः खित्करणमित्याह—खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थमिति। उत्तरत्रानव्ययेऽप्युपपदे खल् विधास्यते, तत्र 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम् यथा स्यादित्येवमर्थं खित्करणम् ॥

चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति। ईषदाढ्यम्भवं भवता। दुराढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यङ्करः, स्वाढ्यङ्करो देवदत्तो भवता॥

पदमञ्जरी

कर्तृकर्मणोर्न भवतिः चकारस्योपपदसमुच्चयार्थत्वात्। किं च, यदि तयोः प्रत्ययार्थत्वं स्याद् ईषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्ययः स्यात्, तत्र खित्करणमनर्थकं स्याद्; अनव्ययस्य हि मुम् विधीयते। तस्मात्सुष्ठूक्तम्—कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे इति। अत्र चकारः सन्नियोगार्थः क्रियते, यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपदुपपदत्वं तदा प्रत्ययो भवति, समासस्तु युगपत्पर्यायेण वा भवति। किं पुनरत्र परमुपपदम्? कर्तृकर्मणी। कुत एतत्? खलः खित्करणात्। तद्धि मुमर्थम्, मुमागमश्चानव्ययस्य। तत्रेषदादीनां धातोश्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थकं स्यात्। ननु मा भूदीषदो धातोश्चानन्तर्यम्, यत्रैतन्नास्ति—ते प्राग्धातोरिति, यत्र त्वस्ति सुदुरोः, तत्र तयोरेव प्राक् प्रयोगो युक्तः, खित्करणं त्वीषदाढ्यम्भवन्तीम् इत्यादौ मुमर्थं स्यात्, सुदुरोरपि 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति तत्रापि मुमर्थं स्यात्, यथा 'उदिकूले रुजिवहोः' कूलमुद्रुज इति? वक्तव्योऽत्र परिहारः—कृत्यल्युटो बहुलमिति। बहुलग्रहणं वाऽत्राश्रयणीयम्। *ईषदाढ्यम्भवमिति*। अनाढ्येन भवता सुखेनाढ्येन भूयत इत्यर्थः। *ईषदाढ्यङ्कर इति*। अनाढ्यो देवदत्तः सुखेनाढ्यः क्रियत इत्यर्थः। *स्वाढ्येन भूयत इति*। प्रमाद-

न्यासः

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥ कर्तृकर्मणोरुपपदत्वं भवति, न तु प्रत्ययार्थत्वम्। यदि च तयोः प्रत्ययार्थत्वं स्यादीषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्ययः स्यात्, ततश्च खित्करणमनर्थकं स्यात्; अनव्ययस्य खित्कार्यविधानात्। ईषदादीनाञ्चाव्ययत्वात्; तस्मादतोऽपि खित्करणम्। उपपदे कर्तृकर्मणी, न तु प्रत्ययार्थावेतावित्यवसीयते। अत्र च कर्तृकर्मणी ईषदादयश्च न प्रत्येकं प्रत्ययस्य निमित्तम्, किं तर्हि? तत्समुदायः। चकारेण ह्यत्र सन्नियोगः क्रियते, तेन कर्तृकर्मणोरीषदादीनाञ्च युगपदुपपदत्वं भवति; नान्यथा। यद्येवम्, कथं द्वयोरुपपदयोर्युगपत् समासः? कः पुनराह—युगपत् समास इति? पूर्वं हि परस्योपपदस्य समासं कृत्वा पश्चात् पूर्वस्य क्रियते। अथ वा 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र 'सुप्' इति निवृत्तम्, तेनानेकस्यापि युगपदेव समासो भवति। किं पुनरत्र परमुपपदम्? कर्तृकर्मणी। कुत एतत्? खित्करणसामर्थ्यात्। खित्करणं हि मुमर्थम्, मुमागमश्चानव्ययस्य विधीयते। तत्रेषदादीनां धातोश्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थकं स्यात्। ईषदाढ्यम्भवं भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्येन भूयते भवतेत्यर्थः। ईषदाढ्यङ्करो देवदत्तो भवतेति। अकृच्छ्रमाढ्यः क्रियते देवदत्तो भवतेत्यर्थः।

❀ कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत्—स्वाढ्येन भूयते ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते । 'कर्तृकर्मणोः' इति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदोहनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम् ॥

पदमञ्जरी

पाठोऽयम् । अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाव्यम्, तस्मादाढ्येन सुभूयते इति पाठः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्य इति । गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्य इत्यर्थः । अथ वा नञोऽत्र प्रश्लेषः—अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः, कोऽर्थः ? अगत्यर्थेभ्य इति ।

न्यासः

कर्तृकर्मणोरित्यादि । च्व्यर्थोऽभूततद्भावः । तदर्थयोः कर्तृकर्मणोरुपपदयोः खल् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—प्रायग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, तेन यदा कर्तृकर्मणो च्व्यर्थे भवतस्तदैव प्रत्ययो भवति, नान्यदेति । स्वाढ्येन भूयत इति । अत्र च्व्यर्थस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययो न भवति ॥

आतो युच् ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ सूपसदनमिति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु', उपपूर्वः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ सुदोहनमिति । 'दुह प्रपूरणे' । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अपिशब्दोऽत्र क्रियते, स च सर्वव्यभिचारार्थः,

* भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः * । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्द्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्त-

पदमञ्जरी

भाषायामिति । 'छन्दसि' इत्यधिकारादयमारम्भः । 'शासु अनुशिष्टौ', 'युध संप्रहारे', दृशिर् प्रेक्षणे', 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये', 'मृष तितिक्षायाम्' ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते—"समीपस्य भावः सामीप्यम् , भावे ष्यञ् , वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यम् , षष्ठीसमासः, वर्तमानस्य भूतभविष्यन्तौ प्रति यत्सामीप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः, ये हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् भवन्त्येव, अतो वर्तमानं प्रति भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यं तदत्र वर्तमानसामीप्यमित्युच्यते, समीपद्वारकाच्च वर्तमानस्य सामीप्येनाभिसम्बन्धात्समासो नानुपपन्नः, यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति; यस्माद्गुणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासनिषेधः । न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणित्वात्" इति । तदिदं क्लिष्टं व्याख्यानम् , ष्यञ्निर्देशश्च केवलं गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे—*समीपमेव सामीप्यमिति* । न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह—*ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यत इति* ।

न्यासः

तेन 'शासु अनुशिष्टौ', 'युध संप्रहारे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये', 'मृष तितिक्षायाम्' इत्येतेभ्योऽपि भाषायां युज् भवतीति । कथं पुनरेतदवसितम्—'सर्वव्यभिचारार्थोऽपिशब्द इति ? सूत्रारम्भात् । यदि हि गत्यर्थव्यभिचार एवात्राभिसंहितः स्यात् सूत्रमिदं नारभेत । पूर्वसूत्र एव च गत्यर्थग्रहणं न कुर्यात् ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ यदि समीपस्य भावोऽभिधीयेत तद्धि स्यात् , एवं सति वर्त्तमानस्य सामीप्येन च समासो न स्यात्; सम्बन्धाभावात् । न हि सामीप्यस्य वर्त्तमानेन सम्बन्धः, अपि तु तत्समीपेन; तस्य तद्गुणत्वात् । तस्मात् स्वार्थ एवायमिह भविष्यतीति मत्वाऽऽह— समीपमेव सामीप्यम् । किमर्थं पुनः स्वार्थिकं ष्यञं विधायैवं निर्देशः क्रियते, न वर्त्तमानसमीप एवोच्येत यतो लाघवं भवति ? इत्यत आह ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यत इति । स्वार्थे ष्यञपि स्यादनेनेति । स्वार्थे ष्यञ् भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयितुं स्वार्थिकः ष्यञ् कृत इति । चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति ।

मानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । 'वर्त्तमाने लट्' इत्यारभ्य यावद् 'उणादयो बहुलम्' इति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि, अयमागमम्, एषोऽस्म्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि, एष गमिष्यामि, गन्तास्मि ।

वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया

पदमञ्जरी

स्वार्थेऽपि ष्यञ् भवतीति एतमर्थं ज्ञापयितुं ष्यञा निर्देशः कृतः इत्यर्थः । *चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति* । आदिशब्देन चातुराश्रम्यम्, अन्यस्य भावोऽन्यभावः, अन्यभाव एवान्यभाव्यमित्येवमादीनां ग्रहणम् । *कदा देवदत्त आगतोऽसीति* । भूतकालेन प्रश्नः, उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमेष इत्यागमनाविनाभूतं यद्रूपं श्वेतपरिकरबन्धादियुक्तं तद्रूपं प्रतिनिर्दिश्यते । इदानीमागममित्यर्थः । एवं च कदेति प्रश्ने चोत्तरं सङ्गच्छते, सामीप्यं च द्योतितं भवति । *आगममिति* । लुङ्, मिपोऽम्भावः, लृदित्त्वादङ् । *कदा देवदत्त गमिष्यसीति* । अत्रापि भविष्यत्कालेन प्रश्न उदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये । *गन्तास्मीति* । अनद्यतने लुट् । अत्रापि सामीप्यं यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ।

अथ वत्करणं किमर्थम्, यावताऽसत्यपि तस्मिन् प्रत्ययाधिकाराद्वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यत एव, नार्थो वत्करणेनात आह—*वत्करणं सर्वसादृश्यार्थमिति* । असति वत्करणे वर्तमाने ये प्रत्यया इत्यनेन प्रत्ययानां रूपमात्रं लक्ष्येत, ततश्च सङ्करोऽपि स्यात्—अन्यस्माद्धातोर्यो वर्तमाने विहितः प्रत्ययः स धात्वन्तरादपि स्यात् । वत्करणे तु

न्यासः

अनेनापि ज्ञापनस्य प्रयोजनमुच्यते । आदिशब्देन चातुराश्रम्यादीनां ग्रहणम् । अयमागच्छामीति । अयमागममित्यस्यार्थं एतद्वर्त्तते । आगममिति । लुङ्, उत्तमैकवचनम्, 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिना मिपोऽम्भावः, पुषादिसूत्रेण च्लेरङ् । एष गच्छामीति । एष गमिष्यामीत्यस्यार्थं इदं वर्त्तते । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इतीट् । गन्तास्मीति । लुट्, तासिः, मिप् ।

अथ वत्करणं किमर्थम्, यावता 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाने' इत्युच्यमाने वर्त्तमानकालविहिताः प्रत्यया वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यत एवेत्यत आह—वत्करणमित्यादि । असति वत्करणे वर्त्तमानकालेन रूपमात्रमेषां प्रत्ययानामुपलक्ष्यते, न तु प्रकृत्यादय उपादीयेरन्, ततश्च धातुमात्रात् स्युः । वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यं

विहिताः प्रकृत्योपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । **पवमानः । यजमानः । अलङ्करिष्णुः ।**

सामीप्यग्रहणं किम् ? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । **परुदगच्छत् पाटलिपुत्रम् । वर्षेण गमिष्यति ।**

यो मन्यते—"गच्छामीति पदं वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, **कालान्तरगतिस्तु** वाक्याद्भवति । **न च** वाक्यगम्यः कालः पदसं-

पदमञ्जरी

सति सर्वसादृश्यावगतेः सङ्करो न भवति । सर्वसादृश्यमेव दर्शयति—*येन विशेषणेनेति* । आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम् । *पवमानो यजमान इति* । वर्तमाने पूङ्यजोः शानन्विहितः, सामीप्ये स ताभ्यामेव भवति । *अलङ्करिष्णुरिति* । तच्छीलादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात्कृञ इष्णुज्विहितः, स सामीप्येऽपि तस्मादेव तत्पूर्वादेव तस्मिन्नेवार्थे भवति ।

परुत् पूर्वस्मिन् संवत्सरे ।

यो हि मन्यते इत्यादिना प्रतिपत्तृविशेषं प्रति प्रकरणं प्रत्याचष्टे । *कालान्तरगतिस्त्विति* । कालान्तरं वर्तमानसमीपो भूतो भविष्यंश्च कालः तस्य या गतिः = प्रतीतिः सा 'अयं गच्छामि' इत्यतो वाक्यात् 'कदा देवदत्त गमिष्यसि' इत्यस्योत्तरत्वेन प्रयुक्ताद्भवति, ततः किमित्यत्राह—*न चेति* ।

न्यासः

गम्यते; तत्रैव वर्तेर्विधानात्, तेन सङ्करो न भवति । तमेव सङ्कराभावं दर्शयितुमाह—येनेत्यादि । एवं हि सर्वसादृश्यं भवति यदि येन विशेषणेन वर्त्तमाने विहितास्तेनैव वर्त्तमानसामीप्ये भवन्ति, नान्यथा । प्रकृत्योपपदोपाधिनेति । आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम् । पवमानो यजमान इति । 'पूङ्यजोः शानन्' विहितः, स वर्त्तमानसामीप्येऽपि ताभ्यामेव भवति; न धात्वन्तरात् । अलङ्करिष्णुरिति । ताच्छील्यादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात् कृञ इष्णुज् विहितः, वर्त्तमानसामीप्येऽपि तत्पूर्वादेव भवति । तस्मिन्नेव चार्थे परुदगच्छदित्यत्र विप्रकर्षविवक्षायां लङेव भवति । वर्षेण गमिष्यतीति । अत्रापि लृडेव भवति ।

यो मन्यत इत्यादिनापि प्रतिपत्तृविशेषं प्रति सूत्रं प्रत्याचष्टे । कालान्तरगतिस्त्वित्यादि । कालान्तरं वर्त्तमानसमीपो भूतो भविष्यंश्च कालः, तस्य या गतिः = प्रतीतिः । आगच्छामीत्यस्य पदस्य वर्त्तमानकालविशेषेऽप्ययं गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्तो गमिष्यसीत्येतद्वाक्यसमनन्तरं प्रयुज्यमानाद् भवति । वाक्यगम्योऽपि कालो यदि पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यते युज्येत सूत्रारम्भः, न चासौ तत्रोपयुज्यते; यस्माच्छास्त्रेण

स्कारवेलायामुपयुज्यते" इति, तादृशं वाक्यार्थप्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते, तथा च – श्वः करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

'वा' इत्येव । 'वर्त्तमानसामीप्ये' इति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा = अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा, तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा

पदमञ्जरी

वाक्यार्थप्रतिपत्तारमिति । वाक्यार्थोऽयं न पदार्थ इति यः प्रतिपद्यते स वाक्यार्थप्रतिपत्ता, कर्मणि षष्ठ्याः समासः । 'कर्तरि च' इति प्रतिषेधस्त्वनित्यः; 'जनिकर्त्तुः' इति निर्देशात्, शेषषष्ठ्या वा समासः । *प्रकरणमिति* । इत आरभ्याष्टसूत्री प्रकरणशब्देनोच्यते । *तथा च श्वः करिष्यतीत्यादि* । यदि वाक्यगम्योऽपि कालः पदसंस्कार उपयुज्यते, तदा नैवमाद्युपपद्यते—अनद्यतने लुटैव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ *तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय इति* । भविष्यत्कालोऽस्येति भविष्यत्कालो धात्वर्थः, स आशंसाविषयः, सा तु वर्तमानकालैव । एवं च सामर्थ्याद्भविष्यद्विषयोऽयमतिदेशो विज्ञायत इत्याह—*भविष्यत्काल इति* । *आशंसायां गम्यमानायामिति* । आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थः । उपाध्या-

न्यासः

पदस्य संस्कारः क्रियते, न वाक्यस्य । पदे संस्क्रियमाणे तद्गम्य एव काल उपयुज्यते, तेन वाक्यगम्य इत्यभिप्रायः । इतिकरणः प्रकृतप्रत्यवमर्शक इति । एवं यो मन्यते = अवगच्छति तं प्रतीदं नारब्धव्यमेव । यदर्थमारभ्यते तेषां प्रत्ययानाम् 'वर्त्तमाने लट्' इत्यादिनैव शास्त्रेणासिद्धत्वात् । प्रकरणग्रहणेन केवलमिदं सूत्रं नारब्धव्यम्, अपि तु 'आशंसायां भूतवच्च' इत्येवमादीन्यपि नारब्धव्यानीति दर्शयति । तादृशमित्यादि । एवञ्च यस्तु तादृशः प्रतिपत्ता न भवति मन्दबुद्धिस्तं प्रत्यारब्धव्यमेवेत्युक्तं भवति । न ह्यसावेवं न्यायेन प्रतिपत्तुं समर्थः । तथा चेत्यादि । यस्मात् तत्रैवं वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायां नोपयुज्यते, एवञ्च सति श्वः करिष्यतीत्येवमाद्युपपद्यते । तत्रापि हि करिष्यतीत्येतत् पदं भविष्यत्येव काले वर्त्तत इति 'लृट् शेषे च' इत्येव लृट् सिद्धः । भविष्यदनद्यतनस्तु कालोऽयम् । यद्युत्तरकालः प्रतीयते तथाप्यसौ वाक्यार्थ इति पदसंस्कारे नाश्रीयते । यदि तु वाक्यगम्योऽपि कालः पदसंस्कारे समाश्रीयेत, तदा तु करिष्यतीत्येवमादि नोपपद्येत—भविष्यदनद्यतने लुटैव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यगीष्महि, एते व्याकरणमधीतवन्तः, अधीमहे, अध्येष्यामहे ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः ।

आशंसायामिति किम्? आगमिष्यति ॥

पदमञ्जरी

श्चेदित्यादिकमाशंसावाक्यम्, तत्रोपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं चोभयमाशंस्यमानमित्युभयत्रापि प्रत्ययः । *अध्यगीष्महीति* । 'विभाषा लुङ्लृटोः' इति इङो गाङादेशः, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सिचो ङित्त्वम्, घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम् ।

सामान्यातिदेशे इति । अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते, न तु तद्विशेषोऽनद्यतनः । सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते, ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते, न तु माठरादिविशेषप्रयुक्तम्, तेनानद्यतनप्रयुक्तौ लङ्लिटौ न भवतः । इहानिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः, देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति वस्तुस्वरूपकथनमेतत्, नात्राशंसा, तेन सूत्रेणाप्राप्तिः? नैष दोषः, अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वृत्तेः । अत एव लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । देवश्चेद्वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति उक्ते, वक्तारो भवन्ति—मैवं वोचः, सम्पन्नाः शालय इति ब्रूहीति, हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वात्सिद्धम् । हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्यस्य सम्प्रेक्षितः स एव कार्यस्यापि कालो व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनाय । ततश्च कारणस्यैव कार्यरूपेण विवक्षितत्वादभेदाध्यवसायात्कारणस्य भूतत्वात्कार्यस्यापि भूतत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

इह तु कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति – अमुष्मिन्नवकाशे कूपो भविष्यतीति, अनद्यतने कूपो भवितेति समासाद्य कूपोऽस्तीति, अतिक्रम्य कूपोऽभूदिति, अतिक्रम्योषितत्वात् कूप आसीदिति, अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति; तदत्र सर्वत्र कूपसत्ताया वर्तमानत्वं भूतभविष्यद्रूपत्वमिति सर्वत्र लडेव प्राप्नोति, लुङादयस्तु वक्तव्याः? तदाह—'अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानार्थत्वात्' इति । भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । यदि वचनेन

न्यासः

आशंसायां भूतवच्च ॥ आगमदिति । लुङ् । आगत इति निष्ठा । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । अधीमह इति । इङो लट्, महिङ्, अदादित्वा-

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

'आशंसायाम्' इत्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति, क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे ।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रम्, शीघ्रम्, आशु, त्वरितम् अध्येष्यामहे । 'न' इति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् — श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

पदमञ्जरी

वर्तमान एव लुङादयो विधीयन्ते कूपोऽभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत, तस्माद्यथास्वमेता विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथम् ? इन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्तां प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वम्; ततश्चेन्द्रियव्यापारे भाविनि भविष्यद्विभक्तिः, वर्तमाने वर्तमानविभक्तिः, भूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम् । उक्तं च—

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात्सैव सत्ता विशेष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।
यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥ इति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति । असति तस्मिन् 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात्क्षिप्रशब्द एवोपपदे स्यात्, सति तु पर्यायेष्वपि भवति । ननु भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः, स च भविष्यत्कालविषयस्तत्र नेत्येव वक्तव्यम्,

न्यासः

च्छपो लुक् । अध्यगीष्महीति । लुङ्, 'विभाषा लुङ्लृङोः' इतीङो गाङादेशः, गाङ्कुटादिना सिचो ङित्वाद् 'घुमास्था' इत्यादिनेत्त्वम् । भूतवच्चेत्यतिदेशे लङ्लिटावपि प्राप्नुतः, तौ कस्मान्न भवत इत्याह—सामान्यातिदेश इत्यादि । भूतसामान्यातिदेशोऽयम्, भूतविशेषप्रत्ययौ च लङ्लिटौ । सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशः, तेन ताविह न भवतः ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ भूतवच्चेत्यस्यायमपवाद इति । न प्राप्ते भूतवच्चेत्यस्मिन्नस्यारम्भात् ।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम्, यावता क्षिप्रे लृडित्यनेनैव सर्वं सिद्धमित्यत आह— वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति । असति हि वचनग्रहणे क्षिप्रशब्द एवोपपदे लृट् स्यात्,

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः। उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय। आशंसेऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं

पदमञ्जरी

तस्मिन्प्रतिषिद्धे 'लट् शेषे च' इत्यनेनैव लट् सिद्धः, तत्किं लड्ग्रहणेन? तत्राह—*नेति वक्तव्ये इत्यादि*। नेत्युच्यमाने 'लट् शेषे च' इत्यनेन लड् भवन्ननद्यतने न स्यात्; लुटा बाधितत्वाद्। अतो लुड्विषयोऽपि यथा स्यादिति लड्ग्रहणं क्रियत इत्यर्थः ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ अधीयीयेति। इङो लिङः 'इटोऽत्', सीयुट्, लिङः सलोपः, धातोरियङ्, उपसर्गेण सह सवर्णदीर्घत्वम्। क्षिप्रवचने लट्, आशंसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचने लडित्यस्यावकाशः—क्षिप्रमध्येष्यामह इति, आशंसावचने लिङित्यस्यावकाशः—आशंसे युक्तोऽधीयीयेति; इहोभयं प्राप्नोति—आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति, लिङ् भवति विप्रतिषेधेन। तदेतदुदाहरणे दर्शयति—*आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति* ॥

न्यासः

तस्मिंस्तु सति यावन्तः क्षिप्रवचनास्तेषु सर्वेषु भवति। अथ लड्ग्रहणं किमर्थम्, न क्षिप्रवचन इत्येवोच्येत, भूतवच्चेत्यस्यातिदेशस्य भविष्यत्कालविषयत्वात् तस्मिन् प्रतिषिद्धे 'लट् शेषे च' इत्यनेनैव सिद्धः? इत्याह—नेति वक्तव्य इत्यादि। नेति वक्तव्ये यल्लड्ग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—लुटोऽपि विषये भविष्यदनद्यतने काले लड् यथा स्यात्, अन्यथा हि लडपवादो लुडेव स्यात् ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ आशंसे युक्तोऽधीयीयेति। इङः लिङः सीयुट्, उत्तमपुरुषस्यैकवचनम्, इट्, 'इटोऽत्' इत्यद्भावः, 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वाद् गुणाभावः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारलोपः, धातोरियङ्, उपसर्गेण सह 'अकः सवर्णे दीर्घः'। आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति। अत्र यद्यपि क्षिप्रवचनमुपपदमाशंसावचनमपि, तथापि परत्वाल्लिङेव भवति, न लट्। तस्य तु यत्राशंसावचनमुपपदं नास्ति सोऽवकाशः—क्षिप्रमध्येष्यामह इति ॥

प्रतिषेधः। अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने। क्रियाणां प्रबन्धः=सातत्येनानुष्ठानम्। कालानां सामीप्यम्=तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। यावज्जीवं भृशमन्नमदात्। भृशमन्नं दास्यति। यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत्। यावज्जीवमध्यापयिष्यति।

सामीप्ये खल्वपि – येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽ-

पदमञ्जरी

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः॥ कालानां सामीप्यमिति। 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यारभ्य कालप्रायत्वादस्य प्रकरणस्य सामान्येनोक्तावपि कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्याश्रयणमिति भावः। *तुल्यजातीयेनेति*। तत्रैव लोके सामीप्यव्यवहारादिति भावः। *अदादिति*। 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक्। *अध्यापिपदिति*। इङो णिच्, 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्, लुङि चङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पिशब्दस्य द्विर्वचनम्, णिलोपः।

येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति। पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहिता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमुच्यते। सापि यद्यप्यमावास्ययान्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता; तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येनाव्यहितत्वात्सामीप्यं नातिवर्त्तते।

न्यासः

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः॥ कालानां सामीप्यमित्यनेन कालसम्बन्धि सामीप्यमिहाश्रीयत इति दर्शयति। कुतः पुनः सामान्योक्तेन कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्त्तमानसामीप्य इत्यत आरभ्य प्रायिकत्वादस्य प्रकरणस्य। एतदपि कुतः ? वर्त्तमानादिशब्दानां कालशब्दत्वात्। अपि च लङ्लुटोः प्रतिषेधः, तौ च कालविहितौ। अतो यत्र हि तौ, तत्र तत्सम्बन्धेनैव कालसामीप्यमिहाश्रीयत इति विज्ञायते। तत् पुनः कीदृशमित्याह—तुल्यजातीयेनेत्यादि। तुल्यजातीयग्रहणं भिन्नजातीयनिवृत्त्यर्थम्। कालमात्रेण व्यवधानेन गृह्यमाणे येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधितेत्येवमादावुदाहरणे सामीप्यं न स्यात्; अमावस्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवधानात्। तस्मात् समानजातीयेनाव्यवधानमाश्रीयते। अदादिति। 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक्। अध्यापिपदिति। 'हेतुमति च' इति णिच्। 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्, लुङ्, च्लेः 'णिश्रि' इत्यादिना चङ्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पीत्येतस्य द्विर्वचनम्, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः, णिचो लोपः।

येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति। पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहिता या पौर्णमासी, तामधिकृत्येदमाह। सा हि यद्यप्यमावास्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता, तथापि तुल्य-

ग्नीनाधित, सोमेनायष्ट, गामदित। येयममावास्याऽऽगामिनी, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते। स गां दास्यते।

द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

पदमञ्जरी

आधितेति। दधातेराङ्पूर्वस्य 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीत्त्वम्, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। *अयष्टेति*। 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्। *अदितेति*। ददाते रूपं पूर्ववत्। *यक्ष्यते इति*। व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, सर्वत्र 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम्।

इह क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लृटौ इष्येते, नानद्यतनप्रत्ययौ लङ्लृटौ, तौ च लुङ्लृटौ 'अद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्युच्यमानेऽपि सिद्ध्यत एव, किमर्थं द्वौ प्रतिषेधावुच्येते? इत्यत आह—*द्वौ प्रतिषेधाविति*। *यथाप्राप्तस्येति*। यथा येन प्रकारेण प्राप्तं प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अव्ययीभावे त्वम्भावः स्यात्। इहाद्यतनवचने सति विधानमिदं विज्ञायेत, तत्र लङ्विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसंशब्दनेन विहितस्य कस्यचित्प्रत्ययस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशः, लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूतभविष्यतोः प्रसङ्गः, लुङ्लृटोश्चायथाकालं विधिः प्रसज्येत—लुङो विषये लट्, लटश्च विषये लुङ्। ननु च वत्करणात्सादृश्यार्थात्सङ्करो न भविष्यति? नैतदस्ति; इह लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टौ, तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशो हातव्यः। तत्राद्यतनांशत्यागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ्, भविष्यदनद्यतने लृडिति सिद्धम्। यदा तु भूतभविष्यदंशपरित्यागेनातिदेशः; तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने, भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य भूताद्यतने विधानमिति सङ्करः स्यादेव, लट् चोभयत्र प्रसज्येत। वत्करणं

न्यासः

जातीयेन पौर्णमास्याख्येन कालेनाव्यवहितत्वात् सामीप्यं नातिवर्त्तते। अग्नीनाधितेति। दधातेराङ्पूर्वस्य 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीत्त्वम्, सिचश्च कित्वम्, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। अयष्टेति। व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। अदितेति। ददाते रूपम्। पूर्ववत्। यक्ष्यत इति। यजेर्लृट्, स्यः, तस्मिन् परतस्तथा षत्वे कृते 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। आधितेत्यादौ सर्वत्र 'स्वरितञितः' इत्यादिनात्मनेपदम्। किमर्थं प्रतिषेधद्वयमुच्यते, 'नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्येवोच्येत? क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर्ह्यद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लृटाविष्येते, नानद्यतनप्रत्ययौ लङ्लुटौ। तौ च लङ्लुटावेवमुच्यमाने सिध्यत एवेत्यत आह—द्वौ प्रतिषेधावित्यादि। एवं मन्यते—

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

'नानद्यतनवत्' इति वर्त्तते। अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थश्च वचनम्। भविष्यति काले मर्यादावचने सत्यवरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्यय-

पदमञ्जरी

तु यस्माद्धातोर्यस्मिन्नुपाधौ यः प्रत्ययो विहितः स तस्मादेव तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात्। तेन—'पूङ्यजोः शानन्' इत्यादौ कालव्यत्यास एव भवति, न धात्वादिव्यत्यासः। यदि पुनरयं द्वौ प्रतिषेधौ कृत्वा तूष्णीमास्ते, स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सर्गाः स्वेषु स्वेषु कालेषु अपवादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्गः। अतो यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानान्नायं वतिः; किं तर्हि? मतुप्—अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत्, सामान्यविवक्षायां नपुंसकत्वम्। *अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीति*। अस्याप्यनद्यतनवांश्चासौ प्रत्ययश्च तस्य विधिरित्यर्थ इति सर्वथा यदनद्यतने विहितं तत्सर्वं न भवति। वृत्तौ 'लङ्लुटौ विहितौ तयोः प्रतिषेधः' इत्युपलक्षणम्॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्॥ *अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनमिति*। 'क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इति नानुवर्त्तते, तदनुवृत्तौ हि नियमार्थमेतत् स्याद्—भविष्यत्येव मर्यादावचन एवावरस्मिन्नेवेति वा। विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति भावः। *मर्यादावचने सतीति*। *मर्यादोक्तौ सत्यामित्यर्थः*। वचनग्रहणमभिविध्यर्थम्, वचनग्रहणे हि सति मर्यादामात्रवचने मर्यादावचन इत्यर्थो भवति। सैव हि मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बद्ध्यते तदा 'अभिविधिः'

न्यासः

यदि 'नाद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' इत्येवोच्येत तदैतदेवं सूत्रं विधायकं स्यात, ततश्च सङ्करः प्रसज्येत—लुङोऽपि विषये लट्, लटश्च विषये लुङ्। नह्यत्रायं विशेष[1] उपादीयते। भूते लुङ् भविष्यति लडिति प्रतिषेधविषय उच्यमाने नायं दोषः, ततो नानेन किञ्चिद् विधीयते, केवलमनद्यतनप्रत्ययानां प्रतिषेधः क्रियते, तेषु प्रतिषिद्धेषु स्वैरेव वाक्यैर्विधायकैर्लुङादय उत्सर्गाः स्वे स्वे कालेऽपवादविनिर्मुक्ते भवन्ति। अतो यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञापनाय प्रतिषेधद्वयमुच्यते॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्॥ मर्यादावचने सतीति। वचनग्रहणमभिविधावपि यथा स्यात्। मर्यादाविशेष एवाभिविधिश्च। सैव मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बध्यते तदाभिविधिरित्युच्यते, यदा तु न सम्बध्यते तदा मर्यादेति। तत्रेह वचनग्रहणा-

---

१. 'विषयः' इति पाठा०।

विधिर्न भवति। योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे। तत्र सक्तून्पास्यामः।

भविष्यतीति किम्? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्र द्विरोदनम् अभुञ्ज्महि, तत्र सक्तूनपिबाम। मर्यादावचन इति किम्? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, सक्तून् पातास्मः। अवरस्मिन्निति किम्? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, तत्र सक्तून्पातास्मः।

इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता; तत्र च विशेषं वक्ष्यति॥

पदमञ्जरी

इत्युच्यते। *अवरस्मिन्प्रविभाग इति*। अपरभागविषयश्चेद्धात्वर्थो भवतीत्यर्थः, अपरस्मिन्निति वचनाद्यस्य मर्यादा तस्य द्वौ भागौ कल्पयितव्याविति गम्यते। *गन्तव्य इति*। अध्वगमनस्य भविष्यत्वं दर्शयँस्तत्र कर्त्तव्यस्य भोजनादेर्भविष्यत्त्वं दर्शयति। *तस्य यदपरमिति*। अनेनाध्वनो विभागो द्विरित्यनेनापि क्रिया-प्रबन्धाभावो द्विरेव, नानवरतमिति।

योऽयमध्वागत इति। भूतकालतां दर्शयति। *अध्यैमहीति*। इङो लङ्, शपो लुक्, 'आडजादीनाम्', 'आटश्च'। *अभुञ्ज्महीति*। 'भुजोऽनवने' इत्यात्मने-पदम्, 'श्नसोरल्लोपः', चुत्वम्।

न्यासः

द्विशेषो नाश्रीयते, तेन मर्यादाया उक्तिमात्रे भवति। विनापि वचनग्रहणेनाभिविधौ प्रतिषेधो न भवेत्; यस्माद् यत्राभिविधौ कार्यमिच्छति तत्राभिविधिग्रहणं वा करोति, यथा—'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति; वचनग्रहणं वा, यथा—आङ् मर्यादावचने' इति। तदभिविधावपि यथा स्यादित्येवमर्थं वचनग्रहणं क्रियते। अवरस्मिन्निति। अर्वागित्यर्थः। गन्तव्य इति। भविष्यत्कालतामध्वनो दर्शयति। तस्य यदवरमिति। अनेनाध्वनो विभागम् द्विरिति। एतेनापि क्रियाप्रतिबन्धाभावम्। भोक्ष्यामह इति। 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, 'चोः कुः' इति गकारः, 'खरि च' इति गकारस्य ककारः।

अध्यैमहीति। महिङ्, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, आटश्चेति वृद्धिः, उपसर्गस्य यणादेशः। अपिबामेति। पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः, 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः। भोक्तास्मह इति। लुट्। तत्र च विशेषं वक्ष्यतीति। अनद्यतनेऽहोरात्राणामित्यनेन॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

'भविष्यति' 'मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति वर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागः, तैस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे।

पदमञ्जरी

तत्र उत्तरसूत्रे विशेषं वक्ष्यतीति। अनहोरात्राणामित्यनेन॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम्॥ *कालमर्यादाविभागे सतीति*। मर्यादा च विभागश्च मर्यादाविभागम्—समाहारद्वन्द्वः, तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः। *न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति*। एतेनानहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, न 'कर्तृकर्मणोः' इति दर्शयति। एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्दर्शयति—*तैरिति*। तैरन्यस्य कालस्य विभागोऽन्येन वा तेषां तैरेव वा सर्वथा प्रतिषेधः। ननु पूर्वसूत्रे एवानहोरात्राणामिति वक्तव्यम्, एवमपि हि सामर्थ्यात्कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायते, न हि देशविभागस्याहोरात्रैः सम्बन्धोऽस्ति, तत्किं योगविभागेन? तत्राह—*योगविभाग उत्तरार्थ इति*। उत्तरसूत्रे कालविभाग एव विभाषा यथा स्याद्, देशविभागे मा भूदिति। *आग्रहायणी* = मार्गशीर्षी।

न्यासः

कालविभागे चानहोरात्राणाम्॥ कालमर्यादाविभागे सतीति मर्यादाविभागशब्दयोः समाहारे द्वन्द्वः। तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः। तेषाञ्चेति। तैस्तेषाञ्चेति युक्तं यत् तेषां विभागे प्रतिषेधो भवति; तत्सम्बन्धित्वाद् विभागस्य। यदा तैरन्यस्य विभागस्तदा न युक्तम्, न हि तदा तत्सम्बन्धी विभागः। किं तर्हि? विभज्यमानसम्बन्धी। तथाप्यहोरात्रकृतत्वाद् विभागस्य सम्बन्धित्वमस्त्येव; निमित्तस्य नैमित्तिकसम्बन्धादित्यदोषः। यदि वचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थम्, एवं सति योगविभागोऽनर्थकः, पूर्वसूत्र एव हि प्रतिषेधो वक्तव्यः—भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्ननहोरात्राणामिति, स च सामर्थ्यात् कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञास्यते, न देशविभागस्य, न हि देशविभागस्याहोरात्रैः सह सम्बन्धोऽस्तीत्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्रे कालविभाग एव यथा स्यादित्येवमर्थम्, देशविभागे मा भूदिति। अभुञ्ज्महीति 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः।

'भविष्यति' इत्येव – योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।

'मर्यादावचने' इत्येव – योऽयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्महे ।

'अवरस्मिन्' इत्येव । परस्मिन्विभाषां वक्ष्यति ।

अनहोरात्राणामिति किम्? त्रिविधमुदाहरणम् – योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून्पातास्मः । सर्वथा अहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

'भविष्यति मर्यादावचने' 'कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इति

पदमञ्जरी

त्रिविधमुदाहरणमिति। प्रथमं तैर्विभागस्य, द्वितीयं तेषां विभागस्य, तृतीयं तैस्तेषामहोरात्रसंस्पर्शे = अहोरात्रगन्धे, एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयणाल्लभ्यते । दर्शितश्च प्रसज्यप्रतिषेधः 'न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभागः' इति; अन्यथा 'अनहोरात्रसम्बन्धिनि विभागः' इत्यवक्ष्यत् ॥

न्यासः

त्रिविधमुदाहरणमिति । तत्र प्रथमे शब्दान्तरवाच्यस्य कालस्याहोरात्रैर्विभागः, द्वितीयेऽहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेन विभागः, तृतीयेऽहोरात्रवाच्यस्य कालस्याहोरात्रवाच्येन कालेन । सर्वथेति । सर्वेण प्रकारेण । यद्यहोरात्रैरन्यस्य[1] विभागोऽथाप्यन्येन तेषां यद्यहोरात्रैरेव तेषामेवमपि प्रतिषेध इति[1] सर्वथाशब्दस्यार्थः । अहोरात्रसंस्पर्श इति । अहोरात्राणां विभागेन सम्बन्धः = अहोरात्रसंस्पर्श इति ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहर्त्तव्या इति । भूतानद्यतने – तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महीति सर्वत्र लङुदाहर्त्तव्यः । भविष्यदनद्यतने तु – तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्मह इति सर्वत्र लुडुदाहर्त्तव्यः ॥

१-१. 'यद्यहोरात्रैरन्यस्य विभागोऽथास्याहोरात्रवाच्यस्य शब्दान्तरवाच्येन कालेनाथवाहोरात्रवाच्येनैवैवमपि प्रतिषेधः' इति पाठा० ।

सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पास्यामः, तत्र सक्तूून्पातास्मः ।

'अनहोरात्राणाम्' इत्येव – योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः ।

'भविष्यति' इत्येव – योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।

'मर्यादावचने' इत्येव – योऽयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तूून्पातास्मः ।

'कालविभागे' इत्येव – योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९ ॥

'भविष्यति' इत्यनुवर्त्तते । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इत्येवमादिकं लिङो निमित्तम् । तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः = क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि

पदमञ्जरी

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ *कुतश्चिद्वैगुण्यादिति* । प्रतिबन्धकोदयः

न्यासः

लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ॥ इत्येवमादिकमिति । आदिशब्देन 'कथमि लिङ् च' इत्येवमादयो गृह्यन्ते । कुतश्चिद् वैगुण्यादिति । विधुरप्रत्ययोपनिपातात्, कारणान्तरवैकल्याद्वा । आयास्यदिति । 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्ययः । 'इतश्च'

कमलकमाह्वास्यद्दक्षिणेन मार्गेणन्न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान्घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत्।

भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम्, भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत्, तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम्। लिङ्गिलिङ्गे बुध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते—यदि कमलकमाह्वास्यन्न

पदमञ्जरी

सामग्रीवैकल्यं वा वैगुण्यम्। *दक्षिणेन मार्गेण न शकटं पर्याभविष्यदिति*। तस्य मार्गस्य ऋजुत्वात्स्थाण्वादेरभावाच्च। पर्याभवनम् = भङ्गः। कमलकः = कश्चित्पुरुषः, स शकटादीनां विषमेष्वपि स्थानेषु मुसलाद्यवष्टम्भयोगेन नेता। *अभोक्ष्यत भवान् घृतेनेति*। घृतमात्रस्यातिपत्तौ भोजनक्रियाभिनिर्वृत्तावपि लृङ् भवति; कारणभेदाद्विभिन्नैव भोजनक्रिया, ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपन्नैव।

भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनमिति। कथं तर्हि भविष्यतोऽर्थस्येदानीमवगतिस्तत्राह—*भविष्यदपर्याभवनमिति*। *हेतुमत् तत्र हेतुभूतमिति*। एतेन लिङ्निमित्तं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति। *लिङ्गेन बुध्वेति*। असकृत्प्राक्कमलकाह्वाने सति शकटापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुध्वा। लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानत्वम्। 'भविष्यत्कमलकाह्वानमपि शकटापर्याभवनस्य हेतुः कमलकाह्वानत्वात्पूर्वकमलकाह्वानवत्' इति एवं बुध्वेत्यर्थः। *तदतपत्तिमिति*। प्रकरणाद् द्विवचनान्तस्य समासः, तयोराह्वानापर्याभवनयोरतिपत्तिमित्यर्थः, तत्र कमलकस्य देशान्तरगमनादिना तदाह्वानस्यातिपत्तिरवसीयते; तदतिपत्त्यैव च पर्याभवनस्याप्यतिपत्तिः

न्यासः

इतीकारलोपः। आह्वास्यदिति। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्'। पर्यासिष्यतेति। 'आस उपवेशने', अनुदात्तेत्। तद्धेतुभूतमिति। शकटपर्याभवनस्य हेतुभूतम्। एतेन लिङ्निमित्तं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति। लिङ्गिलिङ्गे बुध्वेति। असकृत् प्राक् कमलकाह्वाने सति शकटस्यापर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटस्यापर्याभवनस्य हेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुध्वा। लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानसामान्यं धर्मम्। तदतिपत्तिञ्चेति। कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनस्य चातिपत्तिम्। तत्र कमलकाह्वानस्य चातिपत्तिं कमलकस्य देशान्तरगमनादिना लिङ्गेनावगम्यते, शकटपर्याभवनस्यातिपत्तिमत्र शकटस्य गुरुभारारोपणादिना। इतो वाक्यादिति। यदि कमलकमाह्वास्यदित्यादेर्वाक्यात्।

शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्काल-विषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते। पूर्वेण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते। भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति। 'उताप्योः' इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्। प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति। दृष्टो मया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

पदमञ्जरी

पत्तिः, शकटस्य गुरुतरभारारोपणादिना। *भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्याद् गम्यते इति।* नेदानीं कमलक आह्वातुं शक्यते, तच्च शकटमपि पर्याभविष्यत्येवेत्यवगमात् ॥

भूते च ॥ अन्नार्थी चङ्क्रम्यमाण इति। भोक्तुकामः क्षुधा कुटिलं गच्छन्नित्यर्थः। *अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थीति।* चङ्क्रम्यमाणो दृष्ट इत्यनुषङ्गः। ब्राह्मणार्थी भोक्तारं मार्गयमाण इत्यर्थः। सोऽपि संभ्रमात्कुटिलं गच्छति। ततः किमित्यत आह—*यदीत्यादि। यदि दृष्टोऽभविष्यदिति* क्वचित्पठ्यते तत्तु 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' इति यदिलिङ्निमित्तत्वात् लङ्, किं तूत्तरसूत्रेण विकल्पितः। दृष्ट इत्येव तु पाठो युक्तः। *न तु भुक्तवानिति।* क्रियातिपत्तिं दर्शयति। तत्र हेतुः—*अन्येन पथा स गत इति* ॥

न्यासः

अथ किमर्थं क्रियाग्रहणम्, न त्वेतावद्वक्तव्यम्—लिङ्निमित्ते लृङतिपत्ताविति, धात्वधिकाराद् विनापि क्रियाग्रहणेन धात्वर्थस्यातिपत्ताविति विशेषोऽर्थो लभ्यते, ततोऽनर्थकं क्रियाग्रहणमिति मन्यते, नैतत्; लिङ्निमित्त इति श्रूयते, प्रकृतस्य सम्बन्धाच्छ्रुतस्य सम्बन्धो बलवानिति लिङ्निमित्तस्यैवातिपत्तिर्विज्ञायते। ततश्च 'उताप्योः समर्थयोः' इति सामर्थ्यातिपत्तावुताप्योश्चातिपत्तौ लिङ् प्रसज्येत। तस्मात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

भूते च ॥ उताप्योरित्यारभ्येत्यादि। 'उताप्योः समर्थयोः' इत्येतत्प्रभृतिषु लिङ्निमित्तेषु ह्येतल्लृङ्विधानम्। कुत एतदित्याह—प्रागित्यादि। यस्मात् प्राग् 'वोताप्योः' इति वक्ष्यते, ततश्च पारिशेष्याद् भूते चेति लिङो विधानम् 'वोताप्योः' इत्यादिष्वेवावतिष्ठते। न तु भुक्तवानित्यादि। क्रियातिपत्तिं दर्शयति ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

'भूते' 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते। वा+आ+उताप्योः=वोताप्योः। मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ। 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। वक्ष्यति – 'विभाषा कथमि लिङ् च', कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत्। यथाप्राप्तं च – याजयेत्॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा, कुत्सेत्यनर्थान्तरम्। गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वो-

पदमञ्जरी

वोताप्योः ॥ वा आ उताप्योरिति आङः प्रश्लेषं दर्शयति। तत्राङ उताप्योरित्यनेन सम्बन्धादल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण सहाद्गुणे कृते पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् 'ओमाङोश्च' इति पररूपम्, यथा—आ+ऊढा = ओढा, अद्य ओढा अद्योढा, कदोढेति। अत्रोताप्योः समर्थयोरिति यत्सप्तम्यन्तं तदवधित्वेनोपादीयते, तत्र प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यनुकरणस्याप्यप्रत्यय इति प्रतिषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाङोऽपि योगे पञ्चम्यभावः। *मर्यादायामाङिति*। एतच्च विभाषा गर्हाप्रकृतौ प्रागुतापिभ्यामिति स्मरणादवसीयते। गर्हाप्रकृतौ गर्हाविशिष्टे प्रकृत्यर्थे। गर्हाग्रहणमनवक्लृप्त्यादेरपि लिङ्निमित्तस्योपलक्षणम्। 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति लिङ्निमित्ताभावादुत्तरसूत्रातिक्रमः॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ कालसामान्ये न प्राप्नोतीति। विधीयते इत्यनेन

न्यासः

वोताप्योः ॥ वा आ उताप्योरिति। एतेनाङः प्रश्लेषं दर्शयति। यद्याङोऽत्र प्रश्लेषः, वोताप्योरिति न प्राप्नोति, परत्वाद् गुणे कृते पूर्वेण सह वृद्ध्या भवितव्यम्? सौत्रत्वान्निर्देशस्येत्यदोषः। निपातनत्वात् पूर्वेण सहैकादेशं कृत्वा परेण सहाद्गुणः करिष्यते। ननु चाङो योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्या भवितव्यम्, तदयुक्तोऽत्रोताप्योरिति सप्तम्या निर्देशः? नैतत्; यतः पदमेवात्र सप्तम्यन्तमवधित्वेनोपादीयते। न च पदादाङो योगे पञ्चमी भवति; अप्रातिपदिकत्वात्। मर्यादायामित्यादि। यद्यभिविधौ स्याद् 'उताप्योः समर्थयोः' इति लिङ् विकल्पेन प्रसज्येत, नित्यश्चेष्यते। तस्मान्मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ। यथाप्राप्तश्चेति। लिङादिः; वाग्रहणात्॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ कालसामान्ये न प्राप्नोतीति। एतेन भविष्यतीत्यादेः

रुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। वर्त्तमाने लडुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते। कालविशेषविहिताँश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते। अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति। गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत्। लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ १४३॥

'गर्हायाम्' इति वर्त्तते। कथंशब्दे उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च। विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम्। कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र

पदमञ्जरी

भविष्यतीत्यादेः कालविशेषवाचिनो निवृत्तिं सूचयन् कालसामान्ये विधिरिति दर्शयति। *कालविशेषविहितांश्चेत्यादि*। भाष्ये त्वेष निर्णयः—'गर्हायां लड्विधानानर्थक्यम्, क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वात्। ताच्छील्यप्रतिपादनेनात्र गर्हा, ततश्च यदनेन क्रियते तत्सर्वं वृषलयाजनार्थमिति सर्वदासौ वृषलं याजयन्नेव भवति, ततश्च क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति 'वर्तमाने लट्' इत्येव सिद्धः। यद्येवम्, शतृशानचावपि प्राप्नुतः, दृश्येते च शतृशानचावपि-मां याजयन्तं पश्य, अपि मां याजमानं पश्येति, प्रत्युत सूत्रारम्भे सत्यवर्त्तमानकालविहितत्वाल्लुटस्तौ न न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भः' इति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ *विभाषाग्रहणमित्यादि*। स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ये लडादयो विहितास्तेषां च बाधा मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। यद्येवम्,

न्यासः

कालविशेषवाचिनोऽनुवृत्तिं सूचयन्नयं कालसामान्ये विधिरिति दर्शयति – कालविशेषविहितानिति। भूते कालविशेषे लङ्लिटौ विहितौ, भविष्यति लुड्लृटौ च। तान् सर्वान् कालसामान्ये विधीयमानो लट् परत्वाद् बाधते। याजयतीति। यजेर्हेतुमण्ण्यन्ताल्लट्। लिङ्निमित्ताभावादिति। हेतुहेतुमदादेर्लिङ्निमित्ताभावादिह यद्यपि क्रियातिपत्तिर्विवक्ष्यते, तथापि लृङ् न भवति॥

विभाषा कथमि लिङ् च॥ विभाषाग्रहणमित्यादि। यस्मिन् काले लृडादयो विहितास्तेषां बाधनं मा भूदित्येवमर्थं विभाषाग्रहणम्। यद्येवम्, अनर्थकश्चकारः, विभाषाग्रहणादेव हि लटोऽप्यबाधितत्वात् सिध्यत्येव ? सत्यं सिध्यति वर्त्तमाने, कालान्तरे

भवान्वृषलं याजयिष्यति। कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिता। कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्। कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयीयजत्। अयाजयत्। कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयाञ्चकार। अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ्। भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यम्।

किंवृत्ते लिङ्लृटौ॥ १४४॥

'गर्हायाम्' इत्येव। विभाषा न स्वर्यते। किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। लिङ्ग्रहणं लटोऽपरिग्रहार्थम्। को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याज-

पदमञ्जरी

विभाषाग्रहणादेव लडपि भविष्यति, नार्थश्चकारेण? सत्यम्; वर्त्तमाने सिद्ध्यति, कालान्तरे तु न सिद्ध्यति, तस्मात्तदर्थश्चकारेण लटः समुच्चयः। अत्र *लिङ्निमित्तमस्तीति*। कथमीत्येतद्गर्हा च॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ॥ 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' इत्यत्र किंवृत्तं व्याख्यातम्। इह किंवृत्ते लट् चेति वक्तव्यम्, चकारात्प्रकृतो लिङ् भविष्यति, नार्थो लिङ्ग्रहणेन? तत्राह—*लिङ्ग्रहणमिति*। चकारेण लिङ इव लटोऽपि समुच्चयः स्यात्; तस्यापि प्रकृतत्वात्, तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः॥

न्यासः

तु न सिध्यति। न हि तत्र कथमित्युपपदे लटः प्राप्तिरिति तत् कथं विभाषाग्रहणेन सिध्यति! तस्माल्लडर्थश्चकारः कर्त्तव्यः। याजयेदिति। लिङ्। याजयिष्यतीति। लृट्। अयीयजदिति। लुङ्, च्लेश्चङ्, णौ चङि ह्रस्वः, णिलोपः, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, 'सन्यतः' इतीत्वम्। अयाजयदिति। लङ्। याजयाञ्चकारेति। लिट्, 'कास्प्रत्ययात्' इत्याम्, 'आमः' इति लेर्लुक्, तस्याव्ययत्वात् सुब्लुक्, 'कृञ्च' इत्यादिना लिट आम्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः, णल्, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम्, 'अयामन्त' इत्यादिनायादेशः। अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति कथमित्येतत्? गर्हा च? तदेतद् गर्हायां लिङो विधानाद् भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ लृङिति भूते चेति वर्त्तमाने 'वोताप्योः' इति वचनाद् भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यमिति; भविष्यतीति वर्त्तमाने 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति वचनात्॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ॥ किंवृत्त इति। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयते। डतरडतमौ चेति। किंवृत्ते च लृडित्येवं कस्मान्नोक्तम्, प्रकृतो हि लिङ्, ततश्चकारेण

येत् । यं तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति तु नित्यम् – को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

'गर्हायाम्' इति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिः=असंभावना । अमर्षः=अक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातो लक्षण-

पदमञ्जरी

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ अपिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्, कथम्? यथा 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इत्यत्राद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहणं किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम्, अस्मिन्निवृत्ते किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । तथाऽकिंवृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थमेव, अस्वरितत्वादेव 'किंवृत्ते' इत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वयं भविष्यति । आह च – किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थक्यमिति । ननु चाकिंवृत्तग्रहणेन किंवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते, तस्योपपदसञ्ज्ञां वक्ष्यामीत्यकिंवृत्तग्रहणं स्यात् । किं पुनरुपपदसंज्ञायाः प्रयोजनम्? समासः? न; अतिङिति प्रतिषेधात् । यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात्, नास्य लृटः सत्संज्ञकौ भवतः, 'लृटः सद्वा' इत्यत्र भविष्यतीत्यधिकारा-

न्यासः

तस्यैव समुच्चयो विज्ञास्यते, किं लिङ्ग्रहणेनेत्याह—लिङ्ग्रहणमित्यादि । असति हि लिङ्ग्रहणे यथा प्रकृतत्वाच्चकारेण लिङ् समुच्चीयते, तथा लडपि समुच्चीयेत, सोऽपि हि प्रकृत एव । तस्माल्लटो निवृत्त्यर्थं लिङ्ग्रहणं कृतम् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ अत्र द्वावर्थौ, प्रत्ययावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—बह्वच इत्यादि । अमर्षशब्दो ह्यनवक्लृप्तिशब्दापेक्षयाल्पाच्तरः, तत्र 'अल्पाच्तरम्' इति तस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये योऽयमिह बह्वचोऽनवक्लृप्तिशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः स लक्षणव्यभिचारार्थतां दर्शयति । यथेह पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचारात् स्वविषये न प्रवर्त्तते, तथा यथासंख्यलक्षणमपीति तेन यथासंख्यं न भवति । अपिग्रहणं किंवृत्तेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा ह्यकिंवृत्तग्रहणे किंवृत्ते न स्यात् । यदि यथा 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम्'

व्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यं न भवति। अनवक्लृप्तौ तावत्— नावकल्पयामि, न संभावयामि, न श्रद्दधे तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत्। तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति। को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्। को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अमर्षे — न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति। को नाम वृषलो यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति।

भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति भविष्यति नित्यम् — नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत्॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्तते। किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदम्। अस्त्यर्थाः=अस्तिभवतिविद्यतयः। किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति। लिङोऽपवादः। किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अस्ति नाम तत्र भवान्वृषलं

पदमञ्जरी

द्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लृटो ग्रहणम्। अयं तु कालमात्रे विधानाद्यद्यपि भवति, तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति नास्य शतृशानचौ भवतः॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥ समुदाय उपपदमिति। केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात्। *लिङोऽपवाद इति।* पूर्वेणाप्राप्तस्य। *अस्ति नामेत्यादि।* भवत्कर्तृकं वृषलयाजनमस्तीत्यर्थः। उक्तं हि 'पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति॥

न्यासः

इत्यत्राद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहणं किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तस्मिन्निवृत्ते किंवृत्तेऽकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यतीति व्याख्यायते तदा शक्यतेऽपिग्रहणमकर्तुम्। तर्हि तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥ किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदमिति। एतेन किंकिलशब्दयोः प्रत्येकमुपपदत्वं निरस्यति, कस्मात् पुनस्तयोश्च प्रत्येकमुपपदत्वं न भवति? केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात्, समुदायस्य च सम्भवात्। लिङोऽपवाद इति। पूर्वेण प्राप्तस्य।

याजयिष्यति । भवति नाम तत्रभवान्वृषलं याजयिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान्वृलं याजयिष्यति, न श्रद्दधे, न मर्षयामि । लिङ्-निमित्तमिह नास्ति, तेन लृङ् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव । जातु, यदा—इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, न श्रद्दधे, न मर्षयामि ॥

* जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् * यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्, यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्, न श्रद्दधे न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव । यच्च, यत्र— इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं

पदमञ्जरी

जातुयदोर्लिङ् ॥ *लृटोऽपवाद इति* । अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण लिङ्लृटोर्द्वयोरपि प्राप्तयोर्लिङेव यथा स्यात्, लृण्मा भूदित्येवमर्थ इत्यर्थः ।

यदायद्योरुपसङ्ख्यानमिति । सूत्रवत् लृटोऽपवादः ॥

यच्चयत्रयोः ॥ *लृट एवापवाद इति* । पूर्ववत्प्राप्तस्य । एवकारः पौनर्वचनिकः । *योगविभाग उत्तरार्थं इति* । उत्तरत्र यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, जातु-

न्यासः

लिङ्निमित्तमिह नास्तीति । लृट एव विधानात् ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ लृटोऽपवाद इति । अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य ।

यदायद्योरुपसंख्यानमिति । लिङेव यथा स्यात्, लृङ् मा भूत् । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—अनवक्लृप्त्यादिसूत्रादिहापिशब्दोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन यदायद्योरपि भविष्यति ।

यच्चयत्रयोः ॥ लृटोऽपवाद इति । अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य । अथ पूर्वसूत्र एव यच्चयत्रयोर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्, किं योगविभागेन ? इत्यत आह—योगविभाग

याजयेत्। यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्। क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति निवृत्तम्। गर्हा, निन्दा, कुत्सा-इत्यनर्थान्तरम्। यच्च, यत्र–इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम्। सर्वलकाराणामपवादः। यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेद् आढ्यो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत्। क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

'यच्चयत्रयोः' इत्येव। चित्रीकरणम्=आश्चर्यम्, अद्भुतम्, विस्मयनीयम्। यच्च-यत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत्। क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

पदमञ्जरी

यदोर्मा भूदिति। इहानवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ, यच्चयत्रयोरित्युपपदे अपि द्वे एव, ततश्च यथासङ्ख्यं प्राप्नोति? तत्राह—*यथासङ्ख्यमिह नेष्यते इति*। पूर्ववल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् बह्वचः पूर्वनिपातात् ॥

गर्हायां च॥ दरिद्रश्चेद्वृषलयाजनमपि युक्तं स्यात्, तत उक्तम्—*आढ्य इति*। आढ्यस्याप्युपभोगबाहुल्येन सम्भाव्येत, अत उक्तम्—*वृद्ध इति*। वृद्धस्यापि जातिमात्रब्राह्मणस्य युक्तं स्यात्, अत उक्तम्—*सद्ब्राह्मण इति*। सद्वंशजः सदाचारश्चेत्यर्थतो गर्हामहे इति ॥

न्यासः

उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, जातुयदोर्मा भूत्। यथासंख्यमिह नेष्यत इति। पूर्वोक्तादेव लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। स च बह्वचः पूर्वनिपातः सर्वत्रैव चात्र प्रकरणे लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, न तु तत्रैव सूत्रे। अथ वा—यथासंख्यार्थस्य स्वरितत्वस्याभावादिह न भवति यथासंख्यम्। उक्तं हि प्राक्—स्वरितेन चिह्नेन यथासंख्यं भवतीति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः। शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। सर्वलकाराणामपवादः। आश्चर्यम्, चित्रम्, अद्भुतम्, अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति। बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते।

अयदाविति किम्? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। यदि सोऽधीयीत। लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत, अपि – इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्व-

पदमञ्जरी

शेषे लृडयदौ ॥ *यच्चयत्राभ्यामिति*। चित्रीकरणापेक्षस्तु शेषो न भवति, तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारात्। *आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति*। अत्रानवक्लृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते, तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानमित्यनवक्लृप्तौ लिङ्। *भाष्ये* तु "सम्भावनार्थो यदिशब्दः प्रयुज्यते, ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थः, न चित्रीकरणम्; ततश्चायदाविति न वक्तव्यम्, लिङपि 'सम्भावनेऽलम्' इत्यनेनैव" इत्युक्तम्। यदाह—चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वादिति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ *समर्थयोरिति*। सूत्रे समशब्दस्य निपातनाद् 'अतो लोपः', शकन्ध्वादित्वाद्वा पररूपत्वम्। संशब्द एव वा वृत्तौ समशब्देन समानार्थः, यथा—'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्', यथा—मुखसंमुखस्येत्यत्रेति भावः।

न्यासः

गर्हायाञ्च ॥ चित्रीकरणे च ॥ शेषे लृडयदौ ॥ यच्चयत्राभ्यामित्यादिना यच्चयत्रापेक्षं शेषं दर्शयति। चित्रीकरणापेक्षया शेषो न शक्यते विज्ञातुम्; चित्रीकरणस्येह स्वर्यमाणत्वात्। आरोक्ष्यतीति। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'। 'हो ढः', 'षढोः कः सि'। आश्चर्यं यदि भुञ्जीतेति। अनवक्लृप्तिरत्राश्चर्यं गम्यते। तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' इत्यनवक्लृप्तौ लिङ् ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ समर्थयोरिति। धातुना सामर्थ्यमिह नाश्रीयते; तयोरुपपदत्वेनैव तस्य लब्धत्वात्। तस्मात् परस्परसामर्थ्यं समर्थशब्दादिह गृह्यते। तदपि व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणमुभयमुताप्योर्न सम्भवति; पर्यायेण तयोरुपपदत्वात्, तस्मात् समानार्थतालक्षणमिह सामर्थ्यं समर्थशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यत आह—

लकाराणामपवादः। बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः। उत कुर्यात्। अपि कुर्यात्। उताधीयीत। अप्यधीयीत। बाढमध्येष्यत इत्यर्थः।

समर्थयोरिति किम्? उत दण्डः पतिष्यति। अपि द्वारं धास्यति। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। 'वोताप्योः' इति विकल्पो निवृत्तः। इतः प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ्। भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ १५३॥

स्वाभिप्रायाविष्करणम् = कामप्रवेदनम्। कामः, इच्छा, अभिलाष इत्यनर्थान्तरम्, तस्य प्रवेदनम् =प्रकाशनम्। तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपादः। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान्।

अकच्चितीति किम्?

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता।

पदमञ्जरी

प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यत इति। आद्ये प्रश्नो गम्यते, द्वितीये प्रच्छादनम्। ननु चापिशब्दोऽपि प्रश्ने दृष्टः—'अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणाम्'[1] 'अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः' इति, ततश्च प्रश्नेऽपि समानार्थत्वमनयोरिति उत दण्डः पतिष्यतीति प्रत्युदाहरणानुपपत्तिः? एवं मन्यते—अप्यग्रणीरित्यादौ प्रष्टव्यमर्थान्तरमपेक्ष्य समुच्चयार्थ एवापिशब्दः, प्रश्नस्त्वर्थः प्रकरणादिना गम्यते; तेन नानयोः प्रश्ने समानार्थत्वमिति॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ *स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनमिति*। एतदेवावयवार्थप्रकाशनेनोपपादयति--*काम इच्छेति*।

न्यासः

समानार्थत्वमनयोरिति। कुर्यादिति। उप्रत्यये कृते गुणो रपरत्वञ्च, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्वम्, 'ये च' इत्युकारलोपः॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति॥ कामो मे भुञ्जीत भवानिति। स्वाभिप्रायं परस्यानेनाविष्करोति॥

---

१. रघुवंशे ५–४

माराविद त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

'लिङ्'इत्येव । संभावनम्=क्रियासु योग्यताध्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणम्–सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । क

पदमञ्जरी

माराविद त्वां पृच्छामीति । माराविशब्दं ददातीति माराविदः, माराविरवो माकारीत्यर्थः । संज्ञैषा शुकविशेषस्य, तं हस्ते निधाय कश्चिल्लालयति । पार्वत्यपि शुकस्यैव काचिदिष्टा । प्रायेण तु *मातापितरौ पृच्छामीति* पाठः, तत्र तदुपक्रमं वाक्यम्—मातापितरौ पृच्छामि । किमत्र पृच्छ्यते ? कच्चिज्जीवति ते मातेति ॥

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ *योग्यताध्यवसानमिति* । योग्यताया निश्चयः । एतदेव स्फोरयति—*शक्तिश्रद्धानमिति* । शक्तिः = सामर्थ्यम्, श्रद्धीयते विषयीक्रियते येन ज्ञानेन तत्तथोक्तं तदिति । सम्भावनपर्याप्त्येत्येतेन पर्याप्ताविहालंशब्दः, न भूषणादावित्याह—*यद्येवं सम्भावन इति* । सप्तम्यन्तस्य कथमलमिति चेदित्येतद्विशेषणमुपपद्यत इत्याशङ्क्य विपरिणामेन व्याचष्टे—*तच्चेत्सम्भावनमिति* । सम्भावनमलमिति चावर्तते—सम्भावने लिङ् भवति तच्चेत्सम्भावनमलमात्मकं भवतीति । एवं पर्यवसानेनाल्मा सम्बन्धः, अतोऽत्रेतिशब्दो न सम्बन्धनीयः । ततोऽलमित्यस्मिन् सिद्धाप्रयोगे सतीत्यन्वयः । अत्र चेच्छब्दो न सम्बन्धनीयः; सप्तम्यन्तेन सम्बन्धासम्भवात् । वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम्-सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोग इति, न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वयः । *पर्याप्तमिति* । स्वकार्यनिर्वर्त्तने समर्थम्, स्वकार्यं पुनस्तस्याविपरीतमविषयपरिच्छेदः, तद्दर्शयति—*अवितथमिति* । अतथाभूतार्थविषयत्वं ज्ञानस्य वैतथ्यम्, यथा—शुक्तिकायां

न्यासः

सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ योग्यताध्यवसानमिति । योग्यता = सामर्थ्यम्, तस्याध्यवसानम् । सा येनाध्यवसीयते निश्चीयते तद् योग्यताध्यवसानम् = ज्ञानम्, सम्भावनमुच्यते । तमेवार्थं पर्यायान्तरेण विस्पष्टीकर्तुमाह—शक्तिश्रद्धानमिति । शक्तिः = सामर्थ्यम्, सा श्रद्धीयते येन ज्ञानेन तच्छक्तिश्रद्धानम् । तदिति । सम्भावनम् । पर्याप्त्येति । सामर्थ्येन । एतेन पर्याप्ताविह वर्त्तमानोऽलंशब्दो गृह्यते, न तु भूषणादाविति दर्शयति । पर्याप्तमिति । शक्तम्, स्वकार्यनिर्वर्त्तनक्षममित्यर्थः । स्वकार्यम् पुनस्तस्य विपरीतविषयपरिच्छेदः । अवितथमिति । विद्यमानविषयत्वात् । एतेन पर्याप्त्यर्थ एवास्य स्वीकृतः । एवं हि तद्विपरीतविषयं भवति यदि विद्यमानविषय-

चासौ सिद्धः ? यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते। तदीदृशसंभावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत।

अलमिति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम्। सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति। क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् भवति॥

पदमञ्जरी

रजतज्ञानस्य; तद्विपरीतमवितथम्, तथाभूतार्थविषयमित्यर्थः। *तदीदृशसम्भावनोपाधिक इति*। तदिति वाक्योपन्यासे ईदृशमलमर्थविशिष्टं सम्भावनमुपाधिर्यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः। क्वचित्तु *ईदृशे सम्भावनोपाधिक* इत्यसमासः पठ्यते, तत्रेदृश इति न सङ्गच्छते; न हि धात्वर्थस्य किञ्चिद्रूपं प्राङ्निदर्शितं यदीदृशमित्युच्येत। *सर्वलकाराणामपवाद इति*। सम्भावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भविष्यद्विषयाणां सर्वलकाराणामित्यर्थः। *अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति*। अत्र यत्पर्वतभेदविषयं सामर्थ्यं पुंसः सम्भाव्यते तद्यस्य भीमसेनादेर्विद्यत एव, तत्र सम्भावनमवितथमिति तद्विषयमुदाहरणम्। *अपि द्रोणपाकं भुञ्जीतेति*। यत्पक्वस्य भोजनं तदेव पाकस्य भोजनम्, कर्मसाधनो वा पाकशब्दः। *विदेशस्थायी* = देशान्तरगतः। *प्रायेणागमिष्यतीति*। प्रायिकस्वदक्षिणाक्षिस्पन्दनादेर्लिङ्गाभासादागमनं सम्भाव्य तत एतत्प्रयुज्यते, तत्तथ्यमपि भवति, विपरीतमपि भवति। *अलं देवदत्त इति*। पर्याप्तं हनिष्यतीत्यर्थः। भाविविषयत्वात् सम्भावनस्य सर्वत्र लट् प्रत्युदाहृतः।

न्यासः

त्वादवितथं भवति, नान्यथा। अलम इति। अलंशब्दस्य। कुत एतत् ? इतिकरणेनार्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकतयाऽलंशब्दस्य व्यवस्थापनात्। यद्येवम्, अलमर्थः सम्भावनस्य विशेषणं नोपपद्यते, ततश्च यदुक्तम्—'तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते' इति तद्विघटते ? नैष दोषः, आवृत्तिरलंशब्दस्य करिष्यते, तत्रैकस्य सूत्रोपात्तस्यार्थपदार्थकता भविष्यति, आवृत्तस्येतिकरणेनाभिसम्बन्धादर्थपदार्थकतायाः प्रच्युतस्य शब्दपदार्थकता चात्र गम्यते। चार्थ इति। अर्थात्, प्रकरणाद्वा। न तु प्रयुज्यत इति। अवगतार्थत्वात्। क्रियासम्भावनोपाधिक इति। क्रियासम्भावनमुपाधिविशेषणं यस्यार्थस्य स तथोक्तः। अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति। पूर्ववत् 'श्नसोरल्लोपः'। अत्र यत् पर्वतभेदनविषयं सामर्थ्यं पुंसः सम्भाव्यते तत् तस्य विद्यत एवेत्यवितथत्वात् पर्याप्तं सम्भावनम्। प्रायेण स गमिष्यतीति। भस्त्यत्र सम्भावनम् प्रायशब्दात् प्रतीयमानम्, अलमर्थस्तु नास्ति; तेन भविष्यत्कालविवक्षायां लृडेव भवति, न लिङ्॥

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान् । श्रद्दधे भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान् ।

अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

पदमञ्जरी

अपरा व्याख्या—सम्भावनं भाविवस्तूत्प्रेक्षणम्, असति विरुद्धप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनेति ज्ञानम्, यथा प्रत्युदाहरणे–प्रायेणागमिष्यतीति, तस्य विशेषणमलमिति चेदिति, अलमिति चेत् तत्सम्भावनमिति विपरिणामेनान्वयः । तत्र यथा घट इति ज्ञानं पट इति ज्ञानमित्युक्ते ज्ञानस्य विषयनिर्देशः प्रतीयते, तथेहापि सम्भावनाख्यस्य ज्ञानस्य विषयनिर्देशोऽयमलमिति चेत् तत्सम्भावनमलमर्थविषयं चेदित्यर्थः । अलमर्थश्च पर्याप्तिर्न भूषणादिः, धातोश्च प्रत्ययविधानात्तदर्थगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते । इमं धात्वर्थमनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेत् तत्सम्भावनमित्यर्थः । सिद्धाप्रयोगे कस्मिन् सन्निधानादलंशब्दः । एवं तावत्सूत्राक्षराणां निर्वाहः । वृत्तेस्तु—*यत्क्रियासु योग्यताध्यवसानमिति* तदिह सूत्रे जिघृक्षितस्य सम्भावनस्य लक्षणं न सम्भवनमात्रस्य ; अन्यथा प्रत्युदाहरणमनुपपन्नं स्यात्, न हि तत्र शक्तिश्रद्धानं गम्यते । कथं पुनरत्रेदृशं सम्भावनं गृह्यत इत्यत्राह—*तदिदानीमिति* । तत्खलु सम्भावनमेतत्सूत्रप्रणयनकालेऽस्मिन्सूत्र इत्यर्थः । अलमर्थेन विषयेणाविशेष्यते अलमिति चेत् सम्भावनमिति, पर्याप्तिमिति । पर्याप्तिरलमर्थः, न भूषणादिरित्यर्थः । विपरिणामेनान्वयं दर्शयति—*तच्चेत्सम्भावनमिति* । पर्याप्तिविषयत्वात् पर्याप्तम्, अवितथविषयत्वात् अवितथम्, एतद्धात्वर्थानुष्ठाने पर्याप्तो वितथारम्भोऽयमस्मिन् धात्वर्थ इत्येवंरूपं चेत्सम्भावनमित्यर्थः । *अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति* । एवं नामायं बलवानित्यर्थः, पर्वतं तु भिनत्तु मा वा भिदत् ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥ *सम्भावयामि भुञ्जीत भवानिति* । भोजने भवांश्शक्त इत्युत्प्रेक्ष इत्यर्थः ॥

हेतुः कारणम्, हेतुमत्फलम्। हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकमाह्वयेन्न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन यानं हेतुः, अपर्याभवनं हेतुमत्।

विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले, तेन लृडपि भवति – दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते।

लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्यर्थम्। तेनेह न भवति—हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। इच्छामि भुङ्क्तां भवान्। कामये। प्रार्थये॥

पदमञ्जरी

हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ *भविष्यति च काल इति*। इष्यत इत्यपेक्ष्यते। कथं पुनरेतद् द्वयं सूत्रेऽनुपात्तमेव लभ्यते? इत्याह—*तत्रेति*। *लिङिति वर्त्तमाने इति*। 'उताप्योः' इत्यादेः सूत्रात्। *हन्तीति पलायत इति*। अत्र हननं हेतुः, पलायनं हेतुमत्। वर्षणं हेतुः, सरणं हेतुमत्। *पलायत इति*। 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम्। अत्र 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शत्रादेशोऽपि न भवति, 'इतियोगे च सद्विधिः' इति व्यवस्थितविभाषासु पठितत्वात्॥

न्यासः

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ भविष्यति काल इति। इष्यत इत्यपेक्षते। कथं पुनर्विभाषा भविष्यत्कालश्च लभ्यते, यावता नेह सूत्रे विभाषाग्रहणं विनापि भविष्यत्कालोऽस्ति? अत आह—यस्माद् विभाषाग्रहणमनुवर्तत इति। तेन विभाषा लिङ्प्रत्ययो लभ्यते। यद् 'उताप्योः' इत्यादेः सूत्राल्लिङिति वर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियतेऽतो भविष्यत्कालो लभ्यते। पुनर्लिङ्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—कालविशेषे भविष्यति यथा स्यादिति। तेन हन्तीति पलायत इत्येवमादौ वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति। अत्र हननं हेतुः, पलायनं हेतुमत्। पलायत इति। 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम्॥

❀ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ❀ ॥ इह मा भूत्—इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् ।

पदमञ्जरी

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ *कामप्रवेदन इति वक्तव्यमिति* । 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इत्ययं तर्हि योगः किमर्थः, यावता कामो मे भुञ्जीत भवान्, अभिलाषो मे भुञ्जीत भवानित्यत्राप्यनेनैव सिद्धम्? यत्रेच्छार्थमुपपदं न भवति, अर्थप्रकरणादिना तु कामप्रवेदनं गम्यते, तत्रापि लिङ् यथा स्यात् । इदं तर्हि किमर्थम्? लोडर्थम्, लिङ्ग्रहणं तु लोटा बाधा मा भूदिति । एवमपि 'लोट् च' इति वक्तव्ये किं लिङ्ग्रहणेन? प्रकृतं लिङ्ग्रहणं विभाषासम्बन्धम्, अतस्तदनुकर्षणे विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षणं सम्भाव्येत ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ *तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमिति* । तुमुन्प्रकृतौ यः कर्ता स चेदिच्छार्थेष्वपि भवतीति, एतच्च सान्निध्याल्लभ्यते । *इच्छति भोक्तुमिति* । आत्मनो भोजनमिच्छतीत्यर्थः । य एवेषेः कर्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् । इच्छाया भुजिक्रियां प्रति तादर्थ्यस्याप्रतीतेः 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिना

न्यासः

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ भुञ्जीतामिति । टेरेत्वे कृत आम् ।

कामप्रवेदन इति वक्तव्यमिति । कामस्येच्छायाः प्रवेदने = प्रकाशने इमौ लिङ्लोटौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इत्यतः कामप्रवेदनग्रहणमनुवर्त्तते, तेन कामप्रवेदन एव भवतः । अत्र लिङ्ग्रहणं किमर्थम्, न 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येवोच्येत, चकारेण समुचीयमानोऽपि प्रकृतो लिङ् भविष्यति? नैतदस्ति; विभाषया हि भविष्यत्काल इत्युक्तम्, ततो यद्यसावनुवर्त्तते विकल्पः स्यात् । तद्बाधनार्थमेव पुनर्लिङ्ग्रहणं क्रियते ॥

समानकर्त्तृकेषु तुमुन् ॥ पूर्वेण लिङ्लोटोः प्राप्तयोस्तुमुन् विधीयते । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेवेति । यस्माद् धातोस्तुमुन् विधीयते स तुमुन्प्रकृतिः, तां यदपेक्षते तत् तुमुन्प्रकृत्यपेक्षम् । इच्छार्थानां धातूनामेव तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमुपपदत्वम्, अतः प्रत्यासत्तेस्तदपेक्षमेव समानकर्तृकत्वं ज्ञायते—तुमुन्प्रकृतेर्यः कर्ता स चेदिच्छार्थानामपि भवतीति । इच्छति भोक्तुमिति । योऽत्रेषेः कर्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् ।

समानकर्तृकेष्विति–किम् ? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्मान्न भवति–इच्छन्करोति ? अनभिधानात् ॥

लिङ् च १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

तुमुन् न सिद्ध्यतीत्ययमारम्भः । अथापि कथञ्चित्तादर्थ्यं स्यात्, एवमपि समानकर्तृकेष्विति वक्ष्यामीत्यायमारम्भः, तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति । *इच्छन्करोतीति* । अत्रार्थे इच्छन्कर्तुमिति न भवतीत्यर्थः । इच्छन्कर्तुं गच्छतीत्यादौ 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यादिना तुमुन् । ननु भावे तुमुन् विधीयते, तत्कथमिच्छन्करोतीत्यत्र कर्त्तरि प्रसङ्गः ? एवमपीच्छता क्रियते इत्यत्र प्रसङ्गादनभिधानमेवाश्रयणीयम् ॥

लिङ् च ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? लिङ् यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र लिङ् 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति ? तस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् बाधकः प्राप्तः । वासरूपविधिश्च क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धस्तत्र यथा लोण्न भवति एवं

न्यासः

'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यादिनैवात्र तुमुनि सिद्धे पुनस्तस्य विधानं समानकर्तृकेषु लिङ्लोटौ च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ मा भूतामित्येवमर्थः, ण्वुल् मा भूदित्येवमर्थश्च ।

देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति । अत्र भुजेर्देवदत्तः कर्त्ता, इच्छतेस्ततोऽन्य इति नास्ति समानकर्तृकत्वम्, तेन वर्त्तमानविवक्षायां लडेव भवति । अनभिधानादिति । न ह्यत्र तुमुनोत्पद्यमानेन विवक्षितोऽर्थः शक्यतेऽभिधातुमिति । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासाः । अथ वा– अनभिधानादिति । इच्छन् कर्तुमित्यभिधानस्याभावादित्यर्थः । लोकप्रसिद्धानां हि शास्त्रेऽन्वाख्यानं क्रियते, न त्विच्छन् कर्तुमित्यादयो लोकप्रसिद्धाः ॥

लिङ् च ॥ भुञ्जीयाधीयेति । 'इटोऽत्' । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता वासरूपविधिनैवात्र लिङ् भविष्यति ? नैतदस्ति; लिङ्लोटोरपवादत्वाद् बाधकयोः प्राप्तयोस्तद्बाधनार्थस्तुमुन् विधीयते । तेन बाधितत्वाद् यथा लोड् न भवति, तथा लिङपि न स्यात् । तस्माल्लिङ्विधानार्थमिदमुच्यते । योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे लिङ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, तुमुनो मा भूत् ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति। लटि प्राप्ते वचनम्। इच्छति, इच्छेत्। वष्टि, उश्यात्। कामयते, कामयेत ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः=प्रेरणम्। निमन्त्रणम्=नियोगकरणम्। आमन्त्रणम्=कामचारकरणम्। अधीष्टः=सत्कारपूर्वको व्यापारः। संप्रश्नः=संप्रधा-

पदमञ्जरी

लिङपि न स्यात्। अथापि वासरूपविधिः स्याद्? एवमपि लिङेव यथा स्याल्लोण्मा-भूदित्येवमर्थमेतदारब्धव्यमेव ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ *उश्यादिति*। 'वश कान्तौ' अदादिः, ग्रहिज्या-दिना सम्प्रसारणम् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ *विधिः प्रेरणमिति*। भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचित्प्रवर्तनमाज्ञापनमित्यर्थः। नियोगतोऽवश्यम्भावेन यत्करण-मनुष्ठानं तन्निमन्त्रणम्, स निमन्त्रणस्य विषय इत्यर्थः। अवश्यकर्त्तव्ये श्राद्ध-भोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनेति यावत्, श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादि-रभुञ्जानः प्रत्यवैति। *कामचारकरणमिति*। कामचार इच्छाप्रवृत्तिस्तया यत्करणमनुष्ठानं तदामन्त्रणम्, तद्विषयमामन्त्रणमित्यर्थः। यत्राननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तत्र प्रवर्त्तनेति यावत्। कल्याणादौ ह्यामन्त्रितोऽभुञ्जानोऽपि न प्रत्यवैति। *अधीष्टमिति*। अधिपूर्वादिच्छतेर्नपुंसके भावे क्तः। पुंल्लिङ्गेन पाठस्त्व-युक्तः। *सत्कारपूर्वको व्यापार इति*। गुर्वादेराराध्यस्य व्यापारणेत्यर्थः, ण्यन्तादेरच्। इदं वा कर्त्तव्यमिदं वा कर्त्तव्यमित्येवं भूतविचारणासम्प्रधारणम्। यथेदमिह सम्प्रधार्यते इति याच्ञा प्रसिद्धा।

न्यासः

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ॥ वष्टीति। 'वश कान्तौ', अदादित्वाच्छपो लुक्, व्रश्चादिना षत्वम्। उश्यादिति। ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्। कामयत इति। 'कमेर्णिङ्' ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ प्रेरणमिति। नियोगः। निमन्त्रणं नियोगकरणमिति। असत्यामपीच्छायामकरणे सत्यधर्मोत्पत्तेर्नियमेनावश्य-म्भावेन यत् करणं तन्निमन्त्रणम् ॥ कामचारकरणमिति। कामचारः = इच्छाप्रचारः।

रणम् । प्रार्थनम् = याच्ञा । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति ।

पदमञ्जरी

न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ।।
अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ।।

अयं विध्यादिः प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थविशेषणम्, प्रत्ययार्थविशेषणं वेति चत्वारः पक्षाः । तत्राद्ये पक्षे विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः स्यात्, ततश्च यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्रैव स्यात्—विदध्यान्निमन्त्रयेत, आमन्त्रयेत, अधीच्छेत्, संप्रच्छेत्, प्रार्थयेतेति; तत्रापि प्रकृत्यर्था भावकर्मकर्त्तारश्चेत्येतावदवगम्येत, न प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेणापरं विध्यादिकम् । यथा चेच्छार्थेभ्यः 'विभाषा वर्त्तमाने' इत्यत्र लिङि इच्छेदिति लडादयश्च न स्युः; अनेन लिङा बाधितत्वात् । द्वितीये नाप्राप्तेषु भावकर्मकर्तृषु विध्यादयोऽर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः स्युरिति लिङा कर्त्रादीनामभिधानं न स्यात्, द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिश्च, विध्यादीनामेकत्वात् । तृतीये तु यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्र न स्यात्—विदध्यान्निमन्त्रयेतेति, न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये तद्विशेषणभूता विध्यादयः सन्ति । चतुर्थे तु विध्यादीनां कर्त्रादीनां च स्पष्ट एव भेद इति दोषाभाव इति तमेवाश्रयति—*विध्यादयश्चेत इति* । *विध्यादिविशिष्टेष्विति* । विध्यादयः प्रवर्त्तनाविशेषास्तैर्विशिष्टेषु प्रवर्तितेष्वित्यर्थः । सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्तु सम्पृच्छ्यमाने प्रार्थ्यमाने च कर्त्तरि । ननु च प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधीयते तत्रैव

न्यासः

तेन यत्करणं तदामन्त्रणम् । एतदुक्तम्भवति—यदिच्छयैव करणं नानिच्छया अकरणेऽपि दोषाभावात्, तदामन्त्रणम् । इहायं विध्यादिरर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं वा स्यात्? प्रत्ययार्थो वा? प्रत्ययार्थविशेषणं वा? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदा यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनर्थानाचष्टे तत्र न सिध्येत्—विदध्यान् निमन्त्रयेतामन्त्रयेताधीच्छेदिति, न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये विशेषणभूता विध्यादयः सन्तीत्येष दोषः प्रतिविधेयः स्यात् । प्रतिविधीयमानेऽपि तस्मिन् प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अथ द्वितीयः? भावकर्मकर्तृप्रत्ययार्थानां विध्यादयो वाचकाः स्युरित्येवमनयोर्दोषं दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—विध्यादयश्चेत्यादि । प्रत्ययार्थास्त एव भावकर्मकर्तारः । तेषु 'लः कर्मणि च' इत्यादिना प्रत्ययस्य विधानात् तेषामयं विध्यादिरर्थो विशेषणमिति मत्वाऽऽह—विध्यादिविशिष्टे-

विधौ तावत् – कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे – इह भवान्भुञ्जीत । इह भवानासीत । आमन्त्रणे – इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे – अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने – किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने – भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत् – कटं तावद्भवान्करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे–अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे- इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे – अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं

पदमञ्जरी

प्रत्ययेन भाव्यम्, न तु प्रकृत्याभिहिते 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात्, ततश्चास्मिन्नपि पक्षे विदध्यादित्यादौ तदवस्थ एवाप्रसङ्गः ? एवं तर्हि सन्त्येवात्र व्यतिरिक्ता विध्यादयो विषयभेदात्, तथा हि—श्राद्धे मां निमन्त्रयेत भवानिति मत्कर्मकं निमन्त्रणं तवानुष्ठेयमित्यर्थः, तत्र प्रकृत्यभिहितं निमन्त्रणं भोजनविषयम्, लिङभिहितं तु निमन्त्रणविषयमिति विस्पष्ट एव निमन्त्रणभेदः । यथैषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगस्तद्वत् । एवं विध्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि नातीव दोषः । *आमन्त्रणे इह भवान् भुञ्जीतेति* । यदृच्छतीत्यर्थः । *अध्येष्यामह* इत्यपपाठोऽयम्; न हीच्छतेरेतद्रूपं सम्भवति, इष्यतिरपि परस्मैपदी, गुणश्च श्यनि दुर्लभः; इङश्चात्रार्थो नास्ति, सूत्रे चाधीष्टेति इङ् न प्रयुक्तः, तस्मादधी*च्छाम* इति पाठः । *उपनयेतेति* । आचार्यकरण आत्मनेपदम् ॥

लोट् च ॥ *योगविभाग उत्तरार्थ इति* । उत्तरत्र लोट एवानुवृत्तिर्यथा स्याल्लिङो मा भूदिति । *अध्ययै इति* । इट्, उत्तमैकवचनम्, टेरेत्वम्, 'एत ऐ',

न्यासः

ष्वित्यादि । एतेनादिशब्देन निमन्त्रणादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन भावकर्मणोः । आसीतेति । अदादित्वाच्छपो लुक् । अध्यापयेदिति । पूर्ववदात्वपुकौ ॥

लोट् च ॥ यदि विध्यादिष्वेव लोड भवत्येवं योगविभागः किमर्थः क्रियते ? इत्याह— योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे लोट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, लिङो मा

भवानध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । संप्रश्ने–किं न खलु भो व्याकरणमध्ययै । प्रार्थने–भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै, छन्दोऽध्ययै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणम्=प्रैषः, कामचाराभ्यनुज्ञानम् = अतिसर्गः, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः = प्राप्तकालता–एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः, कर्त्तव्यः, कृत्यः, कार्यः । लोट् खल्वपि – करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ॥

किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति ? विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते । वासरूपविधिना भविष्यन्ति ? एवं तर्हि ज्ञापयति–'स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवति' इति ।

पदमञ्जरी

'आड्डुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः, 'आटश्च' इति वृद्धिः, प्रकृतेर्गुणायादेशौ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ *कृत्य इति* । 'विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् । भवान् हि प्रेषित इत्यादिर्वाक्यशेषः सर्वेष्वेवोदाहरणेषु योज्यः ।

न सामान्येनेति । भावकर्मणोरित्युपलक्षणम्; भव्यगेयादीनां कर्त्तर्यपि भावात् । *एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयतीति* । 'प्रैषादिष्वेव कृत्या भवन्ति नान्यत्र' इति नियमार्थं चैतन्न

न्यासः

भूदिति । करोत्विति । 'एरुः' इत्युत्वम् । अध्ययै इति । 'आड्डुत्तमस्य पिच्च' इत्याट्, टेरेत्वे कृते 'एत ऐ', 'आटश्च' इति वृद्धिः, प्रकृतेर्गुणायादेशौ ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ कार्य इति । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । कृत्य इति । 'विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् ।

किमर्थमिदमित्यादि द्रेष्यम् । विशेषविहितेत्यादि परीहारः । कृत्या हि सामान्येन विहिताः । लोट् तु प्रैषादिनार्थविशेषेण । अतस्तेन विशेषविहितेन कृत्याः प्रैषादिविषये बाध्येरन्निति पुनर्विधीयते । वासरूपेत्यादिना परीहारं विघटयति । एवं तर्हीत्यादिना प्रैषादिषु कृत्यविधानस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । ननु चाऽसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, इह चास्ति प्रयोजनम्, किं तत् ? प्रैषादि येन नियमेन कृत्या भवन्ति,

विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः, प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैषादयो वर्त्तन्ते। प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। चकाराद्यथाप्राप्तं च। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् = उपरिमुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः, करणीयः, कार्यः। भवान्खलु कटं कुर्यात्, भवान्खलु करोतु। भवानिह प्रेषितः। भवानतिसृष्टः। भवान्प्राप्तकालः ॥

पदमञ्जरी

भवति, अनिष्टत्वात्। अन्यत्रापि कृत्या दृश्यन्ते—तृणेन शोष्यम्, बुषेन बोध्यमिति, अग्निस्तोकं तृणेन दीपनीय इति। वस्तुस्वरूपकथनमेतत्, न त्वत्र प्रैषादिप्रतीतिः। *अधिकारात्परेणेति*। एनपा योगे पञ्चमी मृग्या। *नावश्यमिति*। क्वचिद्भवति, क्वचिन्नेत्यर्थः।

को विशेष इति। विधिः प्रेरणमिति पूर्वत्र व्याख्यातत्वात् नास्त्येव भेद इति प्रश्नः। यद्यविशेषः, कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत् ? शब्दरूपस्याभिधेयत्वात्। 'को विशेषः' इति कोऽनयोः शब्दयोर्विशेषोऽभिधेय इत्यर्थः। *केचिदिति*। एवमामन्त्रणातिसर्गयोरपि विशेषो ज्ञेयः। केचिदिति वचनादपरेऽनयोर्विशेषं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति। तेषामपि प्रैषातिसर्गग्रहणं कर्त्तव्यमेव, तत्रैव कृत्या यथा स्युरिति। 'प्राप्तकाले च' इति ह्युक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्याः स्युः। चकारेण लोडप्यनुकर्षणीयः—प्राप्तकाले यथा स्यादिति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ चकाराद्यथाप्राप्तं चेति। लोट्, कृत्याश्च ॥

न्यासः

नान्यत्रेति ? नैतत्; अनिष्टत्वात्। अन्यत्रापि हि कृत्या दृश्यन्ते—तृणेन शोष्यम्, बुषेन बोध्यमिति। तच्च नियमे सति न सिध्येत्, न ह्यत्र प्रैषादयो गम्यन्ते। तस्मान्नेह नियमोऽभीष्टः, न चानिष्टार्था प्रक्लृप्तिः शास्त्रे युक्ता। ततो युक्तं ज्ञापकमेव; कृत्यविधानस्यावश्यम्भावात्। अवश्यंग्रहणेन क्वचिदपि भवतीति दर्शयति। एतच्च स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिः क्वचित् स्वरितत्वप्रतिज्ञानाल्लभ्यते। तेन कालादिषूपपदेषु वासरूपविधिना ल्युडपि भवति—कालो भोजनस्येति। यदि तु सर्वथा वासरूपविधिर्न स्यात् तदा 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन्नेव नित्यं स्यात्। केचिदाहुरिति वचनादपरे त्वेतयोर्विशेषं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ यथाप्राप्तञ्चेति। लोट्, कृत्याश्च ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

'प्रैषादिषु' 'ऊर्ध्वंमौहूर्तिके' इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वंमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवान्कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

'स्मै' इति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन्माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

इह कस्मान्न भवति—'कालः पचति भूतानि' इति ? प्रैषादिग्रहणमिहाभिसंबध्यते ॥

पदमञ्जरी

स्मे लोट् ॥ *लिङ्कृत्यानामपवाद इति* । अनन्तरसूत्रेण प्राप्तानाम् । करोतु *स्मेति* । स्मशब्दोऽधिकारं सूचयति - भवानत्राधिकृत इत्यर्थः ॥

अधीष्टे च ॥ अङ्ग स्म राजन्निति । अङ्गशब्दोऽनुनये । ब्राह्मणानामेवाध्यापनं वृत्तिरतो राजन्नित्यभ्यर्हितेत्यर्थः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ *प्रैषादिग्रहणं सम्बद्ध्यते इति* । न चेह प्रैषादयो गम्यन्त इति भावः । *इह कस्मादिति* । *कालो भोजनस्येति* । तस्माद् भुङ्क्तां भवानिति

न्यासः

स्मे लोट् ॥ लिङ् कृत्यानामपवाद इति । अनन्तरसूत्रविहितानाम् ॥

अधीष्टे च ॥ लिङोऽपवाद इति । विध्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य । अध्यापयेति । सेर्हिरादेशः, तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । जुहुधीति । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ प्रैषादिग्रहणमिह सम्बध्यत इति । न चेदिह प्रैषादयो गम्यन्ते, तेन तत्र न भवतीत्यभिप्रायः । कालो भोजनस्येत्युक्ते तस्माद् भुङ्क्तां भवानिति

इह कस्मान्न भवति—कालो भोजनस्य ? वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदम्—'स्त्र्यधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्यः' इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद्भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः = तद्योग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या

पदमञ्जरी

वाक्यार्थः, तेन गम्यतेऽत्र प्रैष इति प्रश्नः । *वासरूपविधिनेति* । ननु प्रैषादिषु कृत्यविधानात् स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितम् ? तत्राह—*उक्तमिति* । अनित्यत्वमेव तत्र ज्ञापितं न सर्वथाभाव इत्यर्थः । पर्यायोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वाहुः—अवसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते, 'व्युपयोः शेतेः' इत्यत्र राजानमुपशयितुं पर्याय इति प्रयुक्तो *वृत्तिकारेण* । तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादानम्, यथा—'निमित्तकारणहेतुषु' इत्यत्रेति ॥

लिङ् यदि ॥ तुमुनोऽपवाद इति । कर्तृकर्मणोः सावकाशोऽपि लिङ् प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्परत्वाच्च भावे तुमुनो बाधक इत्यर्थः ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ अर्हतीत्यर्ह इति । पचाद्यच् । *तद्योग्य इति* । तच्छब्देन धात्वर्थः परामृश्यते । *अर्हे कर्त्तरि गम्यमान इति* । क्वचिद्वाच्ये, क्वचिद्गम्यमान

न्यासः

प्रैषो गम्यते । ततश्च प्रैषादिग्रहणेऽनुवर्त्तमानेऽपीह प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह—इह कस्मान्न भवतीत्यादि । स्यादेतत्—प्रैषादिषु कृत्यविधानाज् ज्ञापकात् स्त्र्यधिकारात् परेणापि वासरूपविधिर्नास्तीति, तत् कथं ल्युडपि भवतीत्यत आह—उक्तमित्यादि । न हि स्त्र्यधिकारात् परेणापि सर्वत्र वासरूपविधिर्नास्तीति, किं तर्हि ? अनित्यः । ततः क्वचिद् भवति । एतच्च 'एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति' इत्यादिना प्रागेवाभिहितम् ॥

लिङ् यदि ॥ तुमुनोऽपवाद इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ।

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ वोढव्येति । 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्येते विधयः कर्त्तव्याः । अथेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

वोढव्या, वाह्या, वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानेतदर्हेदिति ।

अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते, यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्ति ? योऽयमिह लिङ् विधीयते, तेन बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भावः = आवश्यकम् । उपाधिरयम , नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

पदमञ्जरी

इत्युभयथानुग्रहाय गम्यमान इत्युक्तम् । क्वचिद् *वाच्ये गम्यमाने वेति* पाठः, तत्र यथासम्भवमित्यन्वयः । तत्र तृच् अजर्यकुप्यादिषु, कृत्याश्च वाच्यत्वे भवन्ति; लिङ् भव्यगेयादिषु, कृत्याश्चोभयत्र भवन्ति । अथ कस्मात् 'कृत्यतृचौ' इति सूत्रे कृत्यभेदविवक्षया बहुवचनम्, इह तु सामान्यविवक्षया द्विवचनम् ? क्वचित्तु वृत्तावपि बहुवचनमेव पठ्यते । *तेन बाधा मा भूदिति* । वासरूपविधिश्च नावश्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ अवश्यं भाव आवश्यकमिति । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । *उपाधिरिति* । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः । *नोपपदमिति* । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि', 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति निर्देशात् । उपपदत्वे हि केवलाण्णिनिर्न स्यात्, तत्साहचर्यादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव, नोपपदम् । *शतं दायीति* । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

न्यासः

योऽयमित्यादि परीहारः । वासरूपविधिः स्त्र्यधिकारात् परेण नावश्यम्भवतीत्युक्तमेव ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ आवश्यकमिति । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । उपाधिरयमिति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः । नोपपदमिति । उपपदत्वे तु कारी, हारीति रूपं न स्यादित्यभिप्रायः । 'ओरावश्यके' इत्यत्र प्रतिपादितमेवावश्यमुपाधिः, नोपपदमिति, तदिहापि तद्वदेवोपाधिकत्वमावश्यकस्य वेदितव्यम् । तेन सह निर्देशादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव, नोपपदमिति । यद्यावश्यकमुपाधिर्नोपपदम्, 'उपपदमतिङ्' इति समासो न स्यात्, न चान्यल्लक्षणमस्ति येनेह समासः स्यादिति यो मन्येत, तं प्रत्याह— मयूरव्यंस-

आधमर्ण्ये खल्वपि—शतं दायी । सहस्रं दायी । निष्कं दायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः, अवश्यं करणीयः, अवश्यं कार्यः, अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्ये—भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् ॥

किमर्थमिदम्, यावता सामान्येन विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति ? विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् ॥

कर्त्तरि णिनिः, भावकर्मणोः कृत्याः, तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र केचिदाहुः—भव्यगेयादयः कर्तृवाचिनः कृत्याः, त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

'शकि' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ्

पदमञ्जरी

कृत्याश्च ॥ *भव्यगेयादयः कर्तृवाचकाः कृत्या इति* । भव्यगेयादिष्ववयवत्वेन स्थिताः कृत्या इत्यर्थः । आदिशब्देन न भव्यगेयादिसूत्रनिर्दिष्टानामेव ग्रहणम्, किं तर्हि ? अजर्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्यादीनामपि ग्रहणम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

शकि लिङ् च ॥ *प्रकृत्यर्थविशेषणमिति* । नोपपदम्, 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति लिङ्गात्, उपपदत्वे हि केवलौ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे न सम्भवतः । भवान्खलु

न्यासः

कादित्वात् समास इति । सहस्रं दायीति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां द्वितीयैव भवति ॥

कृत्याश्च ॥ किमर्थमित्यादि चोद्यम् । विशेषविहितेनेति परीहारः । कर्त्तरीत्यादिना परीहारविघटनञ्च । केचिदित्यादिना परकीयमतेन परीहारसमर्थनम् । भव्यगेयमिति । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति भव्यगेयादयः शब्दा अवयवभूतेषु कृत्येष्विह वर्त्तन्ते । कर्तृवाचिन इति । भव्यगेयादिसूत्रेणैषां पक्षे कर्त्तरि निपातनात् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

शकि लिङ् च ॥ शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणमेतदिति । एतेनोपपदत्वं शकोऽपाकरोति । उपपदत्वे ह्यप्रयुज्यमाने शको न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च सामान्येन

प्रत्ययो भवति। चकारात्कृत्याश्च। भवता खलु भारो वोढव्यः, वहनीयः, वाह्यः। भवान् खलु भारं वेहत्। भवानिह शक्तः।

सामान्यविहितानां पुनर्वचनम् – लिङा बाधा मा भूदिति।

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः = अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। चिरं जीव्याद् भवान्। चिरं जीवतु भवान्।

आशिषीति किम्? चिरं जीवति देवदत्तः॥

पदमञ्जरी

शक्त इति वाक्यशेषः सर्वेषु योज्यः। *लिङा बाधा मा भूदिति*। स्त्रियाः परेण वासरूपविधेरनित्यत्वाल्लिङा बाधाशङ्का। 'पराजेरसोढः' इत्यत्रासोढो योऽर्थः—सोढुं न शक्यत इति। शक्यार्थे क्तप्रत्ययो व्याख्यातः स 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वा, वासरूपविधिना वा समर्थनीयः॥

आशिषि लिङ्लोटौ॥ आशीर्विशिष्ट इत्याशास्यमान इत्यर्थः। विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहणं न कृतम्, 'स्मे लोट्' इत्यादिविषयेऽपि परत्वादेष विधिर्यथा स्यादिति। अवश्यं चोत्तरार्थमिहाशीर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

न्यासः

कृत्यानामभिधानाच्छकेरपि भविष्यति, तत्किमर्थमित्याह—सामान्येन विहितानामित्यादि॥

आशिषि लिङ्लोटौ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणञ्चैतदिति। पूर्वेणाभिप्रायेणोपपदनिरासार्थमिदमुच्यते। जीव्यादिति। 'स्कोः' इति सलोपः। अथ किमर्थं लिङ्ग्रहणम्, 'लोट् च' इत्येव सिद्धम्, चकारेण ह्यनुकृष्यमाणो लिङपि भविष्यति? नैवं शक्यम्; यथैव हि चकारेण लिङनुकृष्यते तथा कृत्या अप्यनुकृष्येरन्। ननु निवर्त्तिष्यन्ते कृत्याः, तेषु निवृत्तेषु लिङ एवानुकर्षणार्थश्चकारो भविष्यति? सत्यमेतत्; एवं यदि तेषां निवृत्तिर्विज्ञास्यते लिङोऽपि निवृत्तिः स्यात्। व्याख्यानादनुवर्त्तिष्यत इति चेदेवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं यथान्यासमेव न्याय्यम्। अथ विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्, एवं हि लिङ्लोटोर्ग्रहणं न कृतं भवति? नैवं शक्यम्; विध्यादिसूत्रे पाठे सति 'स्मे लोट्' इत्येवमादिभिः परत्वाद् बाधा स्यात्। इह तु क्रियमाणे परत्वादेष योगस्तेषां बाधको भविष्यतीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः। अवश्यञ्चोत्तरार्थमाशीर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्—'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इत्याशिषि यथा स्याताम्॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

'आशिषि' इत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि – देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ।

सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते – क्तिचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः – 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् ।

कथं मा भवतु तस्य पापम्, मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः – अङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ्

पदमञ्जरी

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ *तन्तिरिति* । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः प्राप्नोति, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घत्वं च, तदुभयमपि न भवति; 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति प्रतिषेधात् । *सातिरिति* । सनः क्तिचि 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यात्वम् । क्तिचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनः; 'न क्तिचि दीर्घश्च' इत्यत्र एकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

न्यासः

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ समुदायेनेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन । एतेन समुदायोपाधितां संज्ञाया दर्शयति । तन्तिरिति । 'तनु विस्तारे', अत्र 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः प्राप्नोति, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपश्च; तदुभयम् 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति निषिध्यते । सातिरिति । 'षणु दाने', 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । देवदत्त इति । डुदाञो निष्ठायाम् 'दो दद् घोः' इति ददादेशः, 'खरि च' इति चर्त्वम् ।

माङि लुङ् ॥ मा कार्षीदिति । 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभावः ॥

च। मा स्म करोत्, मा स्म कार्षीत्। मा स्म हरत्, मा स्म हार्षीत्॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः॥

—

पदमञ्जरी

स्मोत्तरे लङ् च॥ अत्रोत्तरशब्द आधिक्यवचनो न दिग्वचनः, तेन पूर्वभूतेऽपि स्मशब्दे भवति, तद्दर्शितम्—स्मशब्दसहित इति॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

—

न्यासः

स्मोत्तरे लङ् च॥ स्मशब्द उत्तरमधिकं यस्य माङः स तथोक्तः॥

श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥

—

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्धः = विशेषण-विशेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो

पदमञ्जरी

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ प्रयोगे स्वार्थाभिधानव्यग्रयोर्धात्वोः परस्परेण सम्बन्धाभावादुपचरितवृत्तिरत्र धातुशब्द इत्याह—*धात्वर्थे धातुशब्द इति*। *धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति*। सम्बन्धस्यानेकाधिष्ठानत्वात् वृत्तावपि संख्याविशेषोऽवगम्यत इति भावः। सकलविषयापेक्षया च बहुवचनम्। एकैकं विवक्षायां तु धात्वर्थयोः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम्। यदि तु कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमिति धात्वोरेवार्थद्वारकः सम्बन्ध आश्रीयेत, इह तु न स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति, द्वयोर्हि प्रयुज्यमानयोः सम्बन्धो भवति, न चात्र वर्तमानकालेऽस्तिः प्रयुज्यते। कीदृशः पुनरयं धातुसम्बन्धः? इत्याह—*विशेषणविशेष्यभाव इति*। तत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यं तत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य; सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणम्, कारकस्य क्रियां प्रति गुणभावात्। *अयथाकालोक्ता अपीति*। यस्मिन्काले विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रयुक्ता इत्यर्थः। एतेन कालमात्रस्यात्र बाधः, न तूपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामिति दर्शयति। एतच्च 'वर्त्तमानसामीप्ये' इत्यारभ्य प्रायेण कालान्यत्वप्रतिपादनाल्लभ्यते।

न्यासः

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ धात्वर्थे धातुशब्द इति। अभिधेयेऽभिधानोपचारं कृत्वा धात्वर्थोऽत्र धातुशब्देन निर्दिष्ट इति दर्शयति। भ्वादिष्वेवायं धातुशब्दो वर्त्तते, स्वार्थे गुणीभूतस्य धातुशब्दस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धो न स्यात्; तस्माद् धात्वर्थ एवायं धातुशब्दो वर्त्तते, न भ्वादिषु। ततश्च धातुसम्बन्ध इत्यस्य धात्वर्थसम्बन्ध इत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह—धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति। कः पुनः सम्बन्ध इत्याह–विशेषण-विशेष्यभाव इति। अयथाकालोक्ता अपीत्यादि। यो यस्यात्मीयः कालो यथाकालम्। 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः, यथाकाले उक्ता यथाकालोक्ताः, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः, न यथाकालोक्ताः = अयथाकालोक्ताः। एतदुक्तं भवति—स्वैः स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्यत्र यस्मिन् यस्मिन् काले ये ये विहितास्ततोऽन्यत्रकालेऽपि प्रयुक्ताः

भवन्ति। अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जनिता। कृतः कटः श्वो भविता। भावि कृत्यमासीत्। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति। विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति।

पदमञ्जरी

अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति। भूतः कालो यस्येति बहुव्रीहिः, एतेन भविष्यत्काल इति व्याख्यातम्। *तत्रेति*। तयोर्मध्ये। भूतकालोऽग्निष्टोमयाजीत्येवशब्दो भविष्यत्कालेन जनितेत्यनेन सम्बद्ध्यमानः साधुर्भवति। अयमपि भविष्यत्कालः सन्साधुर्भवतीत्यर्थः। अथ वा—स्वयमपि भविष्यत्कालेनाभिसम्बद्ध्यमानः, स्वकालपरित्यागेन भविष्यत्कालः सन्नित्यर्थः। अयं ह्यत्रार्थः—पुत्त्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति, तत्र यदि भूतकाल एव णिनिरवतिष्ठेत तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। एवमितरयोरप्युदाहरणयोर्द्रष्टव्यम्। अथ विपर्ययः कस्मान्न भवति, भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बद्ध्यमानः स्वकालपरित्यागेन भूते साधुर्भवति, ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जात इत्ययं वाक्यार्थ इति? तत्राह=*विशेषणं गुणत्वादिति*। प्रधानानुवर्त्ती गुणः, न गुणानुवर्त्ति प्रधानम्, उभयोश्च स्वकालनिष्ठयोः सम्बन्धानुपपत्तिरिति प्रधानानुरोधेन गुणस्य कालपरित्याग इत्यर्थः।

न्यासः

प्रत्ययाः साधवो भवन्तीति। अग्निष्टोमयाजीत्यादीन्युदाहरणानि दर्शयति। सर्वत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यः, सुबन्तवाच्यस्तु विशेषणम्। अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति। भूतः कालोऽस्येति बहुव्रीहिः। भूतकालत्वं तु भूताधिकारे 'करणे यजः' इति णिनेर्विधानात्। जनितेति भविष्यत्काल इति। भविष्यन् कालोऽस्येति बहुव्रीहिरेव। भविष्यत्कालत्वं तु भविष्यदनद्यतने लुटो विधानात्। तत्रेति। निर्धारणे सप्तमी। तयोर्भूतकालभविष्यत्कालयोर्मध्ये यो भूतकालः स भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुर्भवति। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालो जनितेति भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्काल एव सम्पद्यते। द्वितीयेऽप्युदाहरणे कृत इति भूतकालः; भूते निष्ठाविधानात्। भवितेति भविष्यत्कालः; पूर्ववदेव। तत्र भूतकाल इतरेणापि सम्बध्यमानः साधुर्भवति। तृतीयेऽपि भावीति भविष्यत्कालः; 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात्। आसीदिति भूतकालः; भूतानद्यतने लङो विधानात्। तत्र भविष्यत्कालो भूतकालेनापि सम्बध्यमानः साधुर्भवति।

इहाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जनितेति भूतकालो भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानो भविष्यत्कालः सम्पद्यते। तथा ह्ययमत्रार्थः प्रतीयते सोऽस्य पुत्त्रो जनिता योऽग्निष्टोमेन

प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणम् – अधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति। गोमानासीत्। गोमान्भविता। गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मतुप् आसीद्, भवितेति सम्बन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययाधिकार इति। यद्यपि प्रकृतः प्रत्ययशब्दः स्वरूपपदार्थकः, तथापीह संज्ञिनामनिर्देशात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः। *अधात्वधिकारविहिता अपीति*। अन्यथा प्रकृतानां धातुप्रत्ययानामेव ग्रहणं स्यात्। प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालान्तरेऽपि साधुत्वं भवति। *गोमानासीत्, गोमान्भवितेति*। 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्यर्थेन विशिष्टेऽर्थे विहितः। धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुर्भवति। ततश्चायमत्रार्थः–गावोऽस्यासन् गोमानासीत्, गावोऽस्य भवितारः गोमान् भवितेति। धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थम्, तेनास्तिभूजनिसम्बन्धे तद्विशेषणानामेव कालान्यत्वेन साधुत्वं भवतीति केचित्। न चायं पक्षो भाष्ये सिद्धान्तत्वेन स्थापितः, तस्मादविशेषेण भवतीत्यन्ये। दृश्यते चान्यत्रापि कालान्यत्वम्—'साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो ये प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी' इत्यत्र। नदन्त इति वर्त्तमानकालः प्लावयिष्यन्तीति अवर्त्तमानेनाभिसम्बध्यमानो भविष्यत्कालः सम्पद्यते।

न्यासः

यष्टेति। न च भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बध्यमानो भूतकालतां प्रतिपद्यते, न ह्यत्रायमर्थः प्रतीयते–सोऽस्य पुत्रो जातो योऽग्निष्टोमेनेष्टवानिति। इतरयोरप्युदाहरणयोर्विशेषणं विशेष्यकालतामापद्यते, यतस्तत्रायमर्थोऽवगम्यते—स श्वो भविता कटो यः करिष्यते, तत् कृत्यमासीद् यद् भूतमिति। तदेतत् कथं भवति? विपर्ययः कस्मान्न भवति? इत्याह – विशेषणमित्यादि। विशेषणं हि परार्थत्वाद् गुणोऽप्रधानमित्यर्थः। तेन च प्रधानकालस्य विशेष्यस्योपकारः कर्त्तव्यः। न च तत् प्रधानमपरित्यज्य स्वकालं प्रधानकालमप्रतिपद्यमानं प्रधानोपकारक्रियां कर्त्तुं समर्थं भवतीति प्रधानस्य यः कालस्तमनुरुध्यते। विशेष्यं तूपकार्यत्वात् प्रधानम्। न च प्रधानस्य गुणकालापत्तिर्युक्ता, अन्यथा यदि गुणकालं प्रधानकालः प्रतिपद्येत तदा तस्य प्रधानत्वं हीयेत। तेन न भवति विपर्ययः।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रत्यय इत्यनुवर्त्तत इत्यत आह—प्रत्ययाधिकार इत्यादि। पूर्वकं प्रत्ययग्रहणं धातुसम्बद्धम्, अतस्तदिहाश्रीयमाणं धात्वधिकारविहितानां प्रत्ययानां साधुत्वे सम्पद्यते। अत्र पुनः प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं गृह्यते, तेन

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

'धातुसंबन्धे' इति वर्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट्

पदमञ्जरी

सूत्रप्रत्याख्यानं तु–अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिः, जनितेत्येतत्सम्बन्धात्तु केवलं व्यपदेशस्य भावित्वप्रतीतिः, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेतिवत् । ततश्च भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रत्येष्यते । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः, अन्यथा भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् । तस्मादिदानीमासीदित्येवं तत्रार्थः । गोमानासीदित्यत्रापि देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद् भूतप्रत्ययः । तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्वं प्रतीयते, गोमच्छब्दस्तु स्वमहिम्ना वर्त्तमानसत्ताविशिष्टमेव प्रकृत्यर्थमाह ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ *धातुसम्बन्ध इति वर्त्तत इति* । अनुप्रयोगधातुना च सम्बन्धः । क्वचित्त्वयं ग्रन्थो न पठ्यते । *प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति* । उपपदत्वाशङ्कां निरस्यति । व्याख्यानाच्चोपपदत्वाभावः । *समभिहारविशिष्टक्रियावचनादिति* । क्रियाधर्मे समभिहारमात्रे धातोर्वृत्त्यसम्भवादेतदुक्तम् । अत्र यदि 'लोटो हिस्वौ' इति वचनात्तस्यैव हिस्वौ स्याताम्, तदा सामान्यविहितानां तिङां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधा स्यात्,

न्यासः

तद्धितानामधात्वधिकारविहितानामपि प्रत्ययानां सम्बन्धे कालान्तरप्रयुक्तानां साधुत्वमुपपद्यते, तदर्थं पुनः प्रत्ययग्रहणम् । कालभेदे इति । कालविशेषे, अस्मात् कालादन्यस्मिन् काल इत्यर्थः । गोमानासीदिति । गोमानिति वर्तमानकालः; 'तदस्य' इत्यादिना वर्तमानकालमस्तीत्युपादाय मतुपो विधानात् । स भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बध्यमानः साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति । एतेनोपपदत्वं निरस्यति । उपपदत्वे हि केवलाद् हेतोर्न स्यादित्यभिप्रायः । अत्र तिङादेशौ वा हिस्वौ स्याताम्, लोडादेशौ वेति द्वौ पक्षौ । ननु च प्रथमपक्षाशङ्कायाः प्रसङ्ग एव नास्ति; लोट इति वचनात्, तत् कथमसावाशङ्कितः ? लोट्स्थानिकत्वादादेशोऽपि लोड्व्यपदेशमासादयतीति युक्तमाशङ्कितुम् । तत्र हि यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते तदा 'भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवाहं भुञ्जे' इति 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति पित्त्वाद् ङित्त्वं नास्ति, ततश्च 'श्नसोरल्लोपः' इत्याकारलोपो न स्यात् । उभावपि च परस्मैपदा-

प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु। सर्वलकाराणामपवादः। तस्य च लोटो हि, स्व–इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु वा भवतः।

पदमञ्जरी

ततस्तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावात् 'वा च तध्वमोः' इति तयोः स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नमिति लोट्शब्देन तदादेशानां ग्रहणमित्युपलक्ष्यते। अस्तु तथा, को दोषः? इह हि तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्वाभावाल्लुनीहीतीत्त्वं न स्यात्, ब्रूहीति 'ब्रुव ईट्' स्यात्, तृण्ढीति 'तृणह इम्' स्यात्, अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत? नैष दोषः; 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यत्र योगविभागः करिष्यते, तत्सामर्थ्याद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति नाश्रीयते, सेर्हिर्भवति अपिच्च भवति यावान्कश्चिद्धिर्नामेति। यौ तर्ह्युत्तमादेशौ हिस्वौ, तयोराडागमः प्राप्नोति—लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि, अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीय इति? नैष दोषः; आटि कृते साट्कस्यादेशौ भविष्यतः, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्। हिस्वयोः पुनराट् न भविष्यति, इह ह्याट् क्रियतां हिस्वाविति सम्प्रधारणायामुभयोरनित्ययोः 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' इति परत्वादाटि कृते साट्कस्य हिस्वाविति सिद्धमिष्टम्। एवमपि हेर्योगविभागेन पित्त्वाभावेऽपि स्वशब्दस्योत्तमादेशस्य पित्त्वाद्भुङ्क्ष्वभुङ्क्ष्वेत्येवाहं भुञ्जे इत्यत्र 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपो न प्राप्नोति, ब्रूष्वब्रूष्वेत्येवाहं ब्रुवे 'ब्रुव ईट्' प्राप्नोति, सर्वेषां च तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु 'परस्मैपदानां हिः, इतरेषां स्वः' इति नियामकमस्ति। तस्माद् दुष्ट एवायं पक्ष इति मत्वा लकारस्यैवादेशौ हिस्वावाश्रयणीयाविति दर्शयति। *तस्य च लोट इति*। नन्वस्मिन्पक्षे 'वा च तध्वमोः' इत्यनुपपन्नमित्युक्तं तत्राह—*तध्वम्भाविनस्तु वा*

न्यासः

नामात्मनेपदानामनियमेन स्याताम्; नियमहेतोरभावात्। सामान्येन तिङां स्थाने विधीयमानयोः कुत एतल्लभ्यते! यतः परस्मैपदानां ह्यादेशेन भवितव्यम्, इतरेषां स्वादेशेनेति। तस्माद् दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वा द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—तस्य च लोट इत्यादि। यस्मिन् पक्षे दोषः प्रसजति तं प्रतिविधास्यति। तध्वंभाविनस्तु वा भवत इति। लोट इत्यपेक्ष्यते। तश्च ध्वश्च तध्वमौ, तौ भाविनौ यस्य लोटः स तध्वम्भावी। एतेन तादेशार्थो लोडेव स्थानी; तादर्थ्यात्, सूत्रे तशब्देन व्यपदिष्टो ध्वमादेशार्थश्च ध्वंशब्देनेति दर्शयति। अथ तध्वमावेव स्थानिनौ कस्मान्न विज्ञायेते? अशक्यं हि तौ स्थानित्वेन विज्ञातुम्। तयोरपि स्थानित्वेऽलोडादेशयोरपि हिस्वौ स्याताम्। अथ तध्वमौ विशेषयिष्यामः—लोटो यौ तध्वमाविति, ततोऽयमदोष इति चेत्; एवमपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तध्वम्भाविनो लोट एव स्थानित्वं युक्तम्, न तध्वमोः।

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः, क्रियासमभिहारे लोड् भवति, ततो लोटो हिस्वौ । लोडित्येव, लोड्धर्माणौ हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेना-

पदमञ्जरी

भवत इति । मुख्यार्थासम्भवे तध्वम्भावी लोडेव तथोच्यते इत्यर्थः ।

यदि तर्हि लोट एव हिस्वावादेशौ न तदादेशानाम्, 'लः परस्मैपदम्' इति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याताम् । तिङ्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात्, ततश्च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न प्राप्नोति । हिस्वयोश्च कृत्त्वात्तदन्तस्य शतृशानजन्तस्येव प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति, तत्र च विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोः 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' 'निपातोऽव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायां यद्यपि विभक्तीनां श्रवणं न भवति, तथापि ततः परस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः प्राप्नोति, द्वावपि च कर्तर्येव स्याताम्, न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् । तस्मादयमपि पक्षो दुष्ट एव, तत्राह—*योगविभागश्चात्र कर्त्तव्य इति* । योगविभागे यथेष्टं सिद्ध्यति तथा दर्शयति—*लोडित्येवेति* । एतेन द्वितीययोगे प्रथमान्तस्य लोड्ग्रहणस्यानुवृत्तिं दर्शयति । तत्र च सामानाधिकरण्येन लोडित्यनेन हिस्वौ विशेष्येते, न षष्ठ्या विपरिणामेन, न च हिस्वौ लोटो भवतः; उच्यते चेदं लोटो हिस्वाविति, ततश्च धर्मातिदेशो विज्ञायते, तदाह—*लोड्धर्माणौ तौ भवत इत्यर्थ इति* । अत्र च लोट्शब्देन लोट्संबन्धिनौ हिस्वावुच्येते मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्यातिदेश्यस्यासम्भवात्प्रसिद्धौ लोट्संबन्धिनौ यौ हिस्वौ, 'सेर्ह्यपिच्च' 'सवाभ्यां वामौ' इति विहितौ, तद्धर्माणावित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ? तद्दर्शयति—*तेनेति* । तयोर्हि परस्मैपदा-

न्यासः

यदि तर्हि लोटो हिस्वावादेशौ, न तदादेशानां तिङामेव, एवञ्च 'लः परस्मैपदम्' इति तयोः परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्युभावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याताम्; तिङ्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता न स्यात्, ततश्च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न स्यादित्यत आह—योगविभागश्चेत्यादि । लोडित्येवेति । एतेन द्वितीये योगे लोडित्यस्यानुवृत्तिं दर्शयति । लोड्धर्माणावित्यादि । लोट इव धर्मास्तिङ्त्वादिर्ययोस्तौ लोड्धर्माणौ । ननु च लोडादेशानां तिङ्त्वादि धर्मः, न लोटः ? आदेशद्वारेण स्थानिनोऽपि लोटस्तिङ्त्वादिधर्मो भवतीत्यदोषः । कथं पुनर्योगविभागे सति लोड्धर्माणौ तौ भवतः ? योगविभागे सति द्वितीये योगे लोट्शब्दो योऽनुवर्त्तते तेनार्थाद् विभक्तेर्विपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्ततामापन्नेन हिस्वौ विशेष्येते—लोटो यौ हिस्वाविति । ततश्च लोडादेशयोः सिप्थासोः स्थाने यौ हिस्वौ

त्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते, तिङ्त्वं च द्वयोरपि भवति ॥

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवां लुनीथः, यूयं लुनीथ। अथ वा – लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः ॥

पदमञ्जरी

त्मनेपदत्वं भेदेन व्यवस्थितम्—हेः परस्मैपदत्वम्, स्वस्यात्मनेपदत्वमिति। अतस्तद्धर्मातिदेशादिहापि तदुभयं भेदेन व्यवतिष्ठते, भेदेन भविष्यतीत्यर्थः। *तिङ्त्वं च भवतीति*। तथा च - हीत्यस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्त्तारः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्यान्न भवतः, यदि हि ते अपि स्याताम्, हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्नं स्याद्; वचनान्तरेणैव तयोस्तादृशयोः सिद्धत्वात्।

लुनीहि लुनीहीत्यादि। पुनः पुनर्लवनमयं करोतीत्यादिरर्थः। तत्र च लोडन्तं पुनः पुनर्लवनमाह, अनुप्रयोगधातुस्तु कृतिं तद्विषयां वदन्

न्यासः

'सेर्ह्यपिच्च' इत्यादिना शास्त्रेण विधास्येते, तावेव यथास्वमुपात्तविशेषाविह लोटः स्थाने विधीयेते, नापूर्वाविति। तेन लोड्धर्माणौ तौ भवत इत्येषोऽर्थो लभ्यत एव। तेनेत्यादि। अत एव = यथोक्तेन प्रकारेण, लोड्धर्माणौ तौ हिस्वौ लोटः स्थाने भवतः। तेन परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च भेदेन विषयविभागेन व्यवतिष्ठते। तत्र हिशब्दे परस्मैपदत्वं व्यवतिष्ठते; लोट्सम्बन्धिनो हेः परस्मैपदसंज्ञकत्वात्। स्वशब्दे चात्मनेपदत्वं व्यवतिष्ठते; स्वशब्दस्य लोट्सम्बन्धिन आत्मनेपदसंज्ञकत्वात्। तिङ्त्वञ्च द्वयोरपि भवतीति। लोट्सम्बन्धिनोस्तयोर्द्वयोरपि तिङन्तत्वात्। ननु च सिप्थासोर्लोडादेशयोस्तौ सम्बन्धिनौ, तदादेशत्वात्, न लोटः, तत् कथं लोट्सम्बन्धित्वेन व्यपदिश्येते? आदेशद्वारेण लोट्सम्बन्धित्वं तयोरप्यस्तीत्यदोषः। यदि तर्हि लोड्धर्माणौ भवतः, एवमेकवचनसंज्ञा स्यात्, मध्यमपुरुषसंज्ञा च, तयोरपि लोड्धर्मत्वात्, ततश्च वचनान्तरभाविनः पुरुषान्तरभाविनश्च लोटो न स्याताम्? नैष दोषः; यदि ह्येकवचनमध्यमपुरुषसंज्ञे अपि स्यातां वचनमिदमनर्थकं स्यात्, विनाप्यनेन वचनेन मध्यमपुरुषैकवचनयोर्हिस्वयोः सिद्धत्वात्।

लुनीहि लुनीहीति। 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम्। 'ई हल्यघोः' इतीत्वम्। लुनन्तीति। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। अथ वेत्यादिना 'वा च तध्वमोः' इति वाग्रहणस्य फलं दर्शयति।

भूते—लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाविषुः। एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम्॥

भविष्यति—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यतः, लविष्यन्ति। एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम्॥

अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। अथ वा—अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीमहे, वयमधीमहे। एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम्॥

पदमञ्जरी

अभिव्यनक्ति, संमुग्धं तद्गतं साधनादिकम्। एवं च सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद् धातुसम्बन्ध उपपद्यते, इत्येवशब्दौ लोडन्तानुप्रयोगयोः सम्बन्धार्थौ, अयन्त्वमहंशब्दाः पुरुषविशेषाभिव्यक्तिहेतवः। *अथ वेति*। 'वा च तध्वमोः' इत्यस्य फलं दर्शयति।

अलावीदिति। लुङ्, सिचि वृद्धिः, सिच इट्, तिपः 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः' इति सवर्णदीर्घत्वम्। *एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यमिति*। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वमलावीः अलाविष्टमलाविष्ट। अथ वा लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट। लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलाविषम् अलाविष्व अलाविष्म। *एवं मध्यमोत्तमयोरपीति*। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लविष्यसि लविष्यथः लविष्यथ। अथ वा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं

न्यासः

अलावीदिति। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीट्, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः। अलाविष्टामिति। 'तस्थस्थ' इत्यादिना तसस्ताम्। अलाविषुरिति। 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुसादेशः। एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति। लुनीहि लुनीहित्येव त्वमलावीर्युवामलाविष्टं यूयमलाविष्ट। अथ वा—लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट। लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलाविषम्, आवामलाविष्व, वयमलाविष्म।

एवं मध्यमोत्तमयोरप्युदाहार्यमिति। लुनीहि लुनीहित्येव त्वं लविष्यसि, युवां लविष्यथः, यूयं लविष्यथ। अथ वा—लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लविष्यथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लविष्यामि, आवां लविष्यावः, वयं लविष्यामः।

अधीयाते इति। इयङ्। अधीयत इति। 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः।

क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते – क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

पदमञ्जरी

लविष्यथ । लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लविष्यामि लविष्यावः लविष्यामः । एवं *सर्वेषु लकारेषूदाहार्यमिति* । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात् लुनातु लुनीयात् लूयात् लुलाव लविता लविष्यति अलविष्यत्; अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत अधीताम् अधीयीत अध्येषीष्ट अधिजगे अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्येता अध्यैष्यत अध्येष्यते । कर्मणि–लूयस्व लूयस्वेत्येवायं केदारो लूयत इत्यादि । भावे तु प्रसिद्धः स्वशब्दो दृष्टो न वेति चिन्त्यम् ।

अथोदाहरणेषु कथं द्विर्वचनम्, यावता क्रियासमभिहारं द्योतयितुं द्विर्वचनं विधीयते, स चात्र तस्मिन्नेव विधीयमानेन लोटैव द्योतितः, अथ द्योतितेऽपि तस्मिन् 'क्रियासमभिहारे द्वे भवतः' इति वचनसामर्थ्यादत्र द्विर्वचनं यङन्तेऽपि प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषः ? तत्राह—*क्रियासमभिहाराभिव्यक्ताविति* । 'लः कर्मणि च' इति वचनाद्भावकर्मकर्त्तारोऽस्य वाच्याः, समभिहारस्तु द्विर्वचनेनैव द्योत्यः, यङस्तु न किञ्चिदन्यद्वाच्यं द्योत्यं वा विद्यते इति तेनैव

न्यासः

एवं सर्वलकारेषूदाहार्यमिति । लङ्—लुनीहि लुनीहीत्येवायमलुनात्, इमावलुनीताम्, इमेऽलुनन् । लुनीहि लुनीहीत्येव त्वमलुनः, युवामलुनीतम्, यूयमलुनीत । अथ वा—लुनीत लुनीतेत्येव यूयमलुनीत । लुनीहि लुनीहीत्येवाहमलुनाम्, आवामलुनीव, वयमलुनीम । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमध्यैत, इमावध्यैयाताम्, इमेऽध्यैयत । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमध्यैथाः, युवामध्यैयाथाम्, यूयमध्यैध्वम् । अथ वा—अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमध्यैध्वम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमध्यैषि, आवामध्यैवहि, वयमध्यैमहि । अन्येषु लकारेष्वतिग्रन्थविस्तरभयान्नोदाह्रियते । अनया दिशा स्वयमेवाभ्युपगम्योदाहार्यम् ।

अथ लुनीहि लुनीहीति कथमत्र द्विर्वचनम्, यावता धातुनैव क्रियासमभिहारोऽवगमितः; तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोड्विधानात् ? अथ वा – अवगमिते सति तस्मिन् द्विर्वचनं भवतीति चेदेवं यङन्तस्यापि द्विर्वचनं स्यात् ? इत्यत आह–क्रियासमभिहाराभिव्यक्तावित्यादि । यद्यपि क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियाभिधायिनो धातोर्लोड् भवति, तथापि या तस्य क्रियासमभिहाराभिव्यक्तिः सा धातुना न क्रियते, किं तर्हि ? लोडैव । स च तां कर्तुं द्विर्वचनसहित एव समर्थो भवति, न केवलः; तत्र तस्याविधानात् ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः = समुच्चयः । समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तध्वंभाविनस्तु वा भवतः ।

भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येव

पदमञ्जरी

क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । ननु च सन्तु भावकर्मकर्त्तारोऽस्य वाच्याः, समभिहारोऽप्युपाधित्वेन श्रुतः, सोऽपि लोटो द्योत्यो भवतु, यथा—लडादिषु वर्त्तमानादयः ? एवं तर्ह्यसति द्विर्वचने शुद्धस्य लोटोऽस्य च साधारणं रूपमिति समभिहाराभिव्यक्तयेऽवश्यं द्विर्वचनमपेक्ष्यते । शब्दशक्तिवैचित्र्यं चात्र हेतुः, यथा—स्त्रीत्वं क्वचिदेकेनैव प्रत्ययेन द्योत्यते, क्वचिद् द्वाभ्याम्, क्वचित् दृषदित्यादौ प्रातिपदिकेनैवेत्यलं प्रबन्धेन ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ 'समुच्चये' इति समान्योक्तावपि क्रियासमुच्चय एव दृश्यते, धातोः प्रत्ययविधानादित्याह—*अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति* । अनेकासां क्रियाणामेकस्मिन् सम्बन्धिनि निचीयमानतेत्यर्थः । एतेनैकक्रियाविषयात्समभिहारात्समुच्चयस्य भेदो दर्शितः । धातोः क्रियावाचित्वात्क्रियाधर्मे समुच्चयमात्रे वृत्तिर्न भवतीत्यभिप्रायेणाह—*समुच्चीयमानक्रियावचनादिति* । एकस्मिन्साधने याः क्रियाः समुच्चीयन्ते तद्वाचिभ्यो धातुभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः ।

भ्राष्ट्रमटेत्यादि । भ्राष्ट्राटनादीनि करोतीत्यर्थः । तत्रानुप्रयुज्यमानो धातुः

न्यासः

स हि लोट् 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मादिषु विधीयते, न क्रियासमभिहारे । तस्मात् तदभिव्यक्तौ कर्त्तव्यायां लोट् स्वयमसमर्थ इति द्विर्वचनमपेक्षते, तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं भवतीति भावः । केन पुनर्विधीयमानं द्विर्वचनमपेक्षत इत्याह—क्रियासमभिहार इत्यादि । यङ्प्रत्ययः पुनरित्यादि । यङ्प्रत्ययो हि क्रियासमभिहार एव विधीयते । तेनासौ तत्र विधीयमानस्तदभिव्यक्तौ स्वयमेव समर्थ इति नापेक्षते द्विर्वचनम् । तेन तदन्तस्य द्विर्वचनं न भवतीति भावः ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चय इति । अनेकासां क्रियाणां चीयमानतेत्यर्थः । एतेन समभिहारात् समुच्चयस्य भेदं दर्शयति । समभिहारोऽपि पौनःपुन्यम्, भृशार्थो वा, स चैकस्या एव क्रियायाः सम्भवः । समुच्चयः पुनरनेकासां क्रियाणाम् ।

त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । अथ वा – भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः ।

अथ वा – भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्थाल्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि स्थाल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्थाल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः ।

छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । अथ वा – छन्दोऽधीध्वं व्याकरणमधीध्वं निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ।

अथ वा – छन्दोऽधीते व्याकरणमधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोऽधीषे व्याकरणमधीषे

पदमञ्जरी

साधनभेदेन भिन्नेष्वटनेष्वनुवर्तमानं कृतिव्यापारं वदँस्तद्गतानि साधनादीनि प्रकाशयतीति परस्परसम्बन्धः । भ्राष्ट्रम् = चुल्लि, खस्य दूरं खदूरम् = अपवरकम्, स्थाल्यः प्रक्षालिता यत्र निधाय पिधीयन्ते तत्स्थाल्यपिधानम् ।

अथ वेति । प्रथमेनाथवाशब्देन 'वा च तध्वमोः' इत्यस्य व्यापारं दर्शयति, द्वितीयेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य । एवं द्वितीयेऽप्युदाहरणे द्रष्टव्यम् ॥

न्यासः

भ्राष्ट्रमटेति । 'अतो हेः' इति लुक् । अत्र साधनभेदाद् भेदमुपागतानामनेकासामटनक्रियाणां समुच्चयः ।

अथ वेत्यादि । प्रथमेनाथवेति ग्रहणेन 'वा च तध्वमोः' इति वाग्रहणप्रतिपादितं विकल्पं दर्शयति, द्वितीयेनान्यतरस्यांग्रहणप्रतिपादितम् ॥

निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। छन्दोऽधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीय इत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। यस्माद्धातोर्लोड्विहितस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः। धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविध्यर्थं तु वचनम्। तथा चैवोदाहृतम्—

पदमञ्जरी

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ *यथाविधीति*। पदार्थानतिवृत्तौ 'यथार्थे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभावः, अनुप्रयोग इत्यनुशब्दो धात्वर्थानुवादी, न पश्चाद्भावेनानन्तर्येऽर्थे। तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोऽपि भवति। पूर्वस्मिन्निति वचनं विस्पष्टार्थम्। समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोगं वक्ष्यति, तेन ततोऽन्यत्रायं विधिरन्यश्च विषयः पूर्वमेव लोड्विधानम्। *धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादिति*। ननु च हिस्वान्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकम्, संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्, अतस्तदर्थाभिव्यक्त्यर्थमेवानुप्रयोगः सिद्धः? अस्त्वेवम्, किमेतावता वृत्तिकारोक्तो हेतुर्न भवति! अथ वा यावन्तमर्थमभिव्यङ्क्तुं हिस्वान्तं समर्थं तावतो विवक्षायामनुप्रयोगासिद्धिं मत्वैवमुक्तम्। *यथाविध्यर्थं वचनमिति*। ननु च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति वक्ष्यति, तत्र नियमो विज्ञास्यते—समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति, ततश्च क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुयोगो भविष्यति? एवं मन्यते—समुच्चये सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोग इति नियमादन्यत्र धात्वन्तरस्यापि स्यादिति छिनत्तीति नानुप्रयुज्यत इति। पचतीत्यादेर्भिन्नार्थस्य त्वप्रसङ्गः, लोडन्तेनानन्वयात्। समानार्थस्य तु सम्भवति सम्बन्धः, यथा—तस्यैव। एवं सामान्यवचनस्य करोत्यादेरप्यनुप्रयोगप्रसङ्गः, तस्यापि हि सन्निहितलोडन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात्सम्भवत्येवान्वयः। ननु चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवति, एतच्च 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र

न्यासः

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ पूर्वस्मिन् लोड्विधाने इत्यादेर्वाक्यस्य यस्माद् धातोरित्यादिनार्थं स्पष्टीकरोति। धातुसम्बन्धे इत्यादि। धातुसम्बन्ध इत्यनुवृत्तेर्धातुसम्बन्ध एव लोड्विधानम्, अतोऽनुप्रयोगः सिद्ध एव, न हि तेन विना धातुसम्बन्धो भवति; तस्य द्विष्ठत्वात्। यद्येवम्, किमर्थमिदं वचनम्? इत्याह—यथाविध्यर्थं त्विति।

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून्पिब धाना खादेत्येवायमभ्यवहरति ।

पदमञ्जरी

व्याख्यातम्, तत्र यथा गवां स्वामी अश्वेषु चेति न भवति, तथेहापि येनैव धातुना लोट्प्रयोगः प्रारब्धस्तेनैवासौ समापयिष्यते ? न; अस्यापि न्यायस्य वेदे लोके च व्यभिचारात् । वेदे तावत्—इन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्थीप्रयोगप्रकरणे क्षिप्रश्येनस्य वर्त्तिका ते धातुरिति षष्ठी, मयुः प्राजापत्य इति तद्धितश्च देवतासम्बन्धे दृश्यते । लोकेऽपि—सस्तुः, पयः पपुरिति लिटा सह्यानेनिजुरिति लङ् प्रयुक्तः । तस्मादारभ्यमेवैतत् ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ननु च हिस्वान्तस्यानभिव्यक्तपदार्थकत्वाद्धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाच्चानुप्रयोगः सिद्धः, नार्थ एतेन ? तत्राह *सर्वविशेषेति* । असत्यस्मिन्यतो धातोर्लोड्विहितः स तस्यानुप्रयुज्येत । एवमपि हिस्वान्तार्थस्याभिव्यक्तिर्भवत्येव धातुसम्बन्धश्चोपपद्यते ।

ननु च सर्वेषु विशेषेषु यदनुगतं सामान्यं तद्वाचिनोऽनुप्रयोगेऽपि तस्य सामान्यस्य सन्निहितेषु विशेषेषु पर्यवसानादर्थाभिव्यक्तिश्च सर्वेषां भवति, धातुसम्बन्धश्च । तत्र सामान्यवचनस्यैकस्यानुप्रयोगोऽस्तु, बहूनां विशेषवाचिनां

न्यासः

अथ व्यवहितप्रयोगस्य वा पूर्वस्य प्रयोगस्य वा निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति, यथा—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति ? न; तयोरपीष्टत्वात् । इष्यते हि व्यवहितप्रयोगः—लुनीहि लुनीहित्येवायं देवदत्तो लुनाति । पूर्वप्रयोगोऽपीष्यते—लुनाति देवदत्तो लुनीहि लुनीहीति । तस्माद् यथाविध्यर्थमेवेदं युक्तम् । ननु च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति धात्वन्तरस्य समानार्थस्य प्रयोगाभ्यनुज्ञानात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यतीति, तत् किमनेन वचनेन ? नैतदस्ति; समुच्चय एव हि नियमः स्यात्, क्रियासमभिहारे तु यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात्, धात्वन्तरस्य च समानार्थस्य । तस्मादारब्धव्यमिदम् ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यावद्भ्यो धातुभ्यो लोड् विहितस्तावतामेवानुप्रयोगः प्रसज्येत; ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । ननु चान्तरेणापीदं वचनं लाघवात् सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो

सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ् लङ्लिटः ॥ ६ ॥

'धातुसम्बन्धे' इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु लुङ्-लङ्‌लिटः प्रत्यया भवन्ति । 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ्—शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । लङ्—अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट्—अद्य ममार । अद्य म्रियते ॥

पदमञ्जरी

वेति सम्प्रधारणायामेकस्यैव भविष्यति, लघुत्वात्तत्राह—*लाघवं चेति* । अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोगः स्यात्, न वनस्पत्यादिशब्दानामिति भावः । ननु भ्राष्ट्रमटेत्यादौ तस्यैवानुप्रयोगात्कथं सामान्यवचनता ? तत्राह—*भ्राष्ट्रमटेत्यादि । कारकभेदात् क्रियाभेदे सतीति* । भेदनिबन्धनः समुच्चयोऽप्येवमेवात्रोपपाद्यः ॥

छन्द*सि लुङ्लङ्लिटः* ॥ उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः । *अकरदिति* । 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङादेशः, 'ऋदृशोऽङि गुणः' ॥

न्यासः

भविष्यति । सर्वविशेषानुप्रयोगे ह्योदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिब धानाः खाद इत्येवायं भुङ्क्ते पिबति खादतीति सर्वेषु विशेषेष्वनुप्रयुज्यमानेषु गौरवं स्यादित्यत आह—**लाघवञ्चे**त्यादि । यदि लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवमाद्रियेत तदा तरुशब्दस्यैव प्रयोगः स्यात्, वनस्पतिशब्दप्रभृतयस्तूच्छिद्येरन्, न चैवम्, तस्मान्नास्ति लौकिकशब्दप्रयोगे गुरुलाघवं प्रत्यादरः । ननु च भ्राष्ट्रमटेत्यादावुदाहरणे कारकस्यैव समुच्चयो भ्राष्ट्रादेः, न क्रियायाः, तस्या एकत्वात्; अनेकाधारत्वञ्च सामान्यम्, एकत्वे क्रियायास्तन्न सम्भवति, तत् कथं सामान्यवचनस्यानुप्रयोग उपपद्यते ? इत्याह—भ्राष्ट्रमटेत्यादि । गतार्थम् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ यथायथमिति । यथास्वम् । यो यस्यात्मीयो विषयः स तत्रेत्यर्थः । अकरदिति । 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ्, 'ऋदृशोऽङि गुणः' । अकरमिति । मिपोऽम् । अवृणीतेति । वृञो लङ्, क्र्यादित्वाच् श्ना, पूर्ववदीत्वम् । ममारेति । लिट्, 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति नियमात् परस्मैपदम्, णल्, वृद्धिः,

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

'छन्दसि' 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते। लिङर्थे—यत्र लिङ् विधीयते विध्यादि: 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इत्येवमादि:, तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। नेता नेषत्। तक्षिषत्। पताति विद्युत्। उदधि च्यावयाति॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवाद: = परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्ध: – 'यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवते इदं दास्यामि' इति। कारणत: कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा = आशङ्का। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति। उपसंवादे—अहमेव पशूना-

पदमञ्जरी

लिङर्थे लेट्॥ जोषिषदिति। 'जुषी प्रीतिसेवनयो:' अनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'इतश्च लोप: परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इति तिपोऽडागम:, 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, इडागम:। *तारिषदिति।* सिब्विधौ बहुलं णिद्वद्भाव उक्त:, ततो वृद्धि:। *पतातीति।* 'पत्लृ गतौ', तिप आडागम:॥

*उपसंवादाशङ्कयोश्च॥ यदि मे भवानित्यादिनो*पसंवादस्य स्वरूपं दर्शयति। *कारणत इत्यादिना।* शङ्काया: अनुसरणमनुगमनमित्यर्थ:। *अहमेवेत्यादि।*

न्यास:

रपरत्वम्, 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् मृ इत्येतद् द्विरुच्यते, 'उरत्' इत्यत्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेष:॥

लिङर्थे लेट्॥ नेषत्। तक्षिषदिति। नयतेस्तक्षतेश्च लेट्, तिप्, 'इतश्च लोप: परस्मैपदेषु' इतीकारलोप:, 'सिब् बहुलं लेटि' इति सिप्, 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्। तक्षिषदित्यत्र 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यादिनेट्। जोषिषदित्यादीन्युदाहरणानि 'सिब् बहुलं लेटि' इत्यत्र व्युत्पादितानि॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च॥ उपसंवाद: परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्ध इति। उपसंवादशब्दस्येमौ पर्यायौ। यदि मे भवानित्यादिनोपसंवादस्य स्वरूपं दर्शयति। कारणत इत्यादिनाप्याशङ्काया:। अनुसरणमिति। अनुगमनम्, अनुमानमित्यर्थ:। तर्क उत्प्रेक्षेति। आशङ्काया इमौ पर्यायौ। अहमेवेत्यादि। देवै: पशुपतिरुक्तस्त्रिपुरं जहीति, तेनोक्तम्—अहमेव पशूनामीशै इति। ब्रह्महत्याभागं गृहाणेत्युक्ते आदित्य इदमुक्त-

मीशै । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै इति । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । आशङ्कायां च—नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । जिह्माचरणेन नरकपात आशङ्क्यते ।

लिङर्थ एवायम्, नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते ॥

पदमञ्जरी

त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य देवस्यैतद्वचनम् । 'ईश ऐश्वर्ये', उत्तमैकवचनमिट्, टेरेत्वम्, 'वैतोन्यत्र' इत्यैकारः । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च । 'वायुं देवा अब्रुवन्सोमं राजानं हनामेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै, *मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै इति ।* मद्ग्रहोऽग्रं प्रथमं येषां ते तथोक्ताः, ग्रहेः कर्मण्यात्मनेपदं यक्, ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्, झस्याडागमः, पूर्ववदैत्वम् । 'देवाः सोममघ्नन्, सोऽपूयदशक्यतामागमत्, ते वायुमब्रुवन् इमं नः स्वदयेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै, *मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै* इति । अहं देवता येषां तानि तथोक्तानि । उच्यान्तै इति वचेः 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणम्, शेषं पूर्ववत् । *नेज्जिह्मायन्त इति ।* इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति । जिह्मचरणेन नरकपातः सम्भाव्यते, स मा भूदित्यर्थः । जिह्मम् = कुटिलं पापम्, 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्, 'अश्वाघस्यात्' इति योगविभागेनात्वम् । वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् । *जिह्माचरणेनेति ।* न पुनराचारे उपमानादन्यत्र क्यजस्ति । हेतौ शतृप्रत्ययः । *लिङर्थ एवायमिति ।* हेतुहेतुमद्भावे, कथम्? उपसंवादे तावत्करणं हेतुः, दानं हेतुमत्; अन्यथा यदि मे भवानिदं कुर्यादिति लिङ् न स्यात्, विभाषा तु लिङिति । अहमपि ते इदं दास्यामीति लट् । *भाष्ये* तु ददातेरपि लिङ् प्रयुक्तः । आशङ्कापि कारणतः कार्यानुसरणम्, तत्र कारणं हेतुः, कार्यं हेतुमत् । अथापि करणमवधिः, दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते, न हेतुहेतुमद्भावः, आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो

न्यासः

वान् मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । ईशै इति—'ईश ऐश्वर्ये', उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट्, टेरेत्वम्, 'एत ऐ' । गृह्यान्तै इति—'ग्रह उपादाने', 'झोऽन्तः', कर्मणि 'सार्वधातुके यक्', ग्रह्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । शेषं पूर्ववत् साधनम् । उच्यान्तै इति—'वच परिभाषणे', वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । शेषं पूर्ववत् । पतामेति—'पत्लृ गतौ', मस्, 'लेटोऽडाटौ इत्याट्' । जिह्माचरणेनेत्यादिना पूर्वोक्तमाशङ्कालक्षणमुदाहरणे दर्शयति । लिङर्थ एवायमिति । हेतुहेतुमद्भावः । कथम्? उपसंवादे तावद्—यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दास्यामीत्येवं-

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

'छन्दसि' इत्येव। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति। तुमर्थो भावः। कथं ज्ञायते ? वचनसामर्थ्यात्। तावदयं कर्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते। अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। स्वार्थश्च धातूनां भाव एव। से—वक्षे रायः। सेन्—ता वामेषे रथानाम्। असे, असेन्—क्रत्वे दक्षाय जीवसे।

पदमञ्जरी

नास्तीत्युच्येत, तथापि लिङ्प्रयोगसिद्धयेऽवश्यं वक्तव्योऽत्र हेतुहेतुमद्भावः, अतो लिङर्थ एवायमित्यर्थः। *नित्यार्थं तु वचनमिति*। छन्दसि नित्योऽत्र लिङ् दृश्यत इति मन्यते, तथापि व्यवस्थितविभाषया सिद्धमिति चेत्तदेव तर्हि वचनेन ज्ञाप्यते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ *कथं ज्ञायत इति*। 'कर्तरि कृत्' इति वचनात् भावस्तुमर्थो नोपपद्यत इति प्रश्नः। अपकर्षः=अपनयः, स्वार्थश्च धातूनां भाव इति साध्यमानरूपः। स एव हि धातुवाच्यो भावः। घञादिवाच्यस्तु भावो धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धतारूपः।

न्यासः

विधं परिभाषणलक्षणम्। तत्र च करणं हेतुः, दानं हेतुमदिति युक्त उपसंवादो लिङर्थः। आशङ्कापि कारणतः कार्यानुसरणम्। तत्रापि कारणं हेतुः, कार्यानुसरणं हेतुमदित्याशङ्कापि लिङर्थ एव। यद्येवम्, पूर्वेणैव सिद्धम्, तत् किमर्थमिदमुच्यते ? इत्याह—नित्यार्थं वचनमिति ! स्यादेतत्, पूर्वेणैव नित्यं भविष्यतीत्याह—पूर्वसूत्र इत्यादि ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ कथं ज्ञायत इति ॥ 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात् कर्त्तैव तुमर्थो युक्त इति मन्यते। वचनसामर्थ्यादित्यादि। यदि कर्त्तैव तुमर्थः स्यात् तुमर्थवचनमनर्थकं स्यात्, कृत्त्वादेव हि सयादयः कर्त्तरि भविष्यन्ति। तस्मात् तुमर्थग्रहणाल्लिङ्गात् कर्त्तरि तुमुन्न भवति। अपकृष्यते। अपनीयते। कर्त्तरि न भवतीति यावत्। स्यादेतत्, कर्मादिरस्यार्थो भविष्यतीत्याह—न चेत्यादि। अन्यस्मिन्निति। कर्मादौ। यथा तर्हि कर्मादावनिर्देशान्न भवति तथा भावेऽपि न स्यात्। भावेऽपि नैव तुमुन्निर्दिश्यत इत्याह—अनिर्दिष्टार्था इत्यादि। अर्थान्तरस्य निर्देशाद् या प्रकृतिः प्रत्ययानां निमित्तत्वेनोपादीयते तदर्थस्य प्रत्यासत्तेस्तत्रैवानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, स

स्वरे विशेषः। क्से, कसेन् – प्रेषे, भगाय श्रियसे। अध्यै, अध्यैन् – कर्मण्युपचारध्यै। स्वरे विशेषः। कध्यै–इन्द्राग्नी आहुवध्यै। कध्यैन् – श्रियध्यै। शध्यै, शध्यैन्–पिबध्यै। सह मादध्यै। तवै – सोममिन्द्राय पातवै। तवेङ् – दशमे मासि सूतवे। तवेन्–स्वर्देवेषु गन्तवे। कर्त्तवे। हर्त्तवे।

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

'तुमर्थे छन्दसि' इत्येव। प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै–इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये। प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः – प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम्। रुहेः इष्यैप्रत्ययः – अपामोषधीनां रोहिष्यै, रोहणाय। व्यथेर्नञ्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः – अव्यथिष्यै, अव्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

पिबध्यै इति। 'यको बहुलं छन्दसि' इति लुकि पिबादेशः। *मादयध्यै इति*। यकः प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् ॥

न्यासः

पुनरिह स्वार्थो भावः। कुत एतत्? धात्वविकारात्, धातोश्च भाववचनत्वात्। यद्येवम्, भावग्रहणमेव कुर्यात्, लघुत्वात्? नैवं शक्यम्; भावग्रहणे सति 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात् तुमुन् कर्त्तर्येव स्यात्। तुमर्थग्रहणे हि तुमुनोऽपि हि भाव एवार्थ इत्येतद् ज्ञापितं भवतीति न कश्चिद्दोष इति। वक्षे इति। 'वच परिभाषणे', सेप्रत्ययः, 'चोः कुः' इति कुत्वम। एष इति। इणः सेन्प्रत्ययः। जीवस इति। 'जीव प्राणधारणे'। प्रत्ययद्वयस्याप्येतदेवोदाहरणम्, स्वरस्तु भिद्यते। प्रेष इति। इणः प्रपूर्वात् क्से, 'आद् गुणः'। श्रियस इति। 'श्रिञ् सेवायाम्', अस्मात् कसेन्, इयङ्। उपाचरध्यै इति। 'चर गत्यर्थः', उपाङ्पूर्वः। प्रत्ययद्वयस्यापीदमुदाहरणम्, स्वरभेदात्तु भेदः। आहुवध्यै इति। जुहोतेराङ्पूर्वात् कध्यैप्रत्ययः, उवङादेशः। श्रियध्यै इति। श्रयतेः कध्यैन्, इयङ्। पिबध्यै इति। 'पा पाने', शध्यै, पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः। मादयध्यै इति। 'मदी हर्षे', हेतुमण्णिच्, शध्यैन्, गुणायादेशौ। पातवै इति पिबतेस्तवै। सूतवे इति। 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने', तवेङ्, ङित्वाद् गुणाभावः। गन्तवे इत्यादीन्युदाहरणानि गमिकरोतिहरतीनां यथाक्रमेण ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ प्रयै इति। 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

'तुमर्थे', 'छन्दसि' इत्येव। दृशे, विख्ये—इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते। दृशेः के प्रत्ययः – दृशे विश्वाय सूर्यम्, द्रष्टुम्। विख्ये त्वा हरामि, विख्यातुम्॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

'छन्दसि' इत्येव। शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्, कमुल् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। णकारो वृद्ध्यर्थः। ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। लकारः स्वरार्थः। अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन्। विभक्तुमित्यर्थः। अपलुपं नाशक्नुवन्। अपलोप्तुमित्यर्थः॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

'तुमर्थे', 'छन्दसि' इत्येव। ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः। ईश्वरोऽभिचरितोः। अभिचरितुमित्यर्थः। ईश्वरो विलिखः। विलिखितुमित्यर्थः। ईश्वरो वितृदः। वितर्दितुमित्यर्थः॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

'छन्दसि' इत्येव। कृत्यानामर्थो भावकर्मणी। तस्मिन् कृत्यार्थे

पदमञ्जरी

दृशे *विख्ये* च ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः॥

ईश्वरे *तोसुन्कसुनौ* ॥ *वितृद इति*। 'ओतृदिर् हिंसानादरयोः'॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ *कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति*। यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्ताप्यर्थः, वह्यं करणम्, स्नानीयं चूर्णमित्यादिषु करणादयः; तथापि न

न्यासः

दृशे विख्ये च ॥ दृशे इति। दृशेः केप्रत्ययः। विख्ये इति। विपूर्वाच्चक्षिङः ख्यातेर्वा केप्रत्ययो निपात्यते॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ विभाजमिति। विपूर्वाद् भजेर्णमुल्। अपलुपमिति। 'लुप्लृ च्छेदने', कमुल्॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ अभिचरितोरिति। चरतेरभिपूर्वात् तोसुन् प्रत्ययः। विलिखः, वितृद इति। लिखतेः, 'तृदिर् हिंसादानयोः' इत्येतस्माच्च कसुन्॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति। 'तयोरेव

छन्दसि विषये तवै, केन्, केन्य, त्वन्–इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तवै–अन्वेतवै, अन्वेतव्यम्। परिधातवै, परिधातव्यम्। परिस्तरितवै, परिस्तरितव्यम्। केन्–नावगाहे, नावगाहितव्यम्। केन्य–दिदृक्षेण्यः, शुश्रूषेण्यः; दिदृक्षितव्यम्, शुश्रूषितव्यम्। त्वन्–कर्त्वं हविः, कर्त्तव्यम्।

'तुमर्थे छन्दसि' इति सयादिसूत्रेऽपि तवै विहितः, तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

'कृत्यार्थे छन्दसि' इत्येव। अवपूर्वाच्चक्षिङ एश्प्रत्ययो निपात्यते। नावचक्षे। नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानम्, किं तर्हि? स्वरूपेण, अतः कृत्यतया विधानं भावकर्मणोरेवेति भावः। *दिदृक्षेण्य इति*। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः। *शुश्रूषेण्य इति*। शृणोतेः। *सयादिसूत्रेऽपीति*। येन सयादयो विधीयन्ते तत्र 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यत्रेत्यर्थः। *तस्य तुमर्थादन्यत्रेति*। अन्यथाऽनेनैव तुमर्थे भावेऽपि सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥

अवचक्षे च ॥ *एश्प्रत्यय इति*। शित्करणं सार्वधातुकत्वार्थम्, तेन चक्षिङः ख्यात्र् न भवति ॥

न्यासः

कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावकर्मणोः कृत्यानां विधानात्। अन्वेतवै इति। अनुपूर्वादिणस्तवै। परिधातवै इति। परिपूर्वाद्दधातेः। परिस्तरितवै इति। परिपूर्वादेव 'स्तृञ् आच्छादने' इत्यस्मात्। अवगाहे इति। 'गाहू विलोडने' अवपूर्वः। दिदृक्षेण्य इति। दृशः सन्, द्विर्वचनम्, उरत्त्वम्, रपरत्वम्, 'सन्यतः' इतीत्त्वम्, 'हलन्ताच्च' इति गुणाभावः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, दिदृक्ष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः, 'अतो लोपः'। शुश्रूषेण्य इति। शृणोतेः सन्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम्, शुश्रूष इति स्थिते केन्यप्रत्ययः। कर्त्त्वमिति। करोतेस्त्वन्। सयादिसूत्रेऽपि तवै विहित इति। सयादीनां सूत्रं सयादिसूत्रम्, येन सयादयो विहितास्तत्रापि तवैप्रत्ययो विहितः। तस्य तुमर्थादित्यादि। यदि तु तस्य तुमर्थ एव भावे विधिः स्यात् तस्यानर्थक्यं स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात्। तस्माद् यद्यपि तत्र तुमर्थ इत्युच्यते, तथापि ततोऽन्यत्र कर्मकारके कर्त्रादौ तवैप्रत्ययविधानं वेदितव्यम् ॥

अवचक्षे च ॥ एश्प्रत्ययो निपात्यत इति। शित्करणं सार्वधातुकसंज्ञार्थम्।

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

'कृत्यार्थे' इति निवृत्तम्। 'तुमर्थे' इति वर्त्तते। प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति। आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति। आ समाप्तेः सोदन्तीत्यर्थः। इण्—पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। कृञ्—पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः। वदि—पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम्। चरि—पुरा प्रचरितोराग्नोध्रे होतव्यम्। हु—आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति। तमि—आ तमितोरासीत। जनि—आ विजनितोः संभवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

'भावलक्षणे' 'छन्दसि' इति वर्त्तते। सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा जर्तभ्य आतृदः।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

'छन्दसि' 'भावलक्षणे' इति सर्वं निमित्तम्। अलं, खलु—इत्ये-

पदमञ्जरी

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणभावः। *आ समाप्तेरिति*। सम्पूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः; सन्तिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ दर्शनात्। *आतमितोरिति*। 'तमु ग्लानौ' ॥

न्यासः

तेनार्धधातुके विधीयमानः सार्वधातुके 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशो न भवति ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ आसंस्थातोरित्यादि। आसंस्थातोः शब्देन समाप्तिरुच्यते, तया वेद्यां सदनं लक्ष्यते। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय इति। अत्राप्याधानक्रिया सूर्यस्योदयेन। पुरा वत्सानामित्यादौ वत्सानामपाकरणेनासनम्। पुरा प्रवदितोरित्यादौ प्रवदनेन हवनम्। पुरा प्रचरितोरित्यादौ प्रचरणेन हवनमेव। उत्तरयोरुदाहरणयोराहवनेनावस्थानम्। आ तमितोरिति। 'तमु काङ्क्षायाम्'। आ विजनितोरित्यादावाविजननेन सम्भवनम् ॥

तयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा। अलं बाले रुदित्वा।

अलंखल्वोरिति किम्? मा कार्षीः। प्रतिषेधयोरिति किम्? अलंकारः।

प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम्। अलं रोदनेन। वासरूपविधिश्चेत् पूजार्थम्॥

उदीचां माङो व्यतीहारे॥ १९॥

'क्त्वा' तु वर्त्तते। माङो धातोर्व्यतीहारे वर्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति। अपमित्य याचते। अपमित्य

पदमञ्जरी

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा॥ 'तुमर्थे' इत्येव। *अलंकृत्वेति*। 'अमैवाव्ययेन' इति नियमादुपपदसमासाभावः। न कर्त्तव्यमित्यर्थः।

वासरूप इति चेदिति। पूर्वं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनेन 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्ति' इति ज्ञापितत्वादिह तदभावमभिप्रेत्य प्राग्ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तम्॥

उदीचां माङो व्यतीहारे॥ *अपमित्येति*। 'मेङ् प्राणिदाने' क्त्वो ल्यपि

न्यासः

सृपितृदोः कसुन्॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा॥ प्रतिषेधवाचिनोरिति। प्रतिषेधयोरित्यस्येदं विवरणम्। एतेन प्रतिषेधवाचित्वादलंखलुशब्दौ सूत्रे प्रतिषेधशब्देनोक्ताविति दर्शयति। भवति हि तद्वाचित्वात्ताच्छब्द्यम्, यथा— 'क्षुद्रजन्तवः' इति, तत्र क्षुद्रजन्तुवाचित्वाद् यूकालिक्षादयः शब्दाः क्षुद्रजन्तुशब्देनोक्ताः।

अलङ्कार इति भावे घञ्। भूषणवचनोऽत्रालंशब्दः।

अलं बाले रोदनेनेति। भावे ल्युट्। वासरूपविधिरिति चेदिति। विनापि प्राग्ग्रहणेन विकल्पो लभ्यत एव। यस्मादसरूपोऽपवादो बाधको भवतीत्येवं चेन्मन्यसे एवं तर्हि पूजार्थं प्राग्ग्रहणम्, पूर्वं स्त्र्यधिकारात्। परेण वासरूपविधिर्नास्तीति चेतसि कृत्वा विकल्पार्थं प्राग्ग्रहणमुक्तम्॥

उदीचां माङो व्यतीहारे॥ अपमित्येति। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप्, 'मयतेरिदन्य-

हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति – याचित्वाऽपमयते, हृत्वाऽपमयते ।

मेङः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो ज्ञापनार्थः – 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति, तेन 'दाधा घ्वदाप्' इति दैपोऽपि प्रतिषेधो भवति ॥

पदमञ्जरी

'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इतीत्वं, ह्रस्वस्य तुक् । *अपूर्वकालत्वादिति* । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते । यदा चास्माद्वचनान्मयतेः क्त्वो भवति तदा 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना याचेर्न भवति, अनेन बाधितत्वात् , यथा – द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनम् । अनभिधानाद्वा । *मेङ इत्यादि* । मेङोऽयं कृतात्वस्य निर्देशः कृतः, न पुनः 'माङ् माने' इत्यस्य, तस्य व्यतिहारे वृत्त्यसम्भवादित्यर्थः । यद्येवम् , मेङ इत्येव वक्तव्यम् , तत्रायमप्यर्थो व्यतीहारग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, तत्राह— *ज्ञापनार्थमिति* । किं ज्ञाप्यत इत्याह—*नानुबन्धकृतमिति* । प्रयोजनमाह—*तेनेति* । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत, ततः श्रूयमाणे पकारे दैप आत्वं न स्यात् ; अनेजन्तत्वात् , ततश्चादाबिति प्रतिषेधे तस्य ग्रहणं न स्याद् , 'दाप् लवने' इत्यस्यैव तु स्यात् ॥

न्यासः

तरस्याम्' इतीत्वम्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । ननु च 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेनैवात्र क्त्वाप्रत्ययो भवति, अस्ति ह्यत्रापि समानकर्तृकत्वम् । तथा हि—य एवापमयतेः कर्त्ता स एव याचतेः, तत् किमर्थं विधीयते ? इत्याह—अपूर्वकालत्वादित्यादि । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयत इति नास्ति पूर्वकालत्वम् , तस्मादप्राप्त एव क्त्वा विधीयते । विधीयतान्नाम; अयन्तु दोषः—यदैवास्माद्वचनान्मयतेः क्त्वा भवति, तदैव समानकर्त्तृकयोरित्यस्माद्वचनाद् याचतेरपि स्यात् ? नैष दोषः; यस्मात् 'समानकर्त्तृकयोः' इत्यत्र 'उदीचाम्' इति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन यदा मयतेः क्त्वा भवति तदा याचतेः क्त्वा न भविष्यति । उदीचांग्रहणादित्यादि । उदीचांग्रहणमिह विकल्पार्थम् । तेन यथाप्राप्तमपि पक्षे भवति । याचतेः क्त्वा । मयतेर्लडादिः ।

माङिति 'माङ् माने' इत्यस्यायं निर्देश इति कस्यचिदाशङ्का स्यात् , अतस्तां निराकर्त्तुमाह—मेङः कृतात्वस्यायं निर्देश इति । कुतः पुनरेतदवगतम् ? व्यतीहारग्रहणात् । मेङेव व्यतीहारे वर्त्तते, न माङ् , तस्मान्मेङ एवायं निर्देश इति विज्ञायते । किमर्थं पुनरेवं निर्देशः कृतः, कृते यत्र सति सन्देहः स्यात्, न मेङ इत्येवासन्दिग्धः कर्त्तव्यः स्यादित्यत आह – ज्ञापनार्थ इति । मेङ इत्येवं निर्देशे कर्त्तव्ये यः सानुबन्धकस्य कृतात्वस्य निर्देशः कृतः स ज्ञापनार्थः । तेनैतज् ज्ञाप्यते—नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेनेत्यादिना

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः। परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। परेण तावत्—अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः। परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते। अवरयोगे—अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता। अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमाना-

पदमञ्जरी

परावरयोगे च ॥ परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वम्, तयोः पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो गम्यते, इत्याह—*परेण पूर्वस्येति*। पूर्वशब्देनात्रावरो विवक्षितः। *अप्राप्य नदीमिति*। नद्याः पूर्वदेश इत्यर्थः। *ततश्च नदी परा भवतीति*। परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते। *अतिक्रम्य पर्वतमिति*। पर्वतस्य परस्तादित्यर्थः। ततश्चावरः पर्वतो भवति तेनावरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते। अयमप्यपूर्वकालार्थ आरम्भः, अतिक्रमोऽत्र कीदृश इति चिन्त्यम्॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वधिकारेऽपि तदर्थ-

न्यासः

ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति। यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत ततो हलन्तत्वाद् दैप एजन्तत्वं न स्यात्। तत्र को दोषः ? दाब्ग्रहणेन दैब्ग्रहणं न स्यात्; भिन्नरूपत्वात्। ततश्च 'दाधा घ्वदाप्' इत्यत्र दैपः प्रतिषेधो न स्यात्। अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञापिते सति भवति॥

परावरयोगे च॥ इहेमौ परावरशब्दौ सम्बन्धिशब्दौ। पूर्वञ्चापेक्ष्य परो भवति, परञ्चापेक्ष्यावरः, सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयन्ति, तस्मात् सूत्रे यद्यपि विशिष्टप्रतियोगी न निर्दिश्यते, तथापि पूर्वपरयोरेव परावराभ्यां योगो गम्यत इत्याह—परेण पूर्वस्येत्यादि। परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यत इति। तथा ह्यप्राप्य नदीं पर्वत इत्युक्ते परया नद्या पर्वतस्य यो योगस्तद्विशिष्टः पर्वतः प्रतीयते। अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यत इति। यस्मादतिक्रम्य पर्वतं नदीत्युक्तेऽवरेण पर्वतेन नद्या च यो योगस्तद्विशिष्टा नदी विज्ञायते।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ धात्वधिकाराद् धात्वर्थस्यैव समानकर्तृकत्वं विज्ञायत इत्याह—समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरित्यादि। निर्धारणे चायं षष्ठी। समानशब्द-

द्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता। भुक्त्वा व्रजति। पीत्वा व्रजति। द्विवचनमतन्त्रम्। स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा दत्त्वा व्रजति।

पदमञ्जरी

स्यैव समानकर्तृकत्वं विज्ञायते, न धातोरित्याह—*समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोरिति*। समानशब्दोऽयमेकवाची, तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीं दर्शयति। षष्ठ्यामपि न दोषः। सप्तमी त्वाश्रिता। *पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानादिति*। *प्राभाकरास्तु* पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते, अनुष्ठाने पौर्वकाल्यं नाद्रियन्ते; तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। उक्तं हि—आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वादिति। ननु च शक्तिः कारकम्, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते, तत्कुतः समानकर्तृकत्वम्? इत्यत आह—*शक्तिशक्तिमतोरिति*। इह समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशः क्रियते, तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्यात्, बहूनां न स्यात्, तत्राह—*द्विवचनमतन्त्रमिति*। अवश्यं येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः, तत्र समानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालत्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदनिबन्धनयोर्द्विवचनबहुवचनयोः प्रथमभावित्वाद् द्विवचनं प्रयुक्तम्, न त्वेतत्तन्त्रमित्यर्थः। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिद्ध्यति, तद्यथा लोके—अमीषां ब्राह्मणानां पूर्व आनीयताम् इत्युक्ते सर्वपूर्व एवानीयते, एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति, तस्मादेवं वक्तव्यम्—सर्वेषामेवात्र व्रजि प्रति पौर्वकाल्यम्, स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। आख्यातवाच्या हि क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानम्, तेन तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणासम्बन्धः, तदुक्तम्—'गुणानां च

न्यासः

श्चायमेकवाची। ननु शक्तिः कारकम्, अन्या च पूर्वकालक्रियायाः शक्तिः, अन्या चोत्तरकालक्रियायाः, तत् कुतः समानकर्तृकत्वं विज्ञायते? इत्याह—शक्तिशक्तिमतोरित्यादि। शक्तिः शक्तिमांश्च शक्तिशक्तिमन्तौ। यश्च शक्त्याधारो या च शक्तिस्तयोरिह भेदो न विवक्षितः। तेन शक्त्याधार एक एव देवदत्तः कर्त्ता, स चोभयोरपि क्रिययोरेक एवेति युक्तं समानकर्तृकत्वम्। पीत्वेति। पूर्ववदीत्वम्। इह 'समानकर्तृकयोः' इति द्विवचनेन निर्देशः कृतः, तेन द्वे एव क्रिये प्रत्युपस्थास्येते, न बह्व्यः, ततश्च द्वयोरेव क्रिययोः प्रत्युपस्थापितयोः स्यात्, न बह्वीषु? इत्याह—द्विवचनमित्यादि। क्रियाप्रधानत्वादस्य निर्देशस्य। नात्र द्विवचनं प्रधानम्; नान्तरीयकत्वात्। तेन द्विवचनेन निर्देशः कृतः। अवश्यं येन केनचिद् वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः, तस्मादतन्त्रत्वाद् द्विवचनस्य, बह्वीष्वपि क्रियासु भवत्येव।

समानकर्तृकयोरिति किम् ? भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः। पूर्वकाले इति किम् ? व्रजति च जल्पति च ॥

❀ आस्यं व्यादाय स्वपिति चक्षुः संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकलत्वात् ❀ ॥

पदमञ्जरी

परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति। एवं च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति—स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति, पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति।

भुक्तवति ब्राह्मण इति। ननु तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययः, क्तवतुस्तु कर्तरि ? एवं तर्ह्यस्मिन्विषये भावे न भवतीति प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यम्, 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' इत्येवमादीनां कर्तृभेदविषयाणां प्रयोगाणामसाधुत्वमेव। *व्रजति जल्पति चेति*। यौगपद्यादिह पूर्वकालता नास्ति। *अपूर्वकालत्वादि*। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति, यदैव हसति तदैव संमीलयति, न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात्, अवश्यं ह्यसौ व्यादाय मुहूर्त्तमपि स्वपिति संमील्य च हसति, ततश्चोत्तरकालभाविस्वापहासाद्यपेक्षं पौर्वकाल्यं तदाश्रयश्च प्रत्ययः। इह कस्मान्न भवति—पूर्वं भुङ्क्ते, ततो व्रजतीति ? स्वशब्देनोक्तत्वात्। 'विभाषाग्रे' इत्यनेनापि न भवति, किं कारणम् ? साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्र्यादीनां तत्र ग्रहणम्, अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति। इह तु व्रज्यपेक्षं भोजनस्य यत्पौर्वकाल्यं तत्र क्त्वाप्रत्ययश्चोद्यते, तत्पूर्वशब्देनोक्तम्। न च वचनसामर्थ्यादुक्तेऽपि प्रसङ्गः; साधनपौर्वकाल्यविषयेऽग्र्यादावुपपदे चरितार्थत्वात्। क्रियाविषयत्वाच्च कालव्यवहारस्य तद्द्वारकमेव साधनपौर्वकाल्यं द्रष्टव्यम्। उक्तं हि—

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका। इति।

इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लट् भवति, यदा आसेः क्त्वा भवति तदा

न्यासः

भुक्तवति ब्राह्मणे व्रजतीति। अत्र भुजिक्रियाया ब्राह्मणः कर्ता, व्रजतिक्रियायास्तु देवदत्त इति समानकर्तृकत्वाभावः। व्रजति च जल्पति चेति। यौगपद्यादिह क्रियायाः पूर्वकालता नास्ति।

व्यादायेति। ददातेर्व्याङ्पूर्वस्य रूपम्। संमील्येति। 'मील श्मील क्ष्मील निमेषणे' इत्यस्य संपूर्वस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य। किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्याह—अपूर्वकालत्वादित्यादि। यदैव ह्यसौ स्वपिति तदैव व्याददाति, यदैव हसति तदैव संमीलयतीति—इह नास्ति पूर्वकालत्वम्। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्येव । आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतः, न केवलौ । 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति, पीत्वा पीत्वा व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकांक्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किञ्चदाकांक्षत इति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते ।

पदमञ्जरी

भुजेर्लडादय एव भवन्ति—आसित्वा भुङ्क्त इति, न तु तुमुन्; अनभिधानात् । आसित्वा भोक्तुमित्युक्ते प्रक्रमत इत्यादीनां सम्बन्धः प्रतीयते ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ *द्विर्वचनसहिताविति* । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह—*आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानाद् द्विर्वचनमिति* । 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र तु *वामनो* वक्ष्यति—'तिङ्क्षु नित्यता अव्ययकृत्सु च' इति । तन्मते नित्यग्रहणादेवात्र द्विर्वचनम् । *पायंपायमिति* । 'आतो युक्' ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ *अनाकाङ्क्ष इति* । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः, तद्दर्शितम् । *नापरं किञ्चिदाकाङ्क्षते इति* । *क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपीति* । णमुल्

न्यासः

प्रतिपादनम्—पूर्वयोगाच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ पूर्वकालत्वाभावेऽपि भविष्यतीति ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ द्विर्वचनसहितावित्यादि । आभीक्ष्ण्यं हि द्योतयितुं द्विर्वचनसहितयोरेव क्त्वाणमुलोः सामर्थ्यम्, न केवलयोः; शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । तस्माद् द्विर्वचनं विधेयमिति भावः । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह—आभीक्ष्ण्य इत्यादि । पायम्पायमिति । 'आतो युक्' ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ अनाकाङ्क्ष इति । न विद्यत आकाङ्क्षा = अपेक्षा यस्य स तथोक्तः । क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपीति । अपिशब्दादनन्तरविहितोऽपि युक्तं

अनाकांक्ष इति किम्? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधोत एव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥२४॥

अप्राप्तविभाषेयम्। 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तते। अग्रे, प्रथम, पूर्व – इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ

पदमञ्जरी

चेत्युक्तम्, तदपेक्षं पूर्वत्वमपिशब्दादनन्तरसूत्रविहितोऽपि आभीक्ष्ण्येनाभीक्ष्ण्ये च क्त्वामात्रस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। एतच्च पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्येवं प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविज्ञानाल्लभ्यते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति—प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति, इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात्कालविशेषवाचिनो ग्रहणम्। अनुकरणत्वाच्चाग्रे इति विभक्तेर्लुगभावः–अस्यवामीयमिति यथा। *आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तत इति*। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेयं युक्तिः। तदनुवृत्तौ हि पूर्वसूत्रेण प्राप्ते विभाषा स्याद्, एवं च ब्रुवता साधनपौर्वकाल्यविषया अग्र्यादय इत्युक्तं भवति। क्रियापौर्वकाल्ये हि अग्र्यादिभिरेव तस्योक्तत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि क्त्वाणमुलोरप्राप्तिरिति 'आभीक्ष्ण्ये' इत्यनुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्। न च द्विर्वचनमन्तरेणाभीक्ष्ण्यं द्योतयितुं शक्यमिति न तद्द्योतनायापि क्त्वाणमुलोर्विधानमुपपद्यते। नन्वननुवर्तमानेऽप्याभीक्ष्ण्यग्रहणे पूर्वसूत्रस्यावकाशो यत्राग्र्यादयो न सन्ति, अस्य तु यत्राभीक्ष्ण्यं नास्ति सोऽवकाशः; आभीक्ष्ण्ये चाग्र्यादिषु च सत्सूभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोतीत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता? एवं मन्यते–पूर्वविप्रतिषेधेनाभीक्ष्ण्ये नित्य एव विधिर्भवतीति—अग्रेभोजंभोजं व्रजति, अग्रेभुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति। एवं पूर्वप्रथमयोरपि द्रष्टव्यम्। नन्वेवं णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना प्राप्ते सत्ययमारम्भ इति पुनरप्युभयत्रविभाषैव युक्ता? नैतदस्ति; सह विहितौ यौ क्त्वाणमुलौ यद्विषये वासरूपविधेरभावो ज्ञापयितुमिष्टः,

न्यासः

यदनन्तरसूत्रविहितः प्रतिषिध्यते–'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कृत्वा। पूर्वसूत्रेण विहितस्य तु कथं प्रतिषेधः? प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविधानात्। पूर्वकालप्रकरणे यत् प्राप्नोति तन्न भवतीत्येवमयं पूर्वकालप्रकरणापेक्षया प्रतिषेधः क्रियते। तस्माद् युक्तः पूर्वसूत्रविहितस्यापि प्रतिषेधः ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तत इति। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेयं युक्तिः। ननु च प्राप्तविभाषेयं युक्ता, णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये

प्रत्ययौ विभाषा भवतः। अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथमं भोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भोजं व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति।

विभाषाग्रहणम् – एताभ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति।

ननु च वासरूप इति भविष्यति? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते, तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति।

उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्– 'अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते, नान्यत्' इति॥

पदमञ्जरी

तावनन्तरसूत्रविहितौ क्त्वाणमुलावभिप्रेत्याप्राप्तविभाषेयमुच्यते, न तु क्त्वाणमुल्मात्रापेक्षया। *क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत इति*। किमर्थं पुनः क्त्वा विधीयते, यावता नाभीक्ष्ण्येऽपि समानकर्तृकयोरित्येवासौ सिद्धः? सत्यम्; विभाषाग्रहणेन वासरूपविधेरभावो ज्ञाप्यत इति वक्ष्यति। न च केवलं णमुल्विधौ तदभावो ज्ञापयितुमिष्यते, किं तर्हि? क्त्वासहितणमुल्विधौ। तस्माण्णमुलः क्त्वासहितस्य विधिर्यथा स्यादिति णमुल् चेत्यनुवृत्त्या क्त्वोऽप्यनुवादः क्रियते। एवं हि द्वयोः सह विधातुमुपादीयमानं विभाषाग्रहणं तादृश एव विषये वासरूपविधेरभावं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम्। *अग्रेभोजं व्रजतीति*। अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः। *आभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्तीति*। अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्येवं न भवतीत्यर्थः।

उपपदसमासः कस्मान्न भवतीति। प्राप्तविभाषायामस्यामग्र्यादीनां पक्षे

न्यासः

'समानकर्त्तृकयोः' इत्यादिना प्राप्ते सत्यारम्भात्? नैतदस्ति; अनन्तरसूत्रविहितौ हि क्त्वाणमुलावित्यधिकृत्याप्राप्तविभाषेयमित्युच्यते। यस्तु 'समानकर्त्तृकयोः' इत्यादिना केवलः क्त्वा विहितस्तं प्रति विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यमेव; वासरूपविधिना तत्प्रतिपादितस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। ननु चेत्यादिनाऽनन्तरोक्तविभाषाग्रहणस्य प्रयोजनं विघटयति। **क्त्वाणमुलौ यत्रेत्यादि**। वासरूपविधिनैव पक्षे लडादिषु सिद्धेषु यत् तदर्थं विभाषाग्रहणं क्रियते तेन यत्र क्त्वाणमुलौ युगपद् विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते। किमेतस्य प्रयोजनं ज्ञापनस्य? इत्याह—तेनेत्यादि।

उपपदसमास इत्यादि। 'अमैवाव्ययेन' इत्युपपदसमासः प्राप्नोति, स

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे गम्यमाने। चोरंकारमाक्रोशति। चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति। चोरकरणमाक्रोशसम्पादनार्थमेव, न त्वसौ चोरः क्रियते॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले', 'कृञः' इति चानुवर्त्तते। 'स्वादुमि' इत्यर्थग्रहणम्। स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति। स्वादुङ्-

पदमञ्जरी

प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वम्, न तु प्रत्ययोत्पत्तौ, तयोः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपपदत्वम्। अप्राप्तविभाषायां त्वग्रयादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्राप्नोतीति भावः। *अमैव यत्तुल्यविधानमिति*। एतच्च तत्रैव व्याख्यातम्॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ उदाहरणेषु करोतिरुच्चारणे वर्त्तते, तस्य शब्दात्मकमेव कर्म भवति। तत्र चोरादिशब्दाः शब्दप्रधानाः। *चोरङ्कारम्*। कोऽर्थः? चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः, तदाह—*चोरोऽसीत्यादि*। *चोरकरणमिति*। चोरशब्दोच्चारणम्। *आक्रोशसम्पादनार्थमिति*। निन्दितशब्दोच्चारणमन्तरेण तस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात्। *न त्वसाविति*। न हि चोरोऽसीति वचनेन चोरः क्रियते॥

स्वादुमि णमुल्॥ *स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति*। एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते। *स्वाद्वर्थेष्विति*। मान्तत्वमपि सर्वेषां भवति; अर्थे सम्भवात्। लवणसम्पन्नशब्दा-

न्यासः

कस्मान्न भवतीत्याह—उक्तमित्यादि। 'अमैव यत् तुल्यविधानमुपपदं तत् समस्यते' इत्युक्तं प्राक्। अग्रेप्रभृतीन्युपपदान्यमा चान्येन क्त्वाप्रत्ययेन तुल्यविधानम्, अतो न समस्यन्ते॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ चौरङ्कारमिति। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम्। चौरकरणमित्यादि। करोतिरत्रोच्चारणक्रियः। चौरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चौरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम्। न हि तेन विनाऽऽक्रोशः शक्यते प्रतिपादयितुम्। न त्वसौ चौरः क्रियत इति। अशक्यत्वात्। न च चौरोऽसीति शतकृत्वोऽपि ब्रुवता पुरुषस्य शक्यते चौरत्वमुत्पादयितुम्॥

स्वादुमि णमुल्॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति। ननु च 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा'

कारं भुङ्क्ते। संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते। लवणङ्कारम्। स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थम्, च्व्यन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च।

पदमञ्जरी

वपि स्वादुशब्दपर्यायौ। अथ 'स्वादुमि' इति मकारान्तनिपातनं किमर्थम्, यावता खमुञ् प्रकृतः, सोऽनुवर्त्तिष्यते, तत्र 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मान्तत्वं सिद्धमिति? तत्राह—*मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थमिति*। भावप्रत्ययविषये मान्तत्वे निपात्यमाने 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् न भवति, मकारान्तत्वादुकारान्तत्वाभावादित्यर्थः। *च्व्यन्तस्येति*। खमुञ्यपि न सर्वत्र मुम् सिद्ध्यति; तद्विधौ 'अनव्ययस्य' इत्यधिकारादिति भावः। एवं तर्हि मान्तत्वमेव निपात्यताम्, प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधेयः? नैतदस्ति; अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीप्स्यादेव। णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते। अवश्यं चोत्तरत्र णमुल् विधेय इति लाघ-

न्यासः

इति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्? नैतदस्ति; शब्दानुशासनप्रस्तावादेव हि शब्दस्येति सिद्धे शब्दग्रहणं यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वं रूपं गृह्यते नार्थपरनिर्देश इति ज्ञापनार्थं कृतम्, इह चार्थपरो निर्देशः। तस्मादर्थग्रहणमेव युक्तम्। अर्थपरत्वं तु निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाद् विज्ञायते। अर्थग्रहणे च सति तत्पर्यायेष्वपि प्रत्ययो लभ्यत इत्याह—स्वाद्वर्थेष्वित्यादि। अथ 'स्वादुमि' इति किमर्थं मकारान्तत्वं निपात्यते, मान्तस्योपपदस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत्? न; यद्येतत् प्रयोजनम्, न निपातयितव्यम्, अनन्तरसूत्रे खमुञः प्रकृतत्वात् स एव विधास्यते। अस्मिंश्च विहिते मुमैव मान्तत्वमुपपदस्य भविष्यतीत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—स्वादुमीत्यादि। एतेनैतद् दर्शयति—यद्यपि खमुञि सति सिध्यति मकारान्तत्वम्, ईकारप्रतिषेधस्तु न सिध्यति, ततश्च स्वादुशब्दादुपपदाद् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् प्रसज्येत, तथा चानिष्टं रूपं स्यात्। मकारान्तत्वनिपातने हि निमित्तस्य विहतत्वान् ङीष्प्रसङ्गो नास्ति। तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनाप्यवश्यमीकारप्रतिषेधार्थं मकारान्तत्वं निपातयितव्यमिति। यदपि परस्याभिमतम्—'खमुञि विहिते मुमैव मकारान्तत्वं भविष्यति' इति, तदपि न सर्वत्रेति सूचयितुमाह—च्व्यन्तस्येत्यादि। अनेनैतद् दर्शयति—यदि मकारान्तत्वं न निपात्येत तदा सत्यपि खमुञि मकारान्तत्वं च्व्यन्तस्योपपदस्य न स्यात्; तस्याव्ययत्वात्। मुम्विधौ च 'खित्यनव्ययस्य' इत्यधिकारात्। तस्माद् योऽपि खमुञं विदधाति तेनापि मकारान्तत्वनिपातनं कर्त्तव्यम्। एवं हि मकारान्तत्वनिपातनमेव क्रियताम्, प्रत्ययस्तु प्रकृतः खमुञेव विधातव्यः? अशक्यः खमुञ् विधातुम्; खमुञ्प्रत्यये हि मकारान्तत्व-

अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति – स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

तुमर्थाधिकाराच्च सर्वं एते भावे प्रत्ययाः । यद्येवम्, स्वादुङ्कारं

पदमञ्जरी

वाभावादिहैव कृतः । *अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वेति* । द्वयोर्वाक्ययोस्तन्त्रेणोपादानमेतत् । स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्त इतीकाराभावस्योदाहरणम्, अस्वादुं स्वादुं भुङ्क्त इत्यव्ययस्य । इह यदि क्त्वादयः प्रत्ययाः 'कर्त्तरि कृत्' इति वचनात्कर्त्तरि स्युः, इह पक्त्वोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्तृतीया न स्यात्, क्त्वाप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्तेति । अथ क्त्वाप्रत्ययेनाभिधाने सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रया विभक्तिर्भवति तृतीया ? यद्येवम्, ओदने द्वितीया प्राप्नोति, किं कारणम् ? भुजिप्रत्ययेनाभिधानेऽपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति । तथा यदि कर्मणि स्युः, पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति, ओदनात्प्रथमा – पक्त्वोदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन, पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति । तथास्मिन् णमुल्यपि स्वादुङ्कारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेनेति यवाग्वा द्वितीया न भवति, स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया भवति, कर्त्तरि तृतीया च न भवति । एवमा तुमुनो द्रष्टव्यम् । तथा 'तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यत्रापि तुमुनि भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेन, इष्यते ग्रामो गन्तुं देवदत्तेन, भोक्तुमोदनं पचति देवदत्तः, ग्रामं गन्तुमिच्छति देवदत्त इति सर्वत्रानुप्रयोगात् यत्र लादयस्तदनुरोधेनैव कर्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति । तस्मादव्ययकृतः समानाधिकरण इति वक्तव्यम्, केन सामानाधिकरण्ये ? अनुप्रयोगेण । एतदुक्तं भवति – अनुप्रयुज्यमानाद्धातोर्यस्मिन्कारके लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययकृतोऽपि भवन्तीति । एवं ह्युभाभ्यां कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्यथायथं विभक्तयः सिद्ध्यन्ति ।

वृत्तिकारस्त्विममर्थमन्यथा साधयितुमाह—*तुमर्थाधिकाराच्चेति* । तत्र

न्यासः

निपातनमव्ययार्थं विज्ञायते, ततश्च 'च्वौ च' इति दीर्घत्वं स्यादेव । णमुलि सति सर्वविध्यपवादस्तु विज्ञायेत, तेन दीर्घत्वमपि न भवति । अवश्यञ्चोत्तरार्थं णमुल् विधेयः, न च तस्मिन्नुत्तरत्र विधीयमाने लाघवं भवति, नापीह गौरवम् ।

क्व पुनरर्थ एते प्रत्यया भवन्तीत्याह—तुमर्थाधिकाराच्चेत्यादि । एत इति । ये तुमर्थाधिकारे विहिताः । यद्येवमिति । यदि तुमर्थे भवन्तीत्यर्थः । भुजिप्रत्ययेनेत्यादि । यद्यपि णमुलाऽनभिहितः कर्त्ता, तथापि भुजिप्रत्ययेन लटाभिहित इति न

भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते। प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

पदमञ्जरी

सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन् भावे भवतीति ज्ञापितम्, तदेव च तुमर्थग्रहणं 'शकधृषज्ञा' इतियावदनुवर्त्तते, अतः सर्व एते क्त्वादयो भावे भवन्तीति तत्र चोदयति—*यद्येवमिति* । *तृतीया कस्मान्न भवतीति* । एतच्चोपलक्षणम्, स्वादुङ्कारं यवागूःभुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि द्वितीया कस्मान्न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अनभिहिते' इति पर्युदासे चैतच्चोद्यम्—तदा हि सत्यभिधानेऽनभिधाने च यतोऽनभिधानं तदाश्रया विभक्तिः प्राप्नोति। परिहरति-*भुजिप्रत्ययेनेति* । 'अनभिहिते' इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते इति भावः । तदा हि यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति । ननु च शक्तिः कारकम्, अन्या च करणविषया शक्तिः, अन्या च भुजिविषया, तत्र यद्येकस्या शक्तेरभिधानमनभिधानं च स्यात्, स्यादयं परिहारः, यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेध इति शक्तिभेदात्त्वयुक्तः ? इत्यत्राह—*न चास्मिन्निति* । किं कारणं भेदो न विवक्षितः ? इत्याह—*समानकर्तृकत्वं हि विरुध्यत इति* । ननु च मा नामास्मिन्प्रकरणे शक्तिभेदो विवक्षितः, 'अनभिहितेन' इत्यत्र कस्मान्न विवक्ष्यते ? असम्बद्धमेतत्; कथं हि तस्मिन्नेव प्रयोगे तदैव विवक्षाविवक्षे स्याताम् । किञ्च—'अनभिहिते' इत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशोऽनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्रेति, द्रव्यमेव चैकत्वादीनामाधारो न शक्तिः, अतस्तत्रापि द्रव्यमेवानभिहितमित्युच्यते, तस्य च शक्तिद्वारेणाभिधानानभिधानयोः सतोर्यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवतीति युक्तमेव । अभ्युपेत्यापि शक्तिभेदविवक्षां परिहारमाह—*प्रधानशक्त्यभिधाने चेति* । आख्यात-

न्यासः

भवितव्यं तृतीयया । ननु च शक्तिलक्षणः कर्त्ता, अन्या च स्वादुकरणविषया शक्तिः, अन्या च भुजिक्रियाविषया, तत्र लटाभिहितायामपि भुजिक्रियाविषयायां शक्तावितरस्याः शक्तेः कर्तृसंज्ञाया अनभिधानात् प्राप्नोतीत्येव तृतीयेत्याह—न चास्मिन्नित्यादि । अत्र हि समानकर्तृकप्रकरणे शक्तिमतः शक्तीनाञ्च भेदो न विवक्ष्यते । तेन शक्तिमान् देवदत्तः कर्त्ता । स चैक एवाभिहितश्चेति कुतस्तृतीयाप्रसङ्गः ! किं कारणं भेदेनोपादानं न विवक्षितम् ! इत्याह—समानकर्तृकत्वं हीत्यादि । अभ्युपगम्यापि भेदविवक्षाम्, परिहारान्तरमाह—प्रधानशक्त्यभिधान इत्यादि । किं कृतः पुनरत्र कर्तृशक्त्योः

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

'कृञः' इत्येव। अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति।

कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः ? निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते। अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थस्तावानेव अन्यथा कारं

पदमञ्जरी

पदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानम्, विशेषणभूता त्वप्रधानम्, तद्द्वारेण तद्विषययोः शक्त्योरपि गुणप्रधानभावः। तत्र प्रधानानुवर्तित्वाद् गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावाद्यथायथं विभक्तिसिद्धिरित्यर्थः। उक्तं च—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्ध्यते॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते॥ इति।

वयं तु ब्रूमः—सकृत् श्रुतस्य युगपदुभाभ्यां सम्बन्धाभावादेकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वय इति, इतरेण तु सन्निधानादार्थ इति॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्॥ *कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोग इति*। सिद्ध ओदन इत्यादौ सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः, ततश्च सिद्धश्चेदप्रयोगः कथमप्रयुज्यमानात्ततो णमुल्विधिरिति प्रश्नः। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इतिवत्प्राप्तवचनः सिद्धशब्द इत्युत्तरम्। *निरर्थकत्वादिति*। निष्प्रयोजनत्वात्। *एवमेवेति*। निरर्थक एव सन्नित्यर्थः। एतदेव स्फोरयति— *अन्यथा भुङ्क्त इति*। *यावानर्थ इति*। उदाहरणेष्वनुप्रयोगेषु या क्रिया तत्प्रकारवचना अत्रान्यथादयः।

न्यासः

प्रधानगुणभावः ? क्रियाकृतः; स्वादुङ्कारं हि गुणभूतम्, भुजिक्रियार्थत्वात्। भुजिक्रिया तु प्रधानम्; तेनोपकार्यत्वात्। क्रियायाश्च गुणप्रधानभावात् तद्विषययोरपि कर्तृशक्त्योः प्रधानगुणभावो भवति। तत्र प्रधानशक्तावभिहितायामप्रधानशक्तिरभिहितत्वात् प्रकाशते = प्रतिभासते; प्रधानानुयायित्वाद् गुणानाम्। तेन तृतीया न भवतीति भावः॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्॥ सिद्धाप्रयोग इति। सिद्धोऽप्रयोगो यस्य स तथोक्तः। निरर्थकत्वादित्यादि। अभिधेयाभावात् प्रयोजनाभावाद्वा निरर्थकत्वम्। एवमेवेति। निरर्थकत्वमेवेत्यर्थः। अन्यथा भुङ्क्त इत्यादिना

भुङ्क्ते इति गम्यते। अन्यथाकारं भुङ्क्ते। एवंकारं भुङ्क्ते। कथङ्कारं भुङ्क्ते। इत्थंकारं भुङ्क्ते ॥

सिद्धाप्रयोग इति किम्? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

'कृञः' 'सिद्धाप्रयोगे' इति वर्त्तते। यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने। यद्यसूयन्

पदमञ्जरी

अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्त इति। अत्र तु विना करोतिना शिरसोऽन्यथाकरणं न प्रतीयते, भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते, अतोऽवश्यं प्रयोज्यः करोतिः ॥

यथातथोरसूयाप्रतिवचने ॥ यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्तीति। पृच्छति सति यद्यसूयन्प्रतिवक्तीत्यर्थः। 'असु मानसोपतापे' कण्ड्वादिः। *तत्रेति*। एवम्भूते विषये यत्प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः। *यथाकारमिति*। प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। *यथा कृत्वाहं भोक्ष्य इति*। तत्त्वकथनमेतत्। कथं पुनरत्र क्त्वाप्रत्ययः, यावता 'सिद्धाप्रयोगे' इति वचनादनर्थकोऽत्र करोतिः,

न्यासः

तदेवानर्थकत्वं चेतसि कृत्वा सिद्धाप्रयोगतां दर्शयति। अन्यथा भुङ्क्त इति यावानेवार्थः करोतावप्रयुज्यमाने गम्यते तावानेवार्थोऽन्यथाकारं भुङ्क्त इति करोतौ प्रयुज्यमानेऽपि। तस्मादनर्थकः करोतिः। कथं पुनः प्रयुज्यमान एवानर्थको भवति? अन्यथादय एते प्रकारवचनाः, ते यदानुप्रयोगधातोरर्थस्य प्रकारमाचक्षते तदा कृञपि तैर्विशेष्यमाणस्तदीयप्रकारमाचष्टे, स चान्यत एवागत इत्यनर्थको भवति। यद्येवम्, अवगतार्थत्वात् तस्य प्रयोगो न प्राप्नोति? नैवम्; अवगतार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते, यथा—अपूपौ द्वावानय, पचाम्यहमिति।

अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्त इत्यत्रान्यथाशब्देन पदान्तरस्य शिरसः प्रकारमाख्यायते। स विना करोतिना नावगम्यते। यदि हि करोतिर्न प्रयुज्येत, भुजिक्रियागत एव प्रकारोऽन्यथालक्षणः प्रतीयेत, न शिरोगतः। शिरसस्तु भुज्यमानतैवावगम्येत। तस्मान्नात्र करोतिः सिद्धाप्रयोगः ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ असूयाप्रतिवचन इति। असूयाप्रभवं प्रतिवचनमसूयाप्रतिवचनम्। यद्यसूयन्नित्यादि। असूयन्निति शत्रन्तमेतत्। कण्ड्वादियगन्तः। अस्य प्रतिवक्तीत्यनेन सम्बन्धः। प्रतिवक्ति = प्रतिभणति, प्रतिवचनं ददातीत्यर्थः। पृच्छतीति। सप्तम्यन्तमेतत्। पृच्छति सति यद्यसूयन् = असूयां कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा यत्र

पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम् – यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहम्, किं तवानेन ?

असूयाप्रतिवचन इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यसि ।

सिद्धाप्रयोग इत्येव–यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ?

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्सर्वान् भोजयतीत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

ततश्च भेदनिबन्धनस्य पौर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावान्नात्र प्राप्नोति, णमुल् पुनरुभयाभावेऽपि वचनसामर्थ्याद्भवति ? उच्यते; क्रियासामान्यवचनः करोतिस्तद्विषयप्रकारो यथातथाशब्दाभ्यामुच्यते, तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति, ततश्च यथा भोक्ष्यते इति यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतावित्येतावता सिद्धाप्रयोगत्वमुच्यते, न पुनरत्यन्तमभिधेयाभावात्, ततश्च क्रियाभेदनिबन्धन उपपन्न एव क्त्वाप्रत्ययः । एवं च कृत्वा पूर्वसूत्रेऽपि वासरूपेण क्त्वा भवति । *भाष्येऽपि* तत्र तत्र प्रयुज्यते—'अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार उक्तः', 'कथं कृत्वा बाधकम्' इत्यादि ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ *कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति* । सकलस्य भावः साकल्यम्, तद्विशिष्टे कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । *कन्यादर्शं वरयतीति* । अत्र दर्शनविषयभूतानां सर्वासामेव कन्यानां वाक्यार्थेनान्वयात्साकल्यम्, सर्वाः कन्या वरयतीत्यत्रापि दर्शनविषयभूता इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरं चैतत्;

न्यासः

पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनम् । यथाकारमित्यादि । कथं भवान् भोक्ष्यते इत्येवं वचनं पृच्छति सत्यसूयाप्रतिवचनमेतत् । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसीति । नैतदसूयाप्रतिवचनम् । किं तर्हि ? तद्व्याख्यानम् ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति । एतेन साकल्यग्रहणं कर्मविशेषणमिति दर्शयति । यं यं जानाति लभते विचारयति वेति ।

साकल्ये इति किम् ? ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावद् भुङ्क्त इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

'कर्मणि' इत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

'कर्मणि' इत्येव । पूरयतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य

पदमञ्जरी

यस्मात्कस्याश्चित्परित्यागेऽपि भवत्येव । *जानाति लभते विचारयति वेति* । सत्तार्थस्य तु विदेरकर्मकत्वादग्रहणमिति भावः ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ *विन्देति* विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम्, तस्य हि विन्दतीत्यादौ 'शे मुचादीनाम्' इति नुमस्ति । *यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति* । एतेनासाकल्यं दर्शयति, साकल्ये हि पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तेः पूरेरिति ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्, केवलस्याकर्मकत्वादित्याह—*पूरयतेरिति* । *उदरपूरं भुङ्क्त इति* । उदरं पूरयन् भुङ्क्त इत्यर्थः । एवमादिषु प्रायेण पौर्वकाल्यं नास्ति, तस्मात् 'पूर्वकाले' इति न सम्बन्धनीयमित्याहुः ॥

न्यासः

एतेन ज्ञानलाभविचारणार्थानां विदीनां ग्रहणमिति दर्शयति । कुतः पुनः सत्तार्थस्य ग्रहणं न भवति ? तस्याकर्मकत्वात्, कर्मणीति चोपादानात् ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ विन्दतेरिति । 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ पूरयतेरिति । एतेन निर्देशे ण्यन्तस्येदं ग्रहणमित्याचष्टे । इह कर्मणीति वर्त्तते । न चाण्यन्तस्य पूरेः कर्म सम्भवति; अकर्मकत्वात् । ण्यन्तस्य सम्भवति; अकर्मका हि धातवो ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति । तस्माण्ण्यन्तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते ॥

पूरयतेरन्यतरस्यां भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणम् = इयत्ता गम्यते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः, सीताप्रं वृष्टो देवः ॥

अस्यग्रहणं किमर्थम् ? उपपदस्य मा भूत् – मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः, मूषिकाबिलप्रम् ॥

पदमञ्जरी

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ *गोष्पदपूरमिति* । गोः पदं पूरयन्वृष्ट इत्यर्थः, वृषरेकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः । अत्रापि 'पूर्वकाले' इति न सम्बन्धनीयमित्याहुः । *सीतापूरमिति* । सीता = लाङ्गलपद्धतिः ।

अस्यग्रहणं किमर्थमिति । सन्निधानादेव पूरयतेरूलोपो विज्ञास्यत इति प्रश्नः । *उपपदस्य मा भूदिति* । अस्येत्यनुच्यमाने वर्षप्रमाणवदूलोपोऽपि समुदायविषयो विज्ञायेत—प्रकृत्युपपदसमुदाये सन्निहितो य ऊकारस्तस्य लोप इति, ततश्चोपपदस्यापि स्यादिति भावः ।

'ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रमिति ? 'प्रा पूरणे' इत्यस्माद्धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः', क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुंसकत्वे, न रूपभेदः, नार्थभेदः, न स्वरभेदः । कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ; णमुल्यूलोपे कृते पूर्वस्य स्वरभाजोऽभावात् 'लिति' इत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरः, तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावस्थानमित्यन्तोदात्तत्वमेव । ननु च णमुलि सति 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तीनां श्रवणं न भवति, तरपि च गोष्पदप्रतरमिति भवति, कल्पबादौ च गोष्पदप्रकल्प इति भवति, अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकज्भवति, के तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति ? उच्यते; इष्यते तावद्विभक्तीनां श्रवणमेकेन गोष्पदप्रेणेति, तरबादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्त एव । एतच्च भाष्ये ऊलोपप्रत्याख्यानादवसीयते ।

ननु च गोष्पदपूरमित्याद्यपि घञैव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति, यदि तावत्करणे

न्यासः

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ समुदायेनेति । प्रकृतिप्रत्ययोपपदसमुदायेन । एतेन वर्षप्रमाणस्य समुदायोपाधित्वं दर्शयति ।

अस्यग्रहणं किमर्थमिति । प्रकृतत्वात् पूरयतेः, अस्येति वचनमन्तरेणापि तस्यैव लोपो विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः । उपपदस्य मा भूदिति– यद्यस्येति नोच्येत ततो यथा वर्षप्रमाणं समुदायोपाधिर्विज्ञायते, ऊलोपोऽपि तथा समुदायोपाधिर्विज्ञायेत । प्रकृतिप्रत्ययोपपदस्य समुदायस्य य ऊकारस्तस्य लोपो भवतीति, ततश्चोपपदस्यापि स्यात् । तस्मात् मा भूदेष दोष इति 'अस्य' इत्युच्यते ॥

चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥

'कर्मणि' इत्येव । 'क्नूयी शब्दे उन्दने च'–अस्माण्ण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति, वर्षप्रमाणे गम्यमाने। चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

'कर्मणि' इत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वक्ष्यति, तत्र 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति ॥

पदमञ्जरी

घञं विधाय तदन्तेन कर्मणि षष्ठ्याः समासः क्रियते, ततस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्याद् । अथ भावे घञि व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः क्रियते—गोष्पदस्य पूरणमस्मिन्वर्ष इति, ततः पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । गोष्पदपूरन्तराम्, गोष्पदपूरङ्कल्पमित्यादि च न सिद्ध्यति, तस्माद् 'वर्षप्रमाणे' इति वक्तव्यम् ॥

चेले: क्नोपे: ॥ *अस्माद्धातोर्ण्यन्तादिति* । पुका निर्देशादेव ण्यन्तत्वमवसीयते, व्याख्यानाच्चेल इत्यर्थग्रहणमित्याह—*चेलार्थेष्विति* । *चेलक्नोपं वृष्ट इति* । चेलं क्नोपयन् = शब्दाययन्वृष्ट इत्यर्थः । यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इति यावत् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ अत्र प्रकरणे समानकर्तृकत्वमेव । *निमूलकाषमिति* । कषतिर्हिंसार्थः । एकस्यैव धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन भेदे सति विशेषणविशेष्यभावः । निगतं मूलमस्य निमूलम् । सह मूलेन समूलं कषणं करोति, सह मूलेन कर्षतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

न्यासः

चेले क्नोपेः ॥ ण्यन्तादिति । सपुकस्यायं निर्देशः । पुक् च 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना णावेव परतो भवतीति । तस्मादत एव निर्देशाण्ण्यन्तताऽवगम्यते । चेलार्थेष्विति । चेलमर्थो येषामिति बहुव्रीहिः । एतेन 'चेल' इत्यस्यार्थग्रहणतां दर्शयति । अर्थग्रहणे च या युक्तिः सा 'स्वादुमि णमुल्' इत्यत्रोक्ता, सैवेहार्थग्रहणे द्रष्टव्या । चेलक्नोपमिति । वलि यलोपः, 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः, णिलोपः ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ कष इति । 'कष शिष' इति हिंसार्थधातुवर्गे पठ्यते ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

'कर्मणि' इत्येव। शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषं पिनष्टि। चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः। रूक्षपेषं पिनष्टि। रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

'कर्मणि' इत्येव। समूल, अकृत, जीव–इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन्, कृञ्, ग्रह–इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति। समूलघातं हन्ति। समूलं हन्तीत्यर्थः। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणे उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। पाणिघातं वेदिं हन्ति। पादघातं भूमिं हन्ति।

'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽयमारम्भः। नित्यसमासार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च।

पदमञ्जरी

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ *जीवग्राहमिति*। जीवतीति जीवः, इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः॥

करणे हनः ॥ *नित्यसमासार्थं चेति*। 'हिंसार्थानाम्' इत्यनेन णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पितः समासः स्याद्, अतो हिंसार्थेऽप्यनेनैव णमुलेषितव्य इत्यर्थः।

न्यासः

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः॥ पिष इति। 'पिष्लृ सञ्चूर्णने'॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः॥ समूलघातमिति। 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्॥

करणे हनः॥ अहिंसार्थोऽयमारम्भ इति। हिंसायाम् 'हिंसार्थानाम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धत्वात्। नित्यसमासार्थ इति। हिंसार्थस्यापीति शेषः। 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासो यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमारम्भः। तेन तु प्रत्यये सति 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन स्यात्। यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति। 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति। यस्माद् धातोर्णमुल् विहितस्तस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात्, तेन तु प्रत्यये सति धात्वन्तरस्यानुप्रयोगः स्यात्।

पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेष्यते – असिघातं हन्ति, शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

'करणे' इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

'करणे' इत्येव । 'हस्ते' इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि

पदमञ्जरी

कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, यावताऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोऽयं विधिः, 'हिंसार्थानाम्' इत्यस्य तु हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थोऽवकाशः; हिंसार्थे हन्तावुभयप्रसङ्गे परत्वात्स एव विधिः प्राप्नोति ? तत्राह—*पूर्वविप्रतिषेधेनेति* । कथं तर्हि 'हिंसार्थानाम्' इत्यत्रोदाहरिष्यते—दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातं वेति ? अत्राहुः—यत्रैक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः; 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति वचनात् । अत्यन्तभिन्नधात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव णमुल् भवतीति । एवं च नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति, कोऽर्थः ? यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थ इत्यर्थः ।

इह द्विर्हन्ग्रहणं समूलग्रहणं च क्रियते, सकृदेव तु शक्यं कर्तुम्, कथम् ? एवं वक्ष्यामि—जीवाकृतयोर्ग्रहकृञः; शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः, निमूले कषः, समूले हनश्च, चकारात्कषश्च, ततः करणे हन इत्येव, यदेतत्कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति एतद्ग्रहादिष्विति वक्तव्यम् । तथा तु न कृतमित्येव ॥

स्नेहने पिषः ॥ व्याख्यानात्स्नेहने इत्यर्थग्रहणमित्याह—*स्नेहनवाचिनीति* । उदपेष*मिति* । 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदभावः । 'शुष्कचूर्ण' इत्यत्र स्नेहनग्रहणं न कृतम्, कर्मणि तत्र प्रत्ययः, इह तु करणे ॥

न्यासः

ननु च यदा हन्तिर्हिंसार्थो भवति तदा परत्वात् तेनैव भवितव्यम्, तत् कथं नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च हिंसार्थस्य हन्तेरयमारम्भो युज्यते ? इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि ॥

स्नेहने पिषः ॥ स्नेहनवाचिनीत्यनेन 'स्नेहने' इत्यस्यार्थमाचष्टे ॥

करण उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति। हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करवर्त्तम्। पाणिवर्त्तम्। ग्रहेः खल्वपि—हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्।

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

'करणे' इत्येव। 'स्वे' इत्यर्थग्रहणम्। स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति। आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। स्वपोषं पुष्णाति। आत्मपोषम्। गोपोषम्। पितृपोषम्। धनपोषम्। रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति। चक्रबन्धं बध्नाति। कूटबन्धं बध्नाति। मुष्टिबन्धं बध्नाति। चोरकबन्धं बध्नाति। चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। क्रौञ्चबन्धं बध्नाति। मयूरिकाबन्धं बध्नाति। मयूरिकाबन्धम्, अट्टालिकाबन्धं बद्धः। बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

पदमञ्जरी

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ 'जीवे ग्रहः, हस्ते च, वर्त्तेश्च' इति नोक्तम्, तत्र कर्मोपपदम्, इह तु करणम्। *वर्त्तिरण्यन्त इति*। निर्देश एवात्र प्रमाणम्। *हस्तवर्त्तं वर्त्तयतीति*। हस्तेन वर्त्तयति, गुलिकां करोतीत्यर्थः ॥

स्वे पुषः ॥ *स्वपोषमिति*। *पित्पर्यायवचनस्य चेति*। स्वरूपेऽपि भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थोऽयमारम्भः, पूर्वयोगस्त्वसंज्ञार्थः। कथं तर्हि ग्रामे बन्ध इति? वासरूपविधिना घञ् भविष्यति ॥

न्यासः

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ वर्त्तिण्यर्न्त इति। निर्देशादेव वर्त्तेण्यर्न्तत्वं प्रतीयते ॥

स्वे पुषः ॥ स्वपोषमिति। आत्मवाचिनि स्वशब्द उपपदे प्रत्ययः। गोपोषमिति। आत्मीयवाचिनि। धनपोषमिति धनवाचिनि। पितृपोषमिति ज्ञातिवाचिनि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ॥

कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषेणोढः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः । कर्त्तरि

पदमञ्जरी

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ *जीवेन नष्ट इति* । जीवेन करणेनापदं प्राप्त इत्यर्थः । *पुरुषेणोढ इति* । पुरुषेण करणेन देशान्तरं प्रापितो देवदत्तादिरित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ *ऊर्ध्वशोषं शुष्यतीति* । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । *ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थ इति* । ऊर्ध्वमुख एव सन् घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

न्यासः

अधिकरणे बन्धः ॥ संज्ञायाम् ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ नष्ट इति । नशेर्व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'मस्जिनशोर्झलि' इत्यागमस्य नुमः 'अनिदिताम्' इत्यादिना लोपः । पुरुषेणोढ इति । वहेर्वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्, 'संप्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम्, 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ऊर्ध्वं पूर्यत इति । ऊर्ध्वं पूरितो भवतीत्यर्थः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्, दिवादित्वाच्छ्यन् ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ घृतनिधायमिति । पूर्ववद् युक् ॥

खल्वपि—अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

'निमूलसमूलयोः' इत्येतदारभ्य कषादयः, एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः ॥

ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ? 'यथाविधि' इति नियमार्थं वचनम्, तथा चैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

'दंश दशने'—अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम्, आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासः 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति । मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजेः करणम् ॥

पदमञ्जरी

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ इतः प्रभृति पौर्वकाल्यमप्यस्ति । *मूलकोपदंशं भुङ्क्ते इति* । ननु च नात्र तृतीयान्तस्योपदंशिना संबन्धः, न हि मूलकेनान्य उपदश्यते, किं तर्हि ? तदेवोपदश्यते, भुजिना तु संबन्ध उपपद्यते; तम्प्रति करणत्वात्, किं तूपदंशिना सामर्थ्याभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति, उपपदसंज्ञा च न स्यात्, तदभावादुपपदसमासोऽपि न प्राप्नोति, वचनस्य तु दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते इत्यादिरवकाशः स्यात् ? इत्यत आह—*मूलकादि चेति* । सत्यं मूलकादेर्भुजिनैव शाब्दोऽन्वयः, उपदंशिना तु कर्मापेक्षायां सन्निधानाद्योग्यत्वाच्च वस्तुतः सम्बन्धोऽस्त्येव, भुजिं प्रति करणत्वमन्यथा नोपपद्यते, ततश्चायमर्थः—मूलकेन

न्यासः

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ इह मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादौ करणे तृतीया, तदन्तं मूलकाद्युपपदम् । तच्च करणमुपदंशेर्वा स्यात्, भुजेर्वा ? तत्रोपदंशेस्तावन्नोपपद्यते; अन्यस्मिन् ह्युपदिश्यमानेऽन्यत् करणं भवति, इह च तदेव मूलकाद्युपदश्यते, नापरं किञ्चित् । भुजिं तु प्रत्युपपद्यत एव करणभावः, किन्तूपपदसंज्ञा न स्यात्, तदभावादुपपदसमासश्च; यस्मादुपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं समर्थपरिभाषाया व्यापारार्थम्, तेनेह तस्यामुपस्थितायां यमेव प्रति यस्य सामर्थ्यं तमेव प्रति तस्योपपदसंज्ञया भवितव्यम् । भुजिं तु प्रति मूलकादेः

सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

'तृतीयायाम्' इत्येव । हिंसा = प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् ।

समानकर्मकाणामिति किम् ? चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ।

पदमञ्जरी

भुङ्क्ते, किं कृत्वा ? उपदश्य, किमुपदश्य ? तदेव मूलकमिति । यदि तु यत्र तृतीयान्तेनैव शाब्दोऽन्वयस्तत्रैवायं प्रत्ययोऽभिमतः स्यात्, करण इत्येव ब्रूयाद्, यथा—करणे हन इति । तस्मादार्थेन सम्बन्धेन सामर्थ्ये सति प्रत्ययादिकं सर्वं भविष्यति ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ 'धातुसम्बन्धे' इत्यधिकारादनुप्रयोगधातुना समानकर्मत्वं विज्ञायते, इत्याह—*अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणामिति* । *कालयति* । 'कल विक्षेपे' चुरादिः । *दण्डताडमिति* । 'तड आघाते' चुरादिरेव । *उपहत्येति* । 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्य तुक् ॥

न्यासः

सामर्थ्यम्, नोपदंशिं प्रतीति चोद्यमाशङ्क्याह—मूलकादि चोपदंशेरित्यादि । यद्यपि भुजिं प्रति मूलकादेः करणभावः, तथाप्युपदंशिना सह सामर्थ्यमुपपद्यत एव; यतस्तस्य कर्म । न च भुजिना सह सम्बन्धे सत्युपदंशिना सह सम्बन्धो निवर्त्तते; विरोधाभावात् । तस्मादुपपद्यत एवोपपदत्वम्, तस्मिंश्च सत्युपपदसमासः ।

क्रियाभेदे सतीति । क्रियाभेदग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति । यत्र क्रियाणां पौर्वापर्यं समानकर्त्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः । एतच्चोभयं क्रियाभेदे सति भवतीति क्त्वाप्रत्ययस्य विषय उपलक्ष्यते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्त इति । 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः ॥

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारादनुप्रयोगेण भवितव्यम्, द्विष्ठत्वात् सम्बन्धस्य । तत्र प्रत्यासत्तेरनुप्रयोगधात्वपेक्षयैव समानकर्मत्वं विज्ञायत इत्याह—अनुप्रयोगधातुनेत्यादि । कालयतीति । 'कल विक्षेपे' । दन्तताडमिति ।

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रजे उपरोधम्, व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

'सप्तम्याम्', 'तृतीयायाम्' इति वर्त्तते । समासत्तिः = सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः ॥ उपशब्दः प्रत्येकमिति । पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वोपपूर्वः 'पीडरुधकर्ष' इत्युत्तरपदलोपी समासः । सौत्रः पुंल्लिङ्गनिर्देशः । करणाधिकरणविवक्षाभेदेनोपपदेषु विभक्तिद्वयम् । कर्षतेरिति भौवादिकस्य, न कृषतेरिति; तौदादिकस्य शपा निर्देशात् । शपा निर्देशस्तु विहितगुणस्योच्चारणाद्विज्ञायते । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, किञ्च स्याद्यदि तौदादिकस्य ग्रहणं स्यात्, यावतोभयोरपि विलेखनार्थत्वान्नार्थभेदो नापि रूपभेदः ? यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठः, तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्तिः— पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति तौदादिकात् क्त्वाप्रत्यय एव भवति, न णमुल् ॥

समासत्तौ ॥ सप्तम्यां तृतीयायामित्यनुवर्त्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि स्वरितत्वादेव तृतीयाऽनुवर्त्तते, सप्तम्यां तु तस्या निवृत्तिर्मा विज्ञायीति चकारः क्रियते ।

न्यासः

'तड आघाते', चुरादिरेव । दण्डेनाहत्येत्यादि । अत्र हन्तेश्चौरः कर्म, अनुप्रयोगधातोश्च गौरिति समानकर्मकत्वाभावः । तेन क्त्वाप्रत्यय एव भवति । आहत्येति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ उपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति । रुधिकर्षिभ्यामुपपूर्वाभ्यामेव यथा स्यात् । पार्श्वोपपीडमिति । 'पीड अवगाहने', चुरादिः । कर्षतेरित्यादि । 'कृष विलेखने' भ्वादौ तुदादौ च पठ्यते, तत्रेह भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तौदादिकस्य; शपा निर्देशात् । शपा निर्देशस्तस्य कृतगुणस्योच्चारणाल्लभ्यते ॥

भवति। केशग्राहं युद्धचन्ते, केशेषु ग्राहम्, केशैर्ग्राहम्। हस्तग्राहम्, हस्तेषु ग्राहम्, हस्तैर्ग्राहम्। युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

'तृतीयासप्तम्योः' इत्येव। प्रमाणम् = आयामः, दैर्घ्यम्। प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुले उत्कर्षम्, द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम्। त्र्यङ्गुलोत्कर्षम्॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा = त्वरा। परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। शय्योत्थायं धावति, शय्याया उत्थाय। एवं

पदमञ्जरी

तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तते इति न चोदनीयम्। *युद्धसंरम्भादिति*। कोपादिना मनःक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारः = संरम्भः, युद्धार्थः संरम्भो युद्धसंरम्भः, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः। *अत्यन्तं सन्निकृष्य युद्धयन्ते इत्यर्थ इति*। सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्केशग्रहणं भवतु, मा वा भूदिति॥

प्रमाणे च॥ *तृतीयासप्तम्योरित्येवेति*। अर्थानुवृत्तिप्रदर्शनमेतत्, न ह्येवंविधः शब्दः प्रकृतोऽस्ति। *द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति*। द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यच्समासान्तः, द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः। ह्रस्वाः खण्डाः = खण्डिकाः।

अपादाने परीप्सायाम्॥ *परीप्सा त्वरेति*। 'ञित्वरा सम्भ्रमे' घटादिः, 'घटादयः षितः', षित्त्वादङ्। *शय्योत्थायमिति*। 'उदः स्थास्तम्भोः' इति तिष्ठतिसकारस्य तकारः, पूर्ववच्चुक्। *अवश्यकर्त्तव्यमपीति*। अक्षिप्रक्षालनादिकम्।

न्यासः

समासत्तौ॥ युद्धसंरम्भादिति। संरम्भः = मनःसंक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः, युद्धाय संरम्भो युद्धसंरम्भः, तस्मादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते, प्रत्यासीदन्तीति यावत्॥

प्रमाणे च॥ प्रमाणमायाम इति। 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात्। दैर्घ्यमिति प्रसिद्धतरार्थेन शब्दान्तरेण प्रमाणशब्दस्यैवार्थं स्पष्टीकरोति। द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति। द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यादिनाऽच्। तेन द्व्यङ्गुलेन खण्डिकाया दैर्घ्यं परिच्छिद्यते॥

अपादाने परीप्सायाम्॥ शय्योत्थायमिति। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति

नाम त्वरते यदवश्यंकर्त्तव्यमपि नापेक्षते। शय्योत्थानमात्रमाद्रियते। रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति। भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति।

परीप्सायामिति किम्? आसनादुत्थाय गच्छति॥

द्वितीयायां च॥ ५३॥

'परीप्सायाम्' इत्येव। द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। यष्टिग्राहं युध्यन्ते; यष्टिं ग्राहम्, लोष्टग्राहम्, लोष्टं ग्राहम्। एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते। लोष्टादिकं यत्किंचिदासन्नं तद् गृह्णाति॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे॥ ५४॥

'द्वितीयायाम्' इत्येव। अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। अक्षिनिकाणं जल्पति। भ्रूविक्षेपं कथयति।

अध्रुव इति किम्? उत्क्षिप्य शिरः कथयति।

पदमञ्जरी

द्वितीयायां परीप्सायामित्येवेति। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यत्रापि परीप्सा भवत्येव, कथम्? परिभाषेयम्, पदग्रहणं च परिभाषार्थम्। तेनोदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्त्तव्यम्, न विलम्बितव्यमिति॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे॥ स्वाङ्गलक्षणं चतुर्थे वक्ष्यते—अद्रवं मूर्त्तिमदित्यादि। *अक्षिनिकाणमिति*। 'कण निमीलने' चुरादिर्निपूर्वः। *उत्क्षिप्य शिरः कथयतीति*। ननु च ध्रुवमिति नित्यमुच्यते—ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवीति यथा; अध्रुवमनित्यम्,

न्यासः

पूर्वसवर्णः, 'आतो युक्'। एवमित्यादिना परीप्सां दर्शयति। रन्ध्रापकर्षमिति। एवं नाम त्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरन्ध्रादेवापकृष्य मुखेन पयः पिबतीत्यर्थः। भ्राष्ट्रापकर्षमिति। एवं नाम त्वरते यद् भाजनमपि दीयमानं नापेक्षते, भ्राष्ट्रादेवापकृष्य हस्तेन भक्षयति॥

द्वितीयायाञ्च॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे॥ स्वाङ्गलक्षणमद्रवादि चतुर्थं वक्ष्यति। अक्षिनिकाणमिति। 'कण निमीलने', चुरादिनिपूर्वः। यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न म्रियते तदध्रुवमिति। पाणिपादादिकम्। अध्रुवत्वं पुनस्तस्य जीवत्यपि प्राणिनि कदाचिदभावाद्।